

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Skilsmisser i Århus
1645-1900

Af Gerda Bonderup

Finlands vej til freden.
Ribbentrop-Ryti-aftalen
– forspil og efterspil

Af Henrik Bertelsen

Danskernes levevilkår i 1986.
Omkring en ny bog

*Af Jørgen Elklit og
Ole Tønsgaard*

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 160 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand.mag. Jørgen Fink

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

*Udgivet med
støtte fra Statens
humanistiske
Forskningsråd*

*Bogladepris for Ny række,
16. bind, hæfte 4: 160 kr.
ISSN 0107-4725*

HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række
XVI

Redigeret af
IB GEJL
under medvirken af
VAGN DYBDAHL OG TAGE KAARSTED

Indhold

Afhandlinger

<i>Henrik Skov Kristensen</i> : Britiske bomber over Vestjylland – En række dagbomberdemter i foråret 1941	1
<i>Erik Rasmussen</i> : Finanslovsforkastelse i dansk parlamentarisme: Normer og konsekvenser – En historisk-politologisk debatanalyse 1894-1984	56
<i>K. B. Andersen</i> : Frihed er det bedste guld	165
<i>Poul Meyer</i> : Regering og rigsdag 1849-1866	206
<i>E. Ladewig Petersen</i> : »Adelen udi Fyn, dens privilegier« – Det fynske landemøde i 16. og 17. århundrede	234
Oppositionsindlæg fra disputatshandlinger	246
Danmarks første alderdomsforsorgslov fra 1891 (Mod: Jørn Henrik Petersen: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling, I, Oprindelsen.)	246
<i>Erling Olsen</i>	246
<i>Tage Kaarsted</i>	251
<i>Jørn Henrik Petersen</i> (kommentarer til oppositionen)	261
Grundtvigianisme og naturvidenskab (Mod: H. C. Hansen: Poul la Cour – grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser.)	271
<i>Ander Pontoppidan Thyssen</i>	271
Fynsk landbrug 1682 (Mod: Finn Stendal Pedersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682)	290
<i>Viggo Hansen</i>	290
Handelsminister C. N. Hauges Optegnelser 1922-37; meddelt af <i>Tage Kaarsted</i>	357
<i>Helge Kongsrud</i> : En karakteristikk av Danmark-Norges historie på 1600-tallet – Statens finanskrise som skjellsettende årsaksfaktor	407
Oppositionsindlæg fra disputatshandling	422
De danske brugsforeningers første halve århundrede (Mod: Poul Thestrup: Nærbutik og næringslovs-omgåelse)	422
<i>Hans Chr. Johansen og Rolf Adamson</i>	422
<i>Gerda Bonderup</i> : Skilsmisser i Århus 1645-1900	493
<i>Henrik Bertelsen</i> : Finlands vej til freden – Ribbentrop-Rytiaftalen – forspil og efter-spil	519
<i>Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard</i> : Danskernes levevilkår i 1986 – Omkring en ny bog (Erik Jørgen Hansen: Danskernes levekår 1986 sammenholdt med 1976.)	597

Anmeldelser og litteraturnyt

- Albrechtsen, Erling*: Oversættelse og kommentarer til »Ælnoths krønike«. Med efterskrift af Preben Meulengracht Sørensen. (Helge Paludan) 304
- Andersen, Michael Bruun, Tage Bild, Peter Larsen, Britta Lundqvist, Peter Madsen, Søren Schou og Karen Syberg*: Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80.« (Svend Aage Andersen) 618
- Andersen, Lykke og Karen Borglykke*: Bibliografi over danske »Stater« 1913-1981. (Ib Gejl) 490
- Andersen, Aage, Per Ingeman og Erik Ulsig (red.)*: Festskrift til Troels Dahlerup. (Mikael Venge) 306
- Andreasen, Gunnar*: Første halvleg. (Ib Gejl) 482
- Andreassen, Janni*: Nye slædespor. Dagbogsblade fra den litterære Grønlandsekspedition 1902-04. (Axel Kjær Sørensen) 145
- Andresen, Carl Erik*: Arbejdsmandens historie i 100 år. 2. »Bygge og anlæg. Vi er ikke slavebundne.« (Kurt Klaudi Klausen) 338
- Anthoniensen, Bent Båge*: Hanstholmfastningen. Nordeuropas største fæstningsanlæg fra 2. Verdenskrig. (Henning Poulsen) 434
- Askgaard, Finn og Arne Stade (red.)*: Kampen om Skåne. (Knud J. V. Jespersen) 450
- Auring, Steffen, Søren Baggese, Finn Hauberg Mortensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen, Jørgen Vogelius og Martin Zerlang*: Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48.« (Roar Skovmand) 324
- Baggesen, Søren*. Som ovenfor 324
- Balle, Søren (udg.)*: Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546. (Mikael Venge) 444
- Becker-Christensen, Henrik*: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20. (Jørgen Witte) 147
- Becker-Christensen, Henrik og Jørgen Witte*: Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie bd. 4, 1945-1970. (Verner Bruhn) 654
- Becker-Christensen, Henrik*: Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830-1850. (Jens Chr. Manniche) 330
- Bell, Poul og Mogens Nørgaard Olesen*: Storebæltsoverfarten i 100 år. (Henrik Fode) 340
- Bencard, Mogens (udg.)*: Ribe Excavations 1970-76. (Ole Degn) 656
- Bidrag til den danske skoles historie 1898-1984. (Gerda Bonderup) 345
- Bild, Tage, Michael Bruun Andersen, Peter Larsen, Britta Lundqvist, Peter Madsen, Søren Schou og Karen Syberg*: Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80.« (Svend Aage Andersen) 618
- Bitsch-Larsen, Stine og Jørgen Nielsen*: De sydtyske kolonisters bosættelse på den jyske hede. (Henrik Vedel-Smith) 319
- Bjerg, Hans Chr.*: Poul Løwenørn 1751-1826. Farvandssikringens organisator i Danmark. (Henrik Fode) 637
- Bjørn, Claus (red.)*: Dansk Mejeribrug 1882-2000. (Henrik Fode) 336

- Bjørn, Claus*: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. (Finn Stendahl Pedersen) 461
- Blom, Ida og Anna Tranberg (red.)*: Nordisk Lovoversigt. Viktige lover for Kvinner ca. 1810-1980. (Tove Elklit) 354
- Blomberg, Aage Fasmer, Anne Riising, Ellen Pedersen og Hans Henrik Jacobsen*: Odense Katedralskoles Historie 1282-1983. (Gerda Bonderup) 123
- Blüdnikow, Bent*: Immigranter, Østeuropæiske jøder i København 1904-1920. (Poul Meyer) 473
- Blüdnikow, Bent og Henrik Stevnsborg*: København 1790. Billeder af dagliglivet. (Henrik Vedel-Smith) 322
- Blædel, Niels*: Harmoni og enhed. Niels Bohr. En biografi. (Søren Balle) 479
- Boel, Jens*: Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler. (Jens Holmgaard) 459
- Boje, Per og Hennig Nielsen*: »Moderne tider. Odense 1868-1914«. Odense bys historie bd. 7. (Henrik Fode) 651
- Bojsen-Møller, Anna, Elin, Gudrun og Jutta samt Birgitte Haarder*: Men størst er kærligheden. Eline Bojsens erindringer fra midten af forrige århundrede. (Tove Elklit) 463
- Bojsen-Møller, Elin*. som ovenstående
- Bojsen-Møller, Gudrun*. som ovenstående
- Bojsen-Møller, Jutta*. som ovenstående
- Borglykke, Karen og Lykke Andersen*: Bibliografi over danske »Stater« 1913-1981. (Ib Gejl) 490
- Brahe, J. C. Bille*: Kerteminde Værn. En egns Land-forsvarsstyrker fra November 1943 til Januar 1976. (P. C. Willemoes Jørgensen) 645
- Brask, Peter, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen*: Dansk litteraturhistorie, 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) 615
- Bredsdorff, Elias*: Mit engelske liv. Erindringer 1946-1979. (Tage Kaarsted) 159
- Bruhn, Verner (red.)*: Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. (Tove Elklit) 491
- Brun, Eske*: Mit Grønlandsliv. (Axel Kjær Sørensen) 150
- Brühl, Niels og Erik Helmer Pedersen*: NIATHARUM – en illustreret beskrivelse af Nærum fra istid til nutid. (Verner Bruhn) 653
- Bryld, Claus og Steen Weidemann*: Retsopgøret 40 år efter. RUC-symposiet 1985. (Henning Poulsen) 644
- Brøndum, O. C.*: Desertør til Fronten. (Henning Poulsen) 485
- Brøsted, Jens og Mads Fægteborg*: Thule-fangerfolk og militæranlæg. (Axel Kjær Sørensen) 486
- Burchardt, Jørgen*: Arbejdsmandens historie i 100 år. 1. »Fabrik«. (Kurt Klaudi Klausen) 338
- Burchardt, Jørgen*: Provinsindustri, Arbejdspladser på Fåborg-egnen de sidste 100 år. (Carl Erik Andersen) 659
- Caspersen, Hanne*: Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne. Det modsætningsfyldte moderskab. (Tove Elklit) 638

VI

- Christensen, Elisabeth Riber og John Pedersen:* Bibliografi over dansk-amerikansk udvandring til USA fra 1840 til 1920 og den dansk-amerikanske historie til 1983. Udvandrerarkivets skriftserie: Udvandrerhistoriske studier nr. 1. (Tove Elklit) 490
- Christensen, Hilda Rømer og Hanne Rimmen Nielsen (red.):* Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden. (Tove Elklit) 639
- Christensen, Jens:* Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830-1900. (Tove Elklit) 458
- Christensen, Jens:* Storlandbrug – industrifinansiering 1850-1915. Et studie i sammenhængen mellem kapitalakkumulation i storlandbruget og finansieringen af det industrielle gennembrud i Danmark 1850-1914 med baroniet Guldborgland som eksempel. (Jørgen Fink) 635
- Christensen, Keld Søgaard og Helle-Monette Klein:* Husmandshjemmet. Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne. (Paul G. Ørberg) 349
- Christmas-Møller, Wilhelm:* Niels Bohr og atomvåbnet. (Søren Balle) 481
- Clausen, Thomas:* Ørnen og spurven. Danmarks vej til NATO. (Nikolaj Petersen) 159
- Clemmesen, Tove:* Skæbner og Interiører. Danske tegninger fra barok til klunketid. (Wivan Munk-Jørgensen) 661
- Danmarks kirker. Holbæk amt bd. 2. (Helge Søgaard) 439
- Dansk politi under tysk besættelse 1940-1945. (Tidsskrift for dansk politi 19. sept. 1984). (Henning Poulsen) 485
- Den Danske Brigadeforening (DAN FORCE):* Den danske Brigade i Sverige 1943-1945. Udg. i anledning af 40 året for befrielsen og Brigadens hjemkomst. (Henrik Skov Kristensen) 643
- Denckert, Helle og Henrik Fangel:* Aabenraa. Byhistorisk atlas. (Ole Degn) 655
- Dilling, Lisbeth og Hans Mikkelsen:* Dansk politihistorisk bibliografi 1682-1938. (Ib Gejl) 353
- Dombernowsky, Lotte:* »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...«. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. (Jørgen Elklit) 453
- Dybdahl, Annegrete:* Historisk vejviser. (Tove Elklit) 663
- Ebbesen, Sten (red.):* Anders Sunesen – Stormand, teolog, administrator, digter. (Troels Dahlerup) 438
- Eigaard, Søren og Kurt Risskov Sørensen:* »100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885-1985«. Arbejdernes Fællesorganisation i Odense. (Kurt Klaudi Klausen) 469
- Ejlersen, Torben:* »Kraftcenter og fristed«. Københavns historie bd. 6, 1945-1980. (Henrik Fode) 350
- Eliassen, Kjell A. og Mogens N. Pedersen:* Skandinaviske politiske institutioner og politisk adfærd 1970-1984. En kommenteret bibliografi. (Peter Sørensen) 352
- Elklit, Jørgen og Ole Tonsgaard (red.):* Valg og vælgeradfærd – Studier i dansk politik. (Mogens N. Pedersen) 160
- Engberg, Jens, Sonja Iskov og Ulla Boje Rasmussen:* Der var altid rift om os. Grevinde Danner og hendes tjenestepiger. (Carl Erik Ander-

sen)	143	Thule-fangerfolk og militæranlæg. (Axel Kjær Sørensen)	486
<i>Eriksen, Holger</i> : Socialdemokrat og rebel. (Vagn Dybdahl)	646	<i>Gad, Finn</i> : Grønland. (Politikens Danmarkshistorie 1984). (Axel Kjær Sørensen)	119
<i>Fangel, Henrik og Helle Denckert</i> : Aabenraa. Byhistorisk atlas. (Ole Degn)	655	<i>Gamby, Erik</i> : »Edgar Bauer. Jung- hegelianer, Publizist und Polizeia- gent«. Mit Bibliographie der E. Bauer – Texte und Dokumentenan- hang. (Hans-Norbert Lahme) . . .	466
<i>Fenger, Ole og Erling Ladewig Peter- sen</i> : Adel forpligter... Studier over den danske adels gældstiftelser i 16. og 17. århundrede. (Ole Bay) . . .	632	<i>Ganshorn, Jørgen</i> : Kalundborgs hi- storie bd. 3. »Byens huse« (Henrik Fode)	312
Flensburg. 700 Jahre Stadt – Eine Festschrift bd. 1: Flensburg in der Geschichte. Bd. 2: Flensburg in der Gegenwart. (Jørgen Witte)	652	<i>Glamann, Kristof og Erik Oxenbøll</i> : Studier i dansk merkantilisme. Om- kring tekster af Otto Thott. (P. C. Willemoes Jørgensen)	316
<i>Flou, Brita, Børge Kjær, Jytte Thorn- dahl m.fl.</i> : Kolindsund – Et stykke Djursland fortæller danmarkshisto- rie. (Henrik Vedel-Smith)	318	<i>Glebe-Møller, Jens, Peter Brask, Kar- sten Friis-Jensen, Tage Hind, Min- na Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen</i> : Dansk litteratur- historie 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn)	615
<i>Frandsen, Karl-Erik (red.)</i> : Atlas over Danmarks administrative ind- deling efter 1660, bd. 1. Atlas, bd. 2. tekstbind. (Ole Degn)	611	<i>Gormsen, Gudrun</i> : Hedebonden. Stu- dier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857. (Finn Stendal Pedersen)	136
<i>Frandsen, Karl-Erik</i> : Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarsystemer i Danmarks lands- byer. (Erik Ulsig)	629	<i>Grelle, Henning</i> : Under de røde faner – En historie om arbejderbevægelse. (Jens Engberg)	355
<i>Friis-Jensen, Karsten (red.)</i> : Saxo Grammaticus. A Medieval Author Between Norse and Latin Culture. (Rikke Malmros)	303	<i>Gudnason Bjarne (red.)</i> : Danakonun- ga Sögur Skjoldunga Saga. Knýtlin- ga saga, Ágrip af sögu Danakonun- ga. (Rikke Malmros)	625
<i>Friis-Jensen, Karsten, Peter Brask, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jør- gensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen</i> : Dansk litteraturhistorie 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) . . .	615	<i>Hamre, Jørgen og Johann Runge (red.)</i> : Barn og ung i Sydslesvig, 1900-1982, bd. 1-2. (Johan Peter Noack)	470
<i>Friis-Jensen, Karsten</i> : Oversættelse af Skjoldungernes Saga. Kong Skjold og hans slægt, Rolf Krake, Harald Hildetand, Ragnar Lodbrog. (Rik- ke Malmros)	627	<i>Hansen, Bente Dahl</i> : Betler eller al- misselem. Studier i offentlig fattig- forsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802. (Finn Stendal Peder-	
<i>Fægteborg, Mads og Jens Brøsted</i> :			

VIII

- sen) 452
- Hansen, J. P. H., J. Meldgaard og J. Nordqvist (red.):* Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet. (Axel Kjær Sørensen) 123
- Hansen, Jesper Vang, Esben Kjeldbæk og Bjarne Maurer:* Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. (Henning Poulsen) 156
- Hansen, Leo:* Danmarks officielle pengesedler 1713-1983. (Henrik Fode) 319
- Hansen, William E.:* Saxo Grammaticus and the Life og Hamlet. A translation, history, and commentary. (Rikke Malmros) 303
- Harrits, Kirsten Folke, Ditte Scharnberg og Poul Pedersen (udg.):* Arbejdets mænd og kvinder. (Carl Erik Andresen) 153
- Haslund, Morten:* Mejer og magtaverne – En studie i M. A. Goldschmidts ungdomsjournalistik. (Erik Lund) 331
- Hertzum-Larsen, Holger:* Syn på ryttergods 1686. (Tove Elklit) 635
- Hind, Tage, Peter Brask, Karsten Fris-Jensen, Jens Glebe-Møller, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen:* Dansk litteraturhistorie 2., »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) 615
- Holck, Jørgen og Jørgen D. Simonsen (red.):* Frit hav. Dansk skibsfart i 100 år. (Henrik Fode) 340
- Holmqvist-Larsen, H. N.:* Møer, skjoldmøer og krigere. En studie i og omkring 7. bog af Saxos Gesta Danorum. (Rikke Malmros) 304
- Hougaard, Jens, Toni Nielsen, E. Vestergaard Rasmussen, Arne Rindum og Peer E. Sørensen:* Dansk litteraturhistorie 3. »Stænderkultur og enevælde 1620-1746«. (Leo Tandrup) 125
- Hove, Peder:* På vingerne for Danmark. (Henrik Skov Kristensen) 640
- Hove, Th. Th.:* Tørvegravning i Danmark. Fra håndgravning til moseindustri. Udvikling og vilkår. (Henrik Vedel-Smith) 318
- Hvidt, Kristian:* Det politiske portræt i Danmark. (Ib Gejl) 492
- Hvidt, Kristian:* Pynt på gesimsen. Facader på københavnsk etagebyggeri 1860-1920. (Wivan Munk-Jørgensen) 332
- Hvidtfeldt, Johan:* »Fra kapitulationsdagene 1945. Wehrmachtbefehlshaber Dänemark, Kriegstagebuch 20. april – 26. maj 1945«. Rigsarkivet – Studier og kilder 2. (Henning Poulsen) 485
- Høiris, Ole:* Antropologien i Danmark. Museal etnografi og etnologi fra 1860-1960. (Erik Christiansen) 664
- Højrup, Ole (udg.):* Søens folk. Beretninger fra århundredskiftet. Bd. 1. »Skibsdreng og letmatros«, bd. 2. »Sejlskibsmatros og tømmermand«. (Henrik Fode) 346
- Høymark, Peter W.:* Modstandsbevægelse og modbevægelse. En undersøgelse af forholdet mellem partier og modstandsbevægelse i befrielsesommeren 1945 med specielt henblik på partiernes politik over for modstandsbevægelsen. (Henning Poulsen) 156
- Haarder, Birgitte og Anna, Elin, Gudrun og Jutta Bojsen-Møller:* Men størst er kærligheden. Eline Bojsens erindringer fra midten af forrige århundrede. (Tove Elklit) 463
- Ingesman, Per, Aage Andersen og Erik Ulsig (red.):* Festskrift til Troels

- Dahlerup. (Mikael Venge) 306
- Iskov, Sonja, Ulla Boje Rasmussen og Jens Engberg*: Der var altid rift om os. Grevinde Danner og hendes tjenestepiger. (Carl Erik Andresen) . . 143
- Jacobsen, Hans Henrik*: Bogense Historie 2. (Helge Søgaard) 134
- Jacobsen, Hans Henrik, Anne Riising, Aage Fasmer Blomberg og Ellen Pedersen*: Odense Katedralskoles Historie 1282-1983. (Gerda Bonderup) 123
- Jakobsen, Frode*: Til sidst kommer man hjem. (Erik Rasmussen) . . . 156
- Jensen, Frede P. (udg.)*: Frederik IIs egenhændige breve. (Troels Dahlerup) 448
- Jensen, Johan Fjord, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel*: Dansk litteraturhistorie 4. »Patriotismens tid 1746-1807«. (Leo Tandrup) 125
- Jensen, Jørgen*: Nordens Guld. En bog om oldtidens rav, mennesker og myter. (Marie Louise Stig Sørensen) 299
- Jensen, Jørgen Steen*: Møntsamlere og Forskere. Dansk Numismatisk Forening 1885-1985. (Erik Christiansen) 468
- Jensen, Knud Peder*: Nåden og skammen. (Ib Gejl) 344
- Jensen, Minna Skafte, Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen*: Dansk litteraturhistorie 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) 615
- Jepsen, Palle Uhd*: St. George og Defence – Beretningen om to engelske lineskibe og deres tid fra stabelafløbning til strandning på Jyllands vestkyst juleaftensdag 1811. (Ib Gejl) 328
- Jespersen, Knud J. V., E. Ladewig Petersen og Leon Jespersen*: De fede år. Odense 1559-1660. Odense bys historie, bd. 6 (Ole Degn) 647
- Jespersen, Leon*. som ovenfor
- Johansen, Hans Chr.*: Dansk økonomisk statistik 1814-1980. (Gyldendals Danmarkshistorie bd. 9.) (Jørgen Elkliit) 135
- Just, Flemming (red.)*: Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914. En arbejdsrapport. (Jørgen Fink) . . 646
- Jørgensen, Anders, Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen*: Dansk litteraturhistorie, 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) . . . 615
- Jørgensen, Harald (red.)*: Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984. (Poul Meyer) 130
- Jørgensen, Harald*: Set og oplevet, nogle erindringsblade. (Troels Dahlerup) 354
- Karlsson, Villy*: Tingene sker ikke af sig selv. Episoder omkring Arbejderbladet og Land og Folk gennem 50 år som dagblad. (Erik Lund) . . 478
- Kaspersen, Søren, Sigurd Kværndrup, Lars Lønnroth og Thorkild Damsgaard Olsen*: Dansk litteraturhistorie 1. »Fra runer til ridderdigtning o. 800-1480«. (Michael Linton) . . 435
- Katić, Ivan (udg.)*: Fjernt fra Danmark I. Fra Mors til Sibirien. Breve fra dyrlæge Chr. Engelsen til faderen Andreas Engelsen 1870-1888. (Thomas Petersen) 333
- Küllerich, Ole*: Ubetalelige Danmark. Journalisten og alle de andre. (Erik

Lund)	482	1480-1620«. (Ole Degn)	615
<i>Kjeldbæk, Esben, Jesper Vang Hansen og Bjarne Maurer:</i> Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. (Henning Poulsen) .	156	<i>Kaarsted, Tage:</i> Ove Rode som indenrigsminister. (Erik Stig Jørgensen)	474
<i>Kjær, Børge, Brita Flou, Jytte Thorndahl m.fl.:</i> Kolindsund – Et stykke Djursland fortæller danmarkshistorie. (Henrik Vedel-Smith)	318	Landbruget og landbrugs krisen 1818-28. (Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By, 2. rk., 6.) (Jens Holmgaard)	455
<i>Klein, Helle-Monette og Keld Søgaard Christensen:</i> Husmandshjemmet. Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne. (Paul G. Ørberg)	349	<i>Larsen, Helge:</i> Fra liberalisme til radikalisme. Københavns liberale Vælgerforening 1883-1908. (Peter Sørensen)	468
<i>Kobbernagel, Jan:</i> Studenterforeningens historie 1890-1980, bd. 1. 1890-1920, bd. 2. 1920-1950. (Poul Meyer)	343	<i>Larsen, Peter, Michael Bruun Andersen, Tage Hind, Britta Lundqvist, Peter Madsen, Søren Schou og Karen Syberg:</i> Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-1980«. (Svend Aage Andersen)	618
Kolding i det 20. århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970, 3. (Henrik Fode)	346	<i>Lauritsen, Birthe:</i> Fangstmandsliv og de danske fangstkompanier i Nordøstgrønland 1919-1952. (Axel Kjær Sørensen)	148
<i>Korsgaard, Ove:</i> Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år. (Kurt Klaudi Klausen) . . .	319	<i>Liebrott, Niels-Knud:</i> Elfenben – Fra Danmarks middelalder. (Wivan Munk-Jørgensen)	660
<i>Kristensen, Klaus Thingholm:</i> Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred. (Jens Holmgaard) . .	459	<i>Lohmann, Hans Palle:</i> Dansk Folkefællesskab 1936-1942. En fascistisk, nationalistisk og idealistisk bevægelse. (Henning Poulsen)	154
<i>Kristiansen, Poul Gerhard C.:</i> Op- og nedture. Retsforbundet 1950-60. (Peter Sørensen)	487	<i>Lund, Claus og Karsten Friis-Jensen:</i> Oversættelse, indledning og noter til Skjoldungernes Saga. Kong Skjold og hans slægt, Rolf Krake, Harald Hildetand, Ragnar Lodbrog. (Rikke Malmros)	627
<i>Kværndrup, Sigurd, Søren Kaspersen, Lars Lønnroth og Thorkild Damsgaard Olsen:</i> Dansk litteraturhistorie 1. »Fra runer til ridderdigtning o. 800-1480«. (Michael (Linton) . .	435	<i>Lundbak, Henrik:</i> Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. (Mikael Venge)	441
<i>Kværndrup, Sigurd, Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen:</i> Dansk litteraturhistorie 2. »Lærdom og magi.		<i>Lundqvist, Britta, Michael Bruun Andersen, Tage Bild, Peter Larsen, Peter Madsen og Søren Schou og Karen Syberg:</i> Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-1980«. (Svend Aage Ander-	

- sen) 618
- Lønnoth, Lars, Søren Kaspersen, Sigurd Kværndrup og Thorkild Damsgaard Olsen:* Dansk litteraturhistorie 1. »Fra runer til ridderdigting o. 800-1480«. (Michael Linton) 435
- Madsen, Peter, Michael Bruun Andersen, Tage Bild, Peter Larsen, Britta Lundqvist, Søren Schou og Karen Syberg:* Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-1980«. (Svend Aage Andersen) 618
- Madsen, Verner:* Peder Hansen – En dansk koloniembedsmands historie. (P. C. Willemoes Jørgensen) 322
- Martinov, Niels:* Jens Otto. (Vagn Dybdahl) 645
- Maurer, Bjarne, Jesper Vang Hansen og Esben Kjeldbæk:* Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer. (Henning Poulsen) 156
- McGuire, Brian Patrick:* The Cistercians in Denmark, Their attitudes, Roles and Functions in Medieval Society. (Svend E. Green-Pedersen) 623
- Meier, Jens:* Om Marie Grubbe. (Ib Gejl) 131
- Meldgaard, J., J. P. H. Hansen og J. Nordqvist:* Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet. (Axel Kjær Sørensen) 123
- Meyer, Poul:* Dansk politik 1944-1984. Politiske begreber. (Johan Peter Noack) 349
- Mikkelsen, Hans og Lisbeth Dilling:* Dansk politihistorisk bibliografi 1682-1938. (Ib Gejl) 353
- Mogensen, Margit og Poul Erik Olsen:* Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-70. (Finn Stendal Pedersen) 133
- Mogensen, Margit:* Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840-1915. (Wivan Munk-Jørgensen) 661
- Mortensen, Finn Hauberg, Steffen Auring, Søren Baggensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen, Jørgen Vogelius og Martin Zerlang:* Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar Skovmand) 324
- Møller, Anders Monrad:* Frederik IVs Komercekollegium og Kongelige Danske Riges Inderlig Styrke og Magt. (P. C. Willemoes Jørgensen) 316
- Møller, J. Kisbye:* Nyt fra 1600-tallet; Tidsskriftet Grønland, 1985 nr. 5-6-7. (Axel Kjær Sørensen) 449
- Møller, Lars og Anette Wiborg:* Dengang under besættelsen – ubekvemme historier om en splittet nation. (Henning Poulsen) 644
- Møller, Morten, Johan Fjord Jensen, Toni Nielsen og Jørgen Stigel:* Dansk litteraturhistorie 4. »Patriotismens tid 1746-1807«. (Leo Tandrup) 125
- Møller, Per Grau:* Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals. (Jens Holm-gaard) 131
- Neiendam, Karen:* Skuespillerinden Anna Nielsen. Belyst gennem hendes barndoms- og ungdomserindringer, rejsedagbog og enkelte breve. (Tove Elklit) 465
- Nielsen, Hanne Rikken og Hilda Rømer Christensen (red.):* Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden. (Tove Elklit) 639
- Nielsen, Henning og Per Boje:* Moderne tider. Odense 1868-1914. Oden-

XII

- se byhistorie bd. 7. (Henrik Fode) 651
- Nielsen, Ingrid*: Middelalderbyen Ribe. Projekt middelalderbyen 1. (Ole Degn) 656
- Nielsen, Jørgen og Stine Bitsch-Larsen*: De sydtyske kolonisters bosættelse på den jyske hede. (Henrik Vedel-Smith) 319
- Nielsen, Toni, Jens Hougaard, E. Vestergaard Rasmussen, Arne Rindum og Peer E. Sørensen*: Dansk litteraturhistorie 3. »Ständerkultur og enevælde 1620-1746«. (Leo Tandrup) 125
- Nielsen, Toni, Johan Fjord Jensen, Morten Møller og Jørgen Stigel*: Dansk litteraturhistorie 4. »Patriotismens tid 1746-1807«. (Leo Tandrup) 125
- Nilson, Bengt*: »Handelspolitik under skærpt konkurrencens – England och Sverige 1929-39«. Bibliotheca Historica Lundensis LVIII. (Henning Poulsen) 484
- Ninn-Hansen, Erik*: Fra Christmas til Baunsgaard. Dansk politik fra 1948-1973. (Poul Meyer) 352
- Nissen, Ole Degn*: Feltpolitidetachmentet 31. juli 1944 – 20. juni 1945. En dansk politienhed i Sverige og Danmark. (Henning Poulsen) 485
- Nordqvist, J., J. P. H. Hansen og J. Meldgaard*: Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet. (Axel Kjær Sørensen) 123
- Nygård, Erik*: Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra 1945-1982. (Wivan Munk-Jørgensen) 662
- Nørregård-Nielsen, Hans Edvard*: Avisens håndskrift. Dansk bladtegning gennem et halvt århundrede (Ib Gejl) 149
- Nørresundby Historie 1850-1970.* (Henrik Fode) 137
- Olesen, Mogens Nørgaard og Poul Bell*: Storebæltsoverfarten i 100 år (Henrik Fode) 340
- Olsen, Anne Lisbeth og Niels Peter Stilling*: Et nyt Liv, den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve. (Gerda Bonderup) 334
- Olsen, Poul Erik og Margit Mogens*: Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-70. (Finn Stendal Pedersen) 133
- Olsen, Thorkild Damsgaard. Søren Kaspersen, Sigurd Kvændrup og Lars Lønnroth*: Dansk litteraturhistorie 1. »Fra runer til ridderdigtning o. 800-1480«. (Michael Linton) 435
- Olson, Peter Nordendorf*: Fredspolitisk Folkeparti. Et Pacifistisk forsøg på opnåelse af folketingsrepræsentation. (Peter Sørensen) 489
- Oxenbøll, Erik og Kristof Glamann*: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thot. (P. C. Willemoes Jørgensen) 316
- Pedersen, Ellen, Anne Riising, Aage Fasmer Blomberg og Hans Henrik Jacobsen*: Odense Katedralskoles Historie 1282-1983. (Gerda Bonderup) 123
- Pedersen, Erik Helmer*: »Drømmen om Amerika«. Politikens Danmarkshistorie. (Gerda Bonderup) 335
- Pedersen, Erik Helmer og Niels Brühl*: NIATHARUM – En illustreret beskrivelse af Nærum fra istid til nutid. (Verner Bruhn) 653
- Pedersen, Finn Stendal*: Fjeldstedgården. Et gårdbrug i Den fynske Landsby. (Paul G. Ørberg) 634
- Pedersen, Frank*: Vornedskabets gennemførelse. (Jens E. Olesen) 441
- Pedersen, Jørgen*: Efterskrift til An-

- ders Sunesen: Hexaëmeron. Gengivet på danske vers af H. G. Scheperlern. (Rikke Malmros) 627
- Pedersen, Mogens N. og Kjell A. Eliassen*: Skandinaviske politiske institutioner og politiske adfærd 1970-1984. En kommenteret bibliografi. (Peter Sørensen) 352
- Pedersen, Poul, Kirsten Folke HARRIS og Ditte Scharnberg (udg.)*: Arbejdets mænd og kvinder. (Carl Erik Andresen) 153
- Pedersen, Rita og Iørn Piø*: Dronningens Visebog. (Jens E. Olesen) . . . 311
- Petersen, Carsten*: Luftkrig over Danmark. Bd. 1. sept. 1939-maj 1940. (Henrik Skov Kristensen) 641
- Petersen, Erik Strange*; genudgiver af Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser 1-2, med biografi over Th. Sørensen og en bibliografi over hans forfatterskab. (Ib Gejl) 145
- Petersen, Erling Ladewig og Ole Fenger*: Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. (Ole Bay) 632
- Petersen, Erling Ladewig, Knud J. V. Jespersen og Leon Jespersen*: De fede år. Odense 1559-1660. Odense bys historie bd. 6. (Ole Degn) 647
- Petersen, Leif F.*: Dansk økonomisk bibliografi 1930-1949. (Ib Gejl) . . . 149
- Petersen, Søren, Steffen Auring, Søren Baggensen, Finn Hauberg Mortensen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen, Jørgen Vogelius og Martin Zerlang*: Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar Skovmand) 324
- Philip, Kjeld*: Dengang i Pilestræde. Et miljø fra 20'erne. (Poul Meyer) 347
- Piø, Iørn og Rita Pedersen*: Dronningens Visebog. (Jens E. Olesen) 311
- Piø, Iørn*: Nye veje til folkevisen. (Jens E. Olesen) 444
- Pjetursson, Leif*: Drømmen om det absolutte – den radikale kulturstrømning. (Jens Chr. Manniche) . . . 342
- Poulsen, Hanne S.*: Danske skibspor-trætsmalere. (Tage Kaarsted) 317
- Ramskou, Thorkild*: Vikingernes handel. (Michael Linton) 438
- Rasmussen, E. Vestergaard, Jens Hougaard, Toni Nielsen, Arne Rindum og Peer E. Sørensen*: Dansk litteraturhistorie 3. »Stænderkultur og enevælde 1620-1746«. (Leo Tandrup) 125
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Bornholm og arveriget. (Troels Dahlerup) 449
- Rasmussen, Helge*: Modulerne i vikingehuset og Trelleborgs dobbelte palisadevolde. (Michael Linton) 628
- Rasmussen, Jens Rahbek, Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen*: Dansk litteraturhistorie 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) 615
- Rasmussen, Ulla Boje, Sonja Iskov, Jens Engberg*: Der var altid rift om os. Grevinde Danner og hendes tjenestepiger. (Carl Erik Andresen) . . . 143
- Ries, Paul (udg.)*: Anders Bording: Den Danske Mercurius. (Erik Lund) 162
- Riising, Anne, Aage Fasmer Blomberg, Ellen Pedersen og Hans Henrik Jacobsen*: Odense Katedralskoles historie 1282-1983. (Gerda Bonderup) 123
- Rindom, Arne, Jens Hougaard, Toni Nielsen, E. Vestergaard Rasmussen og Peer E. Sørensen*: Dansk littera-

XIV

turhistorie 3. »Stænderkultur og e- nevælde 1620-1746«. (Leo Tan- drup)	125	<i>Smith, Ning og Johannes Thomsen</i> (red.): 10 års kritisk historieforsk- ning. (Jens Chr. Manniche)	351
<i>Risum, Janne, Peter Brask, Karsten</i> <i>Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller,</i> <i>Tage Hind, Minna Skafte Jensen,</i> <i>Anders Jørgensen, Sigurd Kværn-</i> <i>drup, Jens Rahbek Rasmussen og</i> <i>Bjarne Thorup Thomsen: Dansk lit-</i> <i>teraturhistorie 2. »Lærdom og ma-</i> <i>gi. 1480-1620«. (Ole Degn)</i>	615	Socialisme på dansk – SF gennem 25 år. (Jørgen Fink)	644
<i>Runge, Johann og Jørgen Hamre</i> (red.): Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. Bd. 1-2. (Johan Peter Noack)	470	<i>Solvang, Gunnar: Husmandsliv. En</i> <i>etnologisk skildring af livsvilkårene</i> <i>i Grønhavekolonien på Als 1925-</i> <i>80. (Paul G. Ørberg)</i>	348
Rådstuearkiver. Køge Rådstue. Ark- kivregistratur. (Tove Elklit)	354	<i>Stade, Arne og Finn Askgaard (red.):</i> <i>Kampen om Skåne. (Knud</i> <i>J. V. Jespersen)</i>	450
<i>Scharnberg, Ditte, Kirsten Folke Har-</i> <i>rits og Poul Pedersen (Udg.): Ar-</i> <i>bejdets mænd og kvinder. (Carl E-</i> <i>rik Andresen)</i>	153	<i>Steensen, Steen: Den sociale komedie.</i> <i>De intellektuelles vej til magten.</i> <i>(Peter Sørensen)</i>	353
<i>Schepelern, H. D.:</i> gengiver af Anders Sunesen: Hexaëmeron. Med en ef- terskrift af oversætteren og Jørgen Pedersen. (Rikke Malmros)	627	<i>Stevnsborg, Henrik og Bent Blüdni-</i> <i>kow: København 1790. Billeder af</i> <i>dagliglivet. (Henrik Vedel-Smith) .</i>	322
<i>Shou, Søren, Michael Bruun Ander-</i> <i>sen, Tage Bild, Peter Larsen, Britta</i> <i>Lundqvist, Peter Madsen og Karen</i> <i>Syberg: Dansk litteraturhistorie 8.</i> <i>»Velfærdsstat og kulturkritik</i> <i>1945-80«. (Svend Aage Andersen)</i>	618	<i>Stigel, Jørgen, Johan Fjord Jensen,</i> <i>Morten Møller og Toni Nielsen:</i> <i>Dansk litteraturhistorie 4. »Patri-</i> <i>tismens tid 1746-1807«. (Leo Tan-</i> <i>drup)</i>	125
<i>Shousboe, Torben (Udg.):</i> Carl Nielsen, dagbøger og brevveksling med Anne Marie Carl-Nielsen. (Ib Gejl)	342	<i>Stilling, Niels Peter og Anne Lisbeth</i> <i>Olsen: Et nyt Liv, Den danske ud-</i> <i>vandring til Nordamerika i billeder</i> <i>og breve. (Gerda Bonderup) . . .</i>	334
<i>Simonsen, Jørgen D. og Jørgen Holck</i> (red.): Frit hav. Dansk skibsfart i 100 år. (Henrik Fode)	340	<i>Svalgaard, Robert: Krydstoldvæsenet.</i> <i>Det sejllende toldvæsen 1824-1904.</i> <i>(Henrik Fode)</i>	329
<i>Sjøqvist, Viggo (udg.):</i> Kong Christi- an VIII's dagbøger og optegnelser. III: 1823-1839. Register. (Jens Chr. Manniche)	328	<i>Svane, Marie-Louise, Steffen Auring,</i> <i>Søren Baggesen, Finn Hauberg</i> <i>Mortensen, Søren Petersen, Erik</i> <i>Svendsen, Poul Aaby Sørensen,</i> <i>Jørgen Vogelius og Martin Zerlang:</i> <i>Dansk litteraturhistorie 5. »Bor-</i> <i>gerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar</i> <i>Skovmand)</i>	324
<i>Slettebo, Jørgen (red.):</i> Sommerglæ- der. (Vagn Dybdahl)	660	<i>Svendson, Erik. som ovenfor</i> <i>Svensson, Jørn: Fra hærvej til motor-</i> <i>vej. En sønderjysk vejhistorie.</i> <i>(Viggo Petersen)</i>	122
		<i>Svensson, Poul (red.):</i> Løgumskabet. (Troels Dahlerup)	440

- Syberg, Karen, Michael Bruun Andersen, Tage Bild, Peter Larsen, Britta Lundqvist, Peter Madsen, Søren Schou*: Dansk litteraturhistorie 8. »Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80«. (Svend Aage Andersen) 618
- Sørensen, Jørgen Würtz*: »Rejsen til amerikans Zion«, den danske mormonudvandring før århundredskiftet. (Gerda Bonderup) . . . 636
- Sørensen, Kurt Risskov og Søren Eigaard*: 100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885-1985. (Kurt Klaudi Klausen) 469
- Sørensen, Kurt Risskov*: Fredssagen i Danmark 1882-1914. (Henrik Vedel-Smith) 337
- Sørensen, Peer E., Jens Hougaard, Toni Nielsen, E. Vestergaard Rasmussen, Arne Rindum*: Dansk litteraturhistorie 3. »Stænderkultur og enevælde 1620-1746«. (Leo Tandrup) 125
- Sørensen, Poul Aaby, Steffen Auring, Søren Baggesen, Finn Hauberg Mortensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Jørgen Vogelius og Martin Zerlang*: Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar Skovmand) 324
- Sørensen, Preben Meulengracht*: efterskrift til »Ælnoths krønike«. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. (Helge Paludan) 304
- Thomsen, Bjarne Thorup, Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum*: Dansk litteraturhistorie 2. »Lærdom og magi. 1480-1620«. (Ole Degn) . . . 615
- Thomsen, Johannes og Ning Smith* (red.): 10 års kritisk historieforskning. (Jens Chr. Manniche) 351
- Thorndahl, Jytte, Brita Flou, Børge Kjær m.fl.*: Kolindsund – Et stykke Djursland fortæller danmarkshistorie. (Henrik Vedel-Smith) 318
- Thyssen, Anders Pontoppidan*: Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. (Jens E. Olesen) 312
- Tonsgaard, Ole og Jørgen Elklit* (red.): Valg og vælgeradfærd – Studier i dansk politik. (Mogens N. Pedersen) 160
- Tranberg, Anna og Ida Blom* (red.): Nordisk Lovoversigt. Viktige lover for Kvinner ca. 1810-1980. (Tove Elklit) 354
- Tvede-Jensen, Lars*: Jylland i oprør – Skipper Clement-fejden 1534. (Mikael Venge) 443
- Tønnesen, Allan*: Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600. (Mikael Venge) 448
- Ulsig, Erik, Aage Andersen og Per Ingeman* (red.): Festskrift til Troels Dahlerup. (Mikael Venge) 306
- Weidemann, Steen og Claus Bryld*: Retsopgøret 40 år efter. RUC-symposiet 1985. (Henning Poulsen) . . 644
- Wiborg, Anette og Lars Møller*: Dengang under besættelsen – ubekvemme historier om en splittet nation. (Henning Poulsen) 644
- Viinholt-Nielsen, Lars*: Assensbanen 1884-1984. (Jørgen Fink) 341
- Wingender, Franz*: Krigens lænker. Dansk sydslesvigere dagbog 1939-1944. (Henrik Becker-Christensen) 155
- Witte, Jørgen og Henrik Becker-Christensen*: Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie bd. 4, 1945-1970. (Verner Bruhn) 654
- Vogelius, Jørgen, Steffen Auring, Sø-*

XVI

- ren Baggesen, Finn Hauberg Mortensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen og Martin Zerlang: Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar Skovmand) 324*
- Waaben, Ebba (red.): Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance, Festskrift til Thelma Jexlev. (Troels Dahlerup) 340*
- Zahle, Grethe: Maleren Peter Hansen, Hans liv og arbejde. (Wivan Munk-Jørgensen) 347*
- Zerlang, Martin, Steffen Auring, Søren Baggesen, Finn Hauberg Mortensen, Søren Petersen, Marie-Louise Svane, Erik Svendsen, Poul Aaby Sørensen og Jørgen Vogelius: Dansk litteraturhistorie 5. »Borgerlig enhedskultur 1807-48«. (Roar Skovmand) 324*
- Østerby, Mads: Danske jernbaners byggeri. Et rids af et forløb 1844-1984. (Jørgen Fink) 638*
- Århus Seminarium, 1909-1984. (Gerda Bonderup) 146*

Skilsmisser i Århus 1645-1900

af Gerda Bonderup

For nylig holdt en skolepsykolog foredrag om pubertetsproblemer. Han mente på linie med mange lægfolk og forskere fra flere forskellige fag, at problemerne skyldes det industrielle og senkapitalistiske samfunds dårlige vilkår for både unge, forældre og de indbyrdes relationer i familien. Det er blevet særlig galt, siden der i 1960'erne blev brugt også for kvinderne på arbejdsmarkedet, således at børnene i stedet for at hygge sig i den varme rede bliver sendt på institution og om aftenen hentet af trætte forældre. Når børnene bliver ældre, er de efter skolen overladt til sig selv, og om aftenen bliver de igen mødt af trætte forældre. Det er jo heller ikke blevet bedre under 1970'ernes og 1980'ernes arbejdsløshed. Resultatet er frustrationer, stress, utryghed og skilsmisser – op til 40 %. I den nostalgiske bølge efterlyser skolepsykologen og mange med ham fortidens trygge og hyggelige familieforhold. I nærværende artikel sætter universitetslektor, cand. mag. Gerda Bonderup spørgsmålstegn ved denne opfattelse af det førindustrielle samfund som problemløst for familielivet. Nok er vores samfund ikke det ideelle, og det skal forbedres, men det er helt sikkert ikke i fortiden, vi skal finde brugbare modeller, og det af to grunde. For det første har alle i de fleste familier både på landet og i byen i den førindustrielle tid måttet pukke fra solopgang til solnedgang, mænd såvel som kvinder, og børnene blev meget tidligt sendt ud at tjene. Og for det andet har der altid været mange brudte ægteskaber.

Helt tilfældigt stødte jeg i forbindelse med undersøgelser af det danske borgerskab i det førindustrielle samfund på oplysninger, der viser, at op mod 20 % af alle ægteskaber gik i stykker i første halvdel af 1800-tallet. Nu har jeg nærmere undersøgt tiden 1645-1900¹, og jeg fandt, at det i hvert fald siden 1800 gælder generelt i følgende forstand: Mange mennesker inden for alle sociale grupper både i by og på land har altid næret ønske om at komme ud af deres fællesskab, undertiden har det bare været mindre synligt i det

1. Perioden 1645-1900 er bestemt af de muligheder, kildematerialet giver. 1645 begynder tapperettens protokoller i Århus stift, og omkring 1900 er skilsmisseprocenten så lav, at der næsten intet kildemateriale findes. Nogle vigtige notater fra domprovsten slutter også 1899 (se s. 506, note 1).

officielle materiale. Det viser sig også, at ønsket om at gå fra hinanden opstod hos og blev ført ud i livet af begge parter enten hver for sig eller i fællesskab. Lovgivning og adfærd skabte dog store vanskeligheder for kvinderne, selv om de forskellige myndigheder ved deres behandling af ansøgningerne var retfærdige i forhold til de to køn.

Regler for ansøgningsprocedure og skilsmisseadministration varierede noget i denne lange periode på 250 år, men fællestrækkene er overvejende. Der fandtes to typer for opløsning af et ægteskab, nemlig ved skilsmisse og ved separation. I kilderne finder vi udtryk som »aldeles ophævelse af ægteskabet« for skilsmisse og »adskillelse fra bord og seng« for separation. Hovedforskellen er, at parterne ved den sidste ikke må gifte sig igen. Generelt kan det siges, at tilladelse til skilsmisse gaves enten ved dom – indtil 1797 ved tamperretten, der var blevet indrettet alene til dette formål, siden ved en civil domstol – eller ved kongelig bevilling. Tilladelse til separation gaves fra sidst i 1600-tallet ved kongelig bevilling. Disse domme og bevillinger er det officielle materiale til denne undersøgelse, mens materialet fra de forudgående mæglingsforsøg både fra den verdslige myndighed, forligskommissionen eller amtmanden (påbudt siden 1797), og fra den gejstlige, der fra 1811 skulle foregå forud for den verdslige, er de mindre officielle kilder. Materialet er ikke systematisk bevaret, herom senere. Når der i det følgende tales om skilsmisseprocent, er den normalt beregnet som forholdet mellem antallet af bevilgede skilsmisser pr. år og antallet af indgåede ægteskaber samme år¹.

Da emnet er meget stort, har jeg struktureret det både kronologisk og tematisk. Periodens 250 år deles i tre faser bestemt af kildemæssig hensyn: 1. Tamperrettens tid 1645-ca. 1800, 2. forligskommissionens tid 1800 til 1850 og 3. amtmandens mæglingsperiode 1850-1900. Temamæssigt vil jeg fokusere på emner som social differentiering blandt ansøgerne og myndighedernes behandling af sagerne både med henblik på sociale lag og de to køn. Også spørgsmålet, om manden eller konen var initiativtageren, og skilsmisseårsagerne vil blive behandlet. Jeg har koncentreret mig om Århusområdet, men har medtaget både Århus by og Århus stift (efter 1799 Århus amt) for at kunne afdække eventuelle forskelle i adfærd mellem byen og landdistrikterne².

-
1. Kun i perioden 1850-1900 blev der indarbejdet en forskydning på 8 år (skilsmisser optrådte i snit 8 år efter indgået ægteskab) for at undgå fejlurderinger pga. Århus bys kraftige vækst.
 2. Distinktionen mellem stift og amt skyldes de dømmende henholdsvis bevilgende myndigheders geografiske kompetenceområder. Tamperretten gjaldt for Århus stift, (stift)amtmanden stod for Århus (stift)amt. Om den omskiftelige amtsinddeling se nærmere i Trap Danmark.

Faserne i skilsmisseadfærd

Generelt om forretningsgangen og kilderne

Indtil reformationen gjaldt den kanoniske rets opfattelse, at ægteskabet er noget helligt, som ikke kan opløses i denne verden. Ved grove forseelser af den ene ægtefælle kan parterne nok separeres, men ikke indgå nyt ægteskab. Efter reformationen, i den nye tids friere ånd, må der have hersket uvished i befolkningen om, hvorvidt man nu bare kunne blive skilt, som det passede én. I Danmark vidner Riber Artiklernes indledning derom, »efterdi der findes stor usikkerhed i ægteskabs- og horesager...«¹. Disse artikler kom kun seks år efter reformationen, og de prøvede at sætte tingene i system ved at introducere en ny domstol, tamperretten. Frederik II leverede regelsættet hertil, ægteskabsordinansen af 19/6-1582², som nærmest uforandret gik over i Danske Lov, hvis bestemmelser stod ved magt helt frem til dette århundrede. Danske Lov kunne dog ikke klare to hundrede års omskifteligheder; meget tidligt udvikledes et tillægssystem på bevillingsplan. (se s. 503f). Dette tostrengede mønster gælder i modificeret form den dag i dag.

I princippet var arbejdsdelingen altså klar: Alle sager, der kunne dømmes efter Danske Lov, gik til domstolene, og resten til kongen. Hvad bestemte så Danske Lov mht. skilsmisse og i første omgang mht. dens forudsætning, indgåelse af ægteskab?

For alle upriviligerede, dvs. dem uden rang og adel, gjaldt det, at de skulle troloves, og efter lysning fra prædikestolen tre gange kunne de blive gift. Trolovelsen var en højtidelig og på væsentlige områder (rets-)bindende institution. Derfor krævede Danske Lov, at den skulle foregå hos præsten i overværelse af fem andre vidner. Selv om det lader til, at præsten og/eller andre vidner i praksis ikke altid har medvirket, bevaredes trolovelsens højtidelige indhold. Således kunne børn af trolovede ved dom erklæres for ægte, selv om Danske Lov 3-16-12 forbød trolovede at have samleje. Hvis en af parterne ikke stod ved sit ord, var det brudt ægteskabsløfte, der blev behandlet som en slags rømning. Da trolovelsen altså officielt blev anset for bindende, vil jeg behandle ophævelse af trolovelse og ægteskab under ét. De vigtigste accepterede grunde dertil var iflg. Danske Lov: 1. Rømning (hvis den ene af parterne var stukket af for mere end tre år siden), 2. hor, 3. brudt ægteskabsløfte, 4. tvungen trolovelse, 5. visse sygdomme, herunder

1. H. Rørdam, Danske Kirkelove, I, Kbh. 1883 s. 198.

2. H. Rørdam, Danske Kirkelove II, Kbh. 1886, s. 339f.

sindssygdом og spedalskhed samt impotens og 6. incest, som blev forstået meget bredt, helt til tredje og fjerde led¹, f.eks. skulle en mand søge om dispensation for at ægte sin afdøde hustrus søsters mands datter fra første ægteskab. Det var de første fire punkter, der gav anledning til de fleste skilsmisseansøgninger.

Danske Lov herskede som sagt uforandret helt op til dette århundrede, men de eksekverende domstole skiftede karakter. Riber Artiklerne lancerede tamperretten, som skulle bestå af både gejstlige og verdslige, i Århus bl.a. af biskoppen og stiftamtmanden. Retten skulle på årets fire tamperdage tage sig af skilsmisser². I begyndelsen havde den årligt 15-20 sager for, der blev afgjort hurtigt og effektivt; et par år efter fremkomsten af Danske Lov faldt tallet brat til omkring otte, og fra pietismens tid og fremefter lå tallet på tre-fire sager om året, som tilmed voldte uendeligt besvær. Den havde da overlevet sig selv og fik sit nådestød med forordningen af 1/2 1797, da den afskaffedes dels pga. »vidtløftighed« og »besværlighed«, dels fordi den kun holdtes få gange om året, og dels fordi folk ofte måtte komme langvejs fra. Sagerne skulle overgå til de lokale værneting, det vil for Århus-området vedkommende sige til bytinget og herredstingene. Men disse instanser fik heller ikke mange skilsmisser at tage sig af, og det gælder for hele landet. – I København havde nemlig den anden streng, den med de kongelige bevillinger, forlængst overtaget de fleste separationer og skilsmisser, og det samme skete efter 1800 for resten af landet. Det vil der senere blive gjort nærmere rede for. Her skal det kun fremhæves, at man kunne søge kongen uden om tamperretten, og at der fra 1760 ad den vej var blevet givet mange bevillinger, så mange, at oversekretæren fra Danske Kancelli skulle skrive under ad mandatum, når det drejede sig om separationer. Skilsmissebevillinger forblev hos kongen, men også de var ret hyppige, særlig da der i kølvandet af den franske revolution havde udviklet sig den sædvane, at tre års separation kunne være skilsmissegrund³. Som vi senere vil se, blev det for kongen og Kancelliet snart uoverskueligt, og separationsmyndigheden blev i 1800 uddelegeret til deres lokale repræsentanter, amtmanden.

Allerede få år forinden havde man ændret praksis i ansøgningsproceduren. Inden parterne kunne søge bevilling, skulle der foretages verdslig mægling, normalt af amtmanden; i Århus var det dog i de første godt 50 år

1. Danske Lov 3-15, udgivet af S. Juul. Kbh. 1949.

2. Tamperdage er en forvanskning af quattuor tempora – dage, oprindelig fastedage, som faldt på fire onsdage, én pr. kvartal.

3. Se nærmere hos J. Nellemann, *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*. Kbh. 1882.

af forligskommissionen. Man skulle forsøge at tale ægteparret til rette; fra 1811 dog først efter at der forgæves var forsøgt gejstlig mægling, og hvis det ikke lykkedes at tale ægteparret til rette, skulle der opsættes et forlig for livet efter adskillelsen. Dette system, som det havde udviklet sig, blev først taget op til overvejelse igen i dette århundrede, og det er bemærkelsesværdigt, at grundprincipperne bevarede; vi har nemlig stadig det to-strengede system, og bevilling anvendes i 90 % af tilfældene. Bevillingen gives af statsamtet, dvs. amtmanden. 1790'ernes totrins-model, først separation og dernæst skilsmisse, findes også, idet der dog nu kun behøver at være ét år imellem. Parret skal stadig til mægling, men må vælge mellem gejstlig og verdslig. Af Danske Lovs bestemmelser er der stort set kun den ene tilbage, at direkte skilsmisse normalt kun gives ved utroskab¹.

Efter disse generelle bemærkninger om udviklingen i skilsmisseadministration skal der nu ses på forholdene i de enkelte faser. Som nævnt vil udviklingen i Århus stift/Århus amt blive brugt som eksempel.

1. fase: Tamperrettens tid 1645-1800

Tamperretten

Den dømmende myndighed angående skilsmisse var i denne tid altså tamperretten, hvis protokol er bevaret. For Århus stift findes der tre bind, som dækker tiden fra 1645 til den dag i 1798, da tamperretten blev færdig med sin sidste sag. Fra 1660'erne og fremover findes der ud over selve sagsbehandlingen også en omhyggelig registrering af alle dokumenter, »der blev læst«, men de er desværre ikke bevarede². Kun en enkelt gang i 1793 skrev den nye og nidkære notar domprovst Jahnsen dem alle af i protokollen, men enten har han fået en næse eller mistet lysten, i hvert fald gjorde han det ikke igen. Det synes ikke at have gjort større forskel for sagsbehandlingen, om biskoppen eller stiftamtmanden var med eller ej. Særlig sidst i perioden holdtes der kun ét eller to møder om året.

Jeg har nærmere undersøgt ca. 230 sager fordelt på fire femårs perio-

1. I. Nørgaard, Separation og skilsmisse. Kbh. 1984; Ægteskabslovene fra 1922 og 1969; samt Ægteskabsudvalgets betænkning nr. 796. Kbh. 1977.

2. Anne Riising har lavet en meget grundig undersøgelse af tamperrettens virke, mshp. Fyns og Ålborg stifter, i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978. Protokollerne for tamperretten i Århus stift er bevarede i bispearkivet på Landsarkivet i Viborg. C 3 2248-50. Gode eksempler fra de forskellige tamperretters virke giver også Georg Hansen i sin bog Sædelighedsforhold blandt landbobefolkningen Kbh. 1957.

der, imellem hvilke man kunne formode at finde holdningsændringer. Første periode begynder i 1645 med den første bevarede retsprotokol, den næste ligger fyrré år senere lige efter fremkomsten af Danske Lov, og de sidste to kendetegnes af hhv. pietismens periode i 1730'erne og af det frisind, der fulgte i den franske revolutions kølvand i 1790'erne. Bortset fra faldet i antallet af sager var der imidlertid kun tale om ganske små ændringer. Dette skyldtes, at tamperretten dømte håndfast efter loven, hvilket illustreres af følgende lille historie. Smeden Jens Jensen fra Samsø havde indstævnet sin kone Dorthea Skov til tamperretten d. 28/2-1694. Hun havde mod sin ægteskabspligt levet i »utugt og uteerlighed«, hun havde belemret folk »med ordskænderi, fylderi og drukkenskab«, og hun havde truet med »ulykker ved ildebrand og andet mere ondt«. Han havde tingsvidner på det hele og også på, at hun havde ligget i med smedesvenden og en soldat. Vidnesbyrdene, alle med datering, blev læst og påtegnet og lagt ad acta. Så blev Dorthea offentligt »trende gange påkaldt«, for at nogen på hendes vegne eller hun selv kunne forsvare sig, »men ingen mødte til noget gøremål«. Dommen blev så afsagt; man var helt enig i, at hun var en slet kvinde. »Ikke desmindre såsom intet fremlægges hvormed nøjagtig kan bevises at hun med nogen fremmed har haft legemlig omgængelse«, kan skilsmisse ikke gives. Da Dorthea Skov imidlertid beskyldtes for mange andre forbrydelser i sit uskikkelige levned, henvistes hun »til verdslig ret at påkendes og efter kongelig Majestæts lov alvorligen anses og afstraffes«¹. Så kunne den plagede husbond jo f.eks. trøste sig med bestemmelsen 6-19-1 i Danske Lov om, at sætter man ild til anden mands hus eller skov, så har man forgjort sin hals. Tamperretten holdt sig altså strengt inden for sit kompetenceområde. Kunne der ikke lægges overbevisende materiale frem i deciderede tamperretssager, var der intet at komme efter.

Vi skal nu vende os til de mere generelle spørgsmål om skilsmisseansøgernes sociale baggrund og køn, om klagerens indhold og om, hvorledes disse blev bedømt af tamperretten, hvis medlemmer alle var mænd fra et klart mandsdomineret samfund.

De halvfems procent af ansøgningerne kom fra landet, hvilket næsten svarede til befolkningens fordeling på land og by. Der er således intet, der tyder på, at skilsmisser for eksempel skulle have været et specielt byfæno-

1. Tamperrettens protokol (TRP) II s. 4. I dommens beslutning kan man til trods for den håndfaste behandling af sagen alligevel skimte tamperherrernes medlidenhed med manden ved, at de ikke bare som normalt udsatte sagen, fordi konen eller en repræsentant ikke var til stede.

men. Protokollen oplyser desværre ikke, om landboerne har været fæstebønder eller husmænd, men byboerne er for det meste anført med erhverv. Det drejer sig mest om håndværkere og tjenestefolk, men der er også en enkelt embedsmand og en repræsentant fra de liberale erhverv iblandt. Det ser altså ud til, at skilsmisser har været kendt i alle lag.

I første halvdel af perioden søgte lige mange mænd og kvinder skilsmisse, men senere dominerede kvinderne. De fire hovedankepunkter var rømning, hor, brudt ægteskabsløfte og tvungen trolovelse. Mens det i begyndelsen var lige mange mænd og kvinder, der stak af, var det mod slutningen flest mænd. Der har altid været dobbelt så mange mænd, der klagede over hustruens utugt som omvendt, men ofte var bevisførelsen for ham jo unægtelig også lettere, f.eks. når tidspunktet for en fødsel passede dårligt sammen med hans bortrejse i længere tid. Omvendt var der fem gange så mange piger, der klagede over brudt ægteskabsløfte i begyndelsen af perioden. Senere er tallene for små til at vise en tydelig tendens. Og endelig gik op mod 20 % af alle klager ud på, at pigen var blevet tvunget til trolovelsen, medens der her kun er fundet tre sager rejst af mænd.

Rømning. Mere end halvdelen af alle skilsmissesager drejede sig om rømning, og ægteskabsordinansen og Danske Lov gav ikke alene klare definitioner, men beskrev også rettergangen omhyggeligt:

Desertio, naar den eene Egte Person foruden nogen skiellig Aarsag, eller den andens Samtykke forlader den anden og drager bort, og skal dermed saa holdis: 1. Den Person, som forlat er, skal tøve den anden efter i tre Aar i det minste, uden saa er, at det kand skiellig bevisis, at den Person, som er bortdragen, belegger sig med nogen anden, da maa den Person, som forlat er, tilstædis til Egteskab strax saadant bevist er; Men naar de tre Aar ere forløbne, da skal den Person, som forlat er, stævne den anden først til Herretsting og siden til Landsting, og føre det bevist til Consistorium (i Århus: tamperretten GB). Dernæst skal den have sit Vidnesbyrd beskrevet af sin Sognepræst og sit Skudsmaal af sit Sognefolk, som skal tagis til Tinge, at den anden Person haver været borte i tre Aar, og at den forlatte Person have imidlertid levet og holdet sig ærlig og vel, og ikke givet den Person, som er bortrømt, skiellig Aarsag dertil, og naar dette saa altsammen lovlig bevist er, da maa den Person, som forlat er, tilstædis at gifte sig igien, 2. Skeer det, at den forlatte Person forseer sig, før end de tre Aar ere endte, da skal den Person straffis tilbørligen af sin Øvrighed,

dog ikke forbydis Egteskab, uden med den Person, som den sig haver forseet med¹.

Når loven påbød tre års ventetid, var det vel ud fra den overvejelse, at længere kunne gifte folk ikke formodes at leve i cølibat². Det viser sig forbløffende nok, at de ansøgende ofte havde været forladt meget længere – i op til 21(!) år – men at de så heller ikke behøvede at have levet helt afholdende, viser flere sager, hvor de svigtede mænd og kvinder havde begået utugt inden skilsmisseansøgningen. De forstående høje dommere i tamperretten tilgav disse forseelser, når blot de var sket efter de påbudte tre år³. At de forladte normalt lod hengå 6-10 år, inden de stævnedes den undvegne skyldes nok, at de forlængst havde fundet en modus vivendi og først kom i vanskeligheder, når de stod foran et nyt ægteskab.

I langt de fleste desertationssager vidste den efterladte ikke, hvor partneren var henne, men det forhindrede ikke retten i også her at holde sig til loven ved tre gange at råbe den anklagede op. Ind imellem var den efterladte dog klar over tilflugtsstedet, og så var det mest kvinderne, der holdt nøje øje med den bortløbne. I 1651 vidste Mette Pedersdatter fra Århus således godt, at han nu levede i Ry, og at han havde avlet barn med en anden kvinde, siden han havde forladt hende for otte år siden. Hun blev skilt, og straffedommen over ham skulle fældes, »så snart hun tingsvidne og præstens kundskab udi sagen forskaffer og fremviser«⁴.

Så let gik det ikke efter fremkomsten af Danske Lov, idet man nu mere og mere nidkært krævede de forskellige attester forelagt. Anne Kristine Johannesdatter fra Studstrup havde dog nok næsten gjort for meget ud af det, da hun i 1790 stævnedes sin bortløbne mand Søren Jensen fra Skødstrup. Da rygterne ville vide, at han var undveget til det holstenske, »havde (hun) selv søgt ham ved Ribe, Haderslev og længere ude, uden at få mindste spor på ham«. Dommen gav hende absolut medhold, da hun havde medbragt alle attester og »endog ... nøje« havde eftersøgt ham⁵.

Som sagt var der også mange koner, der ikke kunne holde samlivet ud, men kilderne fortæller ikke, hvor de drog hen, eller hvad de levede af. De mest gængse muligheder for en enlig kvinde i det gamle samfund var tjene-

1. Danske Lov 3-15-15, dette blev firs år senere alvorligt fulgt op med forordningen 29/5-1750.

2. Dette argument finder vi i hvert fald ved de senere diskussioner i Danske Kancelli om skilsmisse efter 3-årig separation. (Nellemann s. 67).

3. TRP I s. 212a.

4. TRP I s. 25.

5. TRP III s. 28-30, sagen måtte dog en enkelt gang opsættes, da den bortrømte skulle have sin laugdag, ifg. frdn. 29/5-1750.

stepige, tiggerske og løstagtigt fruentimmer, og valgte man den slags alternativer, må ægteskabet virkelig have været uudholdeligt.

Hor. Kun højst en femtedel af skilsmisssagerne var baseret på utugt. Anne Riising har dog fundet ud af, at utroskab har været hovedgrunden på Fyn¹. Mens man i begyndelsen var ret large med bevisførelsen som i den nævnte Mette Pedersdatters sag, blev det efter Danske Lov meget svært at få en horesag igennem. Danske Lov påbød:

Horerj. Dog skal den Person, som anklager, lovligen stævne den, der anklagis, i Rette, og skielligen bevise det: Og er det ikke nok, at den Person, som anklagis, det selv bekiender, fordj mand tit befinder, at mange lyve paa sig selv, paa det den eene kand blive af med den anden, og komme den i Skade, som hand, eller hun, siger sig at have syndet med, eller for anden Sag.

Når ikke engang en tilståelse var nok, var det vel nærmest umuligt at bevise, for den så velfungerende selvjustits, landsbysladderer, lå jo milevidt fra lødighedsgrænsen. Efterhånden blev mange horesager da også udsat både tre og fire gange på grund af manglende beviser for derefter at blive taget helt af bordet. Men når manden havde avlet tre uægte børn, mens hun ifølge præsteattest havde al den tid »ført et uskyldigt og anstændigt liv«, fik hun dog sin sag igennem².

Brudt ægteskabsløfte. Den hyppigste grund var, at pigen var blevet gravid, og at hun for igen at blive en anstændig pige henviste til deres forudgående trolovelse. Selv om der her ikke er tale om skilsmisse i egentlig forstand, minder sager om den ene parts sporløse forsvinden om rømning og tilbageholdenhed med at indfri trolovelsesløftet ganske meget om de senere så hyppigt forekommende ansøgninger til kongen om separation på grund af »uoverensstemmelse af gemytterne«. For tamperretten var brudt ægteskabsløfte en alvorlig sag, som da Lisbet Jenningsdatter i 1646 klagede over, at hendes fæstemand ikke ville fuldkomme sit ægteskab, selv om der var blevet lyst tre gange fra prædikestolen. Den svigtende mand blev tvunget til at gifte sig med Lisbet, ellers skulle han straffes og irttesættes af både den gejstlige og verdslige øvrighed³. Jeg har fundet flere piger, der fik en tilsvarende medfart, men de kunne ellers tit redde sig ud af den mislige affære med en modklage om, at det drejede sig om *Tvungen trolovelse*.

1. A. Riising s. 403.

2. TRP III s. 48a.

3. TRP I s. 9a.

Klager over tvungen trolovelse, der udgjorde 20 % af sagerne, gik lettest igennem, selv i de mest restriktive perioder. De unge var da heller ikke sene til at benytte sig af denne mulighed. – Man kan ikke se bort fra, at pigernes klage kan have været aftalt spil mellem parterne i nogle tilfælde, da det var deres eneste chance for at komme fra hinanden igen på lovlig vis. Pigens forældre kunne nok forholdsvis let formås til at »indrømme«, at de havde skubbet kraftigt til forbindelsen¹.

For en mand har det nok været temmelig uværdigt at skulle indrømme, at han har ligget under for tvang – i hvert fald er det så godt som altid pigerne, der søger. Jeg har dog fundet tre undtagelser, hvoraf den ene var en selvejerbonde på 17 år. Han havde ladet sig overtale af sin moder til at gifte sig med en kvinde på knap 50 år, for så kunne de to kvinder have det så hyggeligt sammen, og hans svagelige forældre kunne plejes kærligt af den nye kone. Det viste sig dog, at de to kvinder overhovedet ikke kunne sammen, fordi hans kone straks efter brylluppet »idelig klammedes med hans moder«. Han fik sin frihed igen mod at betale konen 100 rigsdaler².

Sammenfattende kan man sige, at fordelingen af skilsmisseansøgere ved tamperretten ikke blot svarede nogenlunde til befolkningens fordeling på land og by og på erhverv, men at der også var lige mange mænd og kvinder, der turde binde an med en skilsmisse. For en god portion udholdenhed og mod skulle der til. Tamperretten for hele Århus stift afholdtes ved domkirken, og med datidens færdselsmuligheder kunne vejen hertil være lang. Der var dog i de første årtier 15-20 om året, der både havde udholdenhed til at overkomme besværet og mod til at stå frem for stiftamtmanden og biskoppen og alle de andre dr. theoler, provster og verdslige embedsmænd. Der synes ikke at være foregået nogen form for kønsdiskriminering, selv om dommerkollegiet udelukkende bestod af mænd. Senere blev sagsbehandlingen ikke blot mere besværlig, men også mere bekostelig, fordi de i loven nævnte uendelig mange dokumenter nu også nidkært krævedes forelagt – med deraf følgende udsættelser – og fordi det i 1700-tallet blev mere og mere almindeligt, og ved mange sager endog påbudt, at møde med sagsfører³.

-
1. Tit blev den tvingende part forpligtet til at betale den »snydte« en bøde, men det kunne jo nok ordnes indbyrdes bagefter. Se også A. Riising s. 403.
 2. DK F 5 16/6 1797 sag 5. Denne lille historie er ikke fra tamperretten, den måtte nemlig ikke dømme i fortrydelsessager, når ægteskabet først var indgået.
 3. Hvordan det konkret kunne se ud, kan vi demonstrere ved Karen Marie Thomasdatter, der i 1794 anklagede sin bortrømte mand. Der skulle forelægges dokumenter for 1. Stævningen til tamperretten i Århus, 2. Mandens stævning ved herredstinget, Bjerre-Hatting herred. 3. Mandens stævning ved landstinget i Viborg. 4. Mandens stævning ved sidste opholdssted, selv om han var draget bort for mere end syv år siden med absolut ukendt tilholdssted. 5.

At tamperherrerne gjorde det så besværligt, kan jeg kun tolke som en protest over for centralmyndigheden, der særlig i den seneste tid havde udvidet bevillingssiden. Alene i 1798 blev det for hele landet til 50 skilsmisser, 30 separationskontrakter og over 100 separationer¹. Det gik så ud over de mennesker, særligt i provinsen, som endnu ikke havde opdaget denne mulighed.

Den bevilgende myndighed

Den følgende redegørelse vil blive kort, da folk i Århusområdet jo spillede meget lidt på denne streng før 1800². Igennem hele perioden havde man bevillinger, og de gjaldt for enten skilsmisse eller separation. Skilsmissebevillinger opfattedes særlig i begyndelsen som dispensationer fra lovens krav om rettergang og blev især givet til folk fra de højere lag. F.eks. søgte Baron Ejler Holck skilsmisse fra sin utro hustru, og selv om det adspurgte teologiske fakultet havde store betænkeligheder, ville det ikke direkte fraråde, at »familien såvel som de i samme ægteskab tilforn avlede børns spot« blev dæmpet, og at de blev forskånet for den ordinære rettergang³. Separationsbevillingerne opfattedes derimod for det meste som dispensationer fra de grunde, der var opregnet i loven, og blev givet til alle. Således blev uoverensstemmelse af gemytterne, druk eller vold efterhånden akcepteret som tilstrækkeligt, men til gengæld sikrede myndighederne

Dokumentation for beneficium paupertatis for ustemplet papir. 6. Dokumentation for beneficium paupertatis for fri prokurator. 7. Stævningen af hendes prokurator. 8. Stævningen af den undvigtes prokurator. Alligevel blev hendes sag udsat, da hun manglede den i 1750-forordningen krævede laugdagsattest. Det var endog hendes egen sagfører, der gjorde opmærksom på det. TRP III s. 49ff. Beneficium paupertatis bevilgede kongen, fra 1768 Danske Kancellis oversekretær, til de helt fattige, der ikke kunne betale sagføreren og/eller det stemplede papir, som der normalt krævedes til en retsbehandling af en sag. I få tilfælde, især tidligt i perioden, afgjorde kongen så selv retssagen ved skilsmisse, det var unægtelig mere effektivt.

1. DK F 8. Deri et læg »Konceptforestillinger ang. approbation på ekspeditioner ad mandatum« dvs. de i forordningen 26/2-1768 nævnte mindre betydelige sager (se s. 504, note 2). Ved en separationskontrakt havde man allerede sat et forlig op for livet efter adskillelsen, og den skulle før 1800 have centralmyndighedens sanktion. Se nærmere Nellemann s. 50ff.
2. Denne gennemgang er baseret på Nellemanns lille bog.
3. Nellemann, s. 27. Man har hele tiden forsøgt at dække over de adelige ægteskabsproblemer. Jeg fandt et register over åbne breve af særlig natur, Publica nr. 1 (DK A 39, 1700-1830). Det drejer sig bl. a. om nogle kongelige skilsmissebevillinger, heri bl. a. hans egen fra 1/3-1772, én for en grev Ørst, og én for en hof- og rådsretsprokurator.

sig, at folk fik separationstiden som en slags betænkningstid, hvor de ikke måtte gifte sig igen¹.

I løbet af 1600-tallet og frem til 1730 kom der en del bevillinger. Den pietistiske Christian VI gav derimod ingen skilsmisser – og kun få separationer i ganske overbevisende sager. Fra 1750 blev bevillinger igen hyppigere, og i 1768 blev man træt af at forelægge separationssager for kongen, og chefen for Danske Kancelli blev bemyndiget til at skrive under på dem på linje med andre af »ringere betydenhed«². Skilsmissebetingelserne lempedes også fra Struenseetiden, og lidt senere indførtes den kutyme, at folk kunne få skilsmisse efter tre års separation.

Sidst i 1790'erne endte det hele i kaos. En summarisk opgørelse over separationsbevillinger for hele Danmark for hver måned i årene 1797-99 viser, at det drejede sig om over 100 om året³. Danske Kancelli må totalt have mistet overblikket, for d. 17. maj 1800 udsendtes et cirkulære til alle amtmænd om, at de skulle indhente oplysninger om antallet af skilsmisser og separationer ved kongelig eller øvrighedens bevilling i de sidste tolv år⁴. Amtmændene sendte cirkulæret rundt til deres retsbetjente, dvs. herreds- og bytingene og magistraterne. Der findes fortørnede svar fra disse instanser, der ikke kunne svare nøjagtigt, da man ikke havde fyldestgørende oplysninger. Egentlig burde amtmændene også selv have ligget inde med informationerne, da de iflg. Danske Lov skulle være mellemed mellem supplikanten og centraladministrationen⁵. Og dette var endog adskillige gange blevet indskærpet og nærmere beskrevet, sidst ved forordningen af 3/4-1771.

En del amtmænd sendte nu spørgsmålet videre til præsterne, som imidlertid blev lige så frustrerede. Hvor skulle de i grunden også kende svaret fra⁶? Nogle resultater fik man dog frem. Alene Københavns magistrat havde haft 301 ansøgninger for⁷, men man vidste ikke, hvor mange der var

-
1. Der fandtes ikke lovhjælp med tilknyttede regler for separation, der var baseret på kongens/Danske Kancellis nåde, dog efter at de havde rådført sig med de relevante instanser.
 2. Kgl. reskript til oversekretæren fra 26/2-1768.
 3. DK F 8. Se s. 503, note 1.
 4. DK G 82. Det var forresten kun en uge før den nye forordning om decentraliseringen af bevillingsmyndigheden kom.
 5. Danske Lov 1-25. Amtmanden skulle helst altid godkende selve ansøgningen samt gøre rede for sit syn på sagen.
 6. Præsterne skulle godt nok udstede en vandelsattest, men de vidste jo ikke, om den skulle vedlægges en ansøgning om bevilling eller dom.
 7. Fra 1795 skulle Københavns magistrat foretage den verdslige mægling for alle ægtepar, der søgte skilsmisse (ligesom f.eks. forligskommissionen gjorde det i Århus). Instr. af 28/8-1795.

endt med bevilling eller dom, og man kunne ikke nære sig for at påpege, at det burde Danske Kancelli meget nemt selv kunne se af sine protokoller. Stiftamtmand Høegh Guldberg kunne berette, at der i Århus i tolvåret kun var forekommet to skilsmisser og ingen separationer. Hans amtmand Morgenstjerne, der havde »det store temmelig befolkede af 12 herreder bestående Århus Amt« under sig, meldte, at »ikkun 5 ægteskabsophævelser og 11 adskillelser fra bord og seng efter kongel. og øvrighedens tilladelser har fundet sted«. Med stolthed tilføjede han, at »dette afgiver da et glædeligt bevis om folkets moralitet hidtil«, og han ville ønske, at »den om sig gribende ureligion, letsindighed, usædelighed« ikke måtte smitte af på »dette gode folk som dog hidindtil ej i mærkelig grad er blevet fordærvet«. Dette fromme ønske gik dog ikke i opfyldelse, for kun fem år senere var Århus godt med. Det forekommer mærkeligt, at Århus i år 1800 endnu ikke har været mere påvirket af det nye. Jeg fandt imidlertid ikke flere bevillinger ved at undersøge andre mulige kilder, og forligskommissionen, der påbegyndte sin mægling i 1795, har i de 5 år op til århundredskiftet kun en enkelt skilsmissesag for om året¹. Forklaringen må ligge i, at Århus dengang lå meget langt væk fra København, hvad Høegh Guldberg havde måttet sande, da han femten år tidligere var blevet forvist til Århus. Først efter 1800 mærkede byen rigtigt påvirkningerne fra den europæiske kultur, ikke blot med hensyn til ægteskabsopløsninger. Af svarene til den omtalte forespørgsel fra maj 1800 fremgår det forresten, at det øvrige Danmark var ligeså provinsielt, kun København markerede sig stærkt.

2. fase: Forligskommissionens tid 1800-1850

Det er bevillingssiden, der med kun få tilføjelser har dannet grundlag for separations- og skilsmissepraksis i det 19. århundrede og med få ændringer helt frem til vore dage. To stikprøver i bytingsprotokollerne fra 1820'erne og 1880'erne viste, at der faktisk overhovedet ingen skilsmisser blev givet ved dom². Forretningsgangen blev kort fortalt således³. Ville den ene eller

1. DK F 3,5; DK F 17; DK F 19; DK F 40; DK F 53 og 54; B 5A 57 og 58; B 56 37; D 2 16; D 2 19; D 2 177. I stadsarkivet på Erhvervsarkivet RI B 12-13.

2. B 56 41; B 56 234 og 235; B 56 5031; B 56 5087. I den sidste stikprøve fra 1880'erne fandt jeg ikke en eneste sag om skilsmisse. I 1820'erne var der godt nok en enkelt bortrømmelsessag, men efter syv (!!) møder blev ansøgningen afslået.

3. Denne korte gennemgang er baseret på Nellemann, op.cit.; J. H. Deuntzer, Den Danske

begge parter skilles, måtte de gå en længere vej, som fra 1811 blev yderligere besværlig. Det første trin var et besøg af begge parter hos præsten, der skulle foretage den gejstlige mægling. Kunne han intet udrette, udstedte han en attest herpå, og parret skulle så henvende sig til den verdslige myndighed, amtmanden, der skulle foretage den verdslige mægling.

I Århus amt havde amtmanden uddelegeret opgaven til forligskommissionerne. Kunne man heller ikke her tale parret fra dets forehavende, skulle kommissionen opstille et forlig for dem og deres børn efter adskillelsen, og kun hvis parret ikke kunne enes om et forlig eller om at blive skilt i det hele taget, gik sagen til retten eller Danske Kancelli/justitsministeriet. Papirerne fra forliget sendtes til amtmanden, der ved separationsandragende selv gav den ønskede bevilling og ved skilsmisse ekspederede dem videre til forelæggelse for kongen. Det var blevet almindeligt, at man først blev separeret. Efter yderligere tre år kunne man så søge om skilsmisse, men i så fald måtte man igennem hele processen én gang til.

Kildemæssigt får vi et meget større og mere varieret materiale, men tit kun i princippet: Præstemæglingen, som i vores sammenhæng er den mest betydningsfulde, fordi den var første trin efter parrets beslutning, har været fortrolig, og samtalerne er nok normalt ikke blevet skrevet ned. Først fra den senere tid 1883-97 har jeg fundet optegnelser fra domprovsten¹. Men fra den verdslige mægling har vi et udførligt materiale². Denne foregik i Århus by hos to forligskommissærer, som var valgt af magistraten, og som normalt holdt møde hver anden mandag om alle byens civile retssager³. Præsteattesten, der jo var adgangsbilletten, blev opført i protokollen sammen med oplysninger om mandens erhverv, om årsagen, og om hvem, der havde indklaget hvem, eller om de kom i forening. Som noget nyt kom efter den mislykkede verdslige mægling forliget, hvor alt blev delt og nøje opført,

Familieret, Kbh. 1882; V. Bentzon, Den Danske Familieret, Kbh. 1910 G. Bøgh, Familieret, Kbh. 1983 samt de væsentligste forordninger så som frd. af 10/7-1795 om forligskommissionens stiftelse; frd. af 23/5-1800 om visse slags af bevillinger; frd. af 8/10-1811 som indeholder nærmere bestemmelse i henseende til ægtefolks adskillelse.

1. C 36 67-70. Præsteattesten var mest kun en kort meddelelse om, at den gejstlige mægling var forsøgt uden held. Attesten blev vedlagt forligskommissionens dokumenter, og enkelte er bevarede. Nogle gange sendte kommissionen attesten videre til amtmanden, hvor jeg fandt enkelte blandt Q-sagerne i pakkerne med indkomne breve.
2. B 480 A 1-7 1795-1851 med en enkelt lakune 1835-46. Jeg har indtil nu kun undersøgt disse købstadsprotokoller, ikke landområdernes.
3. Ifg. forordningen om forligskommissioner af 10/7-95. Se iøvrigt L. Dombernowsky, »Slagsmaale ere nu om stunder langt sjældnere«, Odense 1985.

og hvor underholdsbidraget fastsattes¹. Amtmandens rolle i dette spil var som sagt enten at give det blå stempel eller at være mellemmand mellem ansøgerne og centralmyndigheden. Derfor indeholder hans kopibog og protokoller kun korte notater, men til gengæld dækker de hele amtet².

Jeg har for Århus by undersøgt fem år fra den første decentrale bevilgningstid samt tiåret 1825-34. I den første periode var der i gennemsnit fire par om året, i den sidste otte, der nåede frem til forligskommissionen. Kirkebøgerne for Dom- og Fruesogn anfører for den sidste periode gennemsnitligt 45 vielser om året. Det vil umiddelbart sige, at næsten 20 % af de indgåede ægteskaber kom i krise. Men hertil kommer, at folk nu også skulle søge gejstlig mægling inden mødet med forligskommissionen. Vi ved ikke, hvor meget præsten udrettede, men følgende kunne måske give et fingerpeg. Amtmanden gav i begyndelsen af 1800-tallet i gennemsnit ti separationsbevillinger om året i hele amtet, i 1810 alene 19. Fra 1812 faldt tallet helt ned til en tredjedel, og det var netop det første år med gejstlig mægling. Præsten må således have haft meget stor indflydelse. Vi ved ikke, hvad præsterne har sagt, men mon ikke de som kollegaen i Göteborg stift har formanet manden til langmodighed med hendes fejl, eftersom hun var det svage led, og kvinden til underkastelse under hans vilje?³ Og det må have virket overbevisende. På den anden side kan den verdslige mægling bagefter heller ikke have været helt ineffektiv, idet det af tallene i skemaet fremgår, at en tredjedel af ansøgerne ombestemte sig på vejen fra den verdslige mægling til amtmanden. Protokollen over de kongelige skilsmissebevillinger viser oven i købet, at i hele tiåret tog kun tre det sidste skridt til skilsmisse. Det er egentlig forbavsende, at folk nøjedes med separation. Retten til at indgå nyt ægteskab var den eneste reelle forskel mellem separation og skilsmisse, og det har altså ikke fristet ret mange. – Det er måske også forklaringen på, at der i tamperrettens tid for det første var så få skilsmisseansøgninger overhovedet, og for det andet, at der ved rømningssager for det meste hengik mange flere år end det lovbefalede minimum af tre, inden folk henvendte sig til retten.

1. Det var nu så som så med det lovbefalede separationsunderhold. Hvis manden ikke ville, og konen i sin fortvivelse hellere ville undvære det end leve videre sammen med ham, kunne man ikke tvinge ham. For eksempel ville skomagermester Selmann bestemt ikke betale noget »hvor billigt det end kunne synes at han ... burde give bidrag«. FKP IV s. 9a.

2. B 6 864-868.

3. B. Losmann, Fortryck eller jämställdhet? Svensk Historisk Tidsskrift 1982, s. 310. Af domprovstens notater (s. 506, note 1) fremgår det desværre ikke, hvad han selv sagde.

Erhvervsfordeling for separations- og skilsmisseansøgere i Århus købstad 1825-34

erhverv	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	i alt
købmænd, handelsagenter, gæstgivere			2		1			1	1		5
højere embedsmænd								1			1
lavere embedsmænd									1		1
liberale erhverv					1				1	1	3
musikere lærere											0
håndværkere		1	5	3	4	3	5	3	3	2	29
høkere vognmænd, skippere		1	1			1			1	1	5
daglejere matroser tjenestefolk	1	1	1	2		2	3	2	2		14
uangiven			1			1		2			4
<i>i alt iflg. forligs-kommissionsprotokol</i>	1	3	10	5	6	7	8	9	9	4	62
<i>i alt iflg. amtmandens kopibog og protokol</i>	0	1	7	4	3	4	5	8	5	1	38

Kilder: Forligskommissionsprotokol og amtmandens kopibog.

En undersøgelse af ansøgernes erhverv viser, at af i alt 75 sager var en tredjedel fra håndværker- og en sjettedel fra daglejergruppen. Den anden halvdel fordelte sig mere eller mindre jævnt på alle andre erhverv: med en bispedatter, en prokurator og fhv. købmand i toppen og en skorstensfejer og en skærsliber i bunden af hierarkiet. Særligt udsatte har byens 14 bagere været, idet fire blev skilt i løbet af tiårsperioden.

Til sammenligning er der lavet et tilsvarende skema over landbefolkningen. Antallet af ansøgninger var i denne periode væsentligt lavere end i byen, og skemaet viser, at af i alt 34 ansøgere med angivet erhverv var en -

Erhvervsfordeling på separations- og skilsmisseansøgere i Århus amt (land-distrikt) 1825-35

erhverv	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	i alt
gårdmænd		1	1		1		1			2	3	9
husmænd		1	1	1		1	1	2		1	1	9
daglejere								1	1			2
indsiddere	1	2		1		1			1			6
tjenende						2			2	1		5
skolelærere		1		1			1					3
uspecificerede	1	1	1	1			1	3		3	2	13
i alt	2	6	3	4	1	4	4	6	4	7	6	47

Kilde: Amtmandens kopibog og protokol.

tredjedel gårdmænd. En undersøgelse af den geografiske fordeling, viste, at f.eks. Voerladegård med sine kun 420 indbyggere var repræsenteret i både 1802, 1805 og 1807. Naboeffekten har altså utvivlsomt været til stede, ligesom bagerne måske har inspireret hinanden ved laugsmøderne.

Ser vi på den kønsspecifikke side af sagen, i Århus by¹, var den ene halvdel af ansøgningerne i den tidlige periode indsendt af konen og den anden halvdel næsten udelukkende af parterne i fællesskab. Det sidste var også tilfældet i den anden undersøgte periode, men til gengæld var mændene nu lige så gode til at tage initiativet som konerne².

Om klagerne kan det generelt siges, at de i begyndelsen mest drejede sig om mændenes vold, særlig i forbindelse med druk, eller om, at kvinderne simpelt hen ikke kunne holde det ud længere. Senere blev det mere uoverensstemmelse af gemytterne, som naturligvis også kunne have sine årsager, som da Mette Sophie Asmussen født Gyrsting angav, at »deres ved indgangen ægteskab havende formue nu ganske var tilsat, så at de ikke havde

1. Amtmandens kopibog giver ikke oplysning om, hvem der var initiativtageren, og derfor kan jeg ikke lave en tilsvarende sammenligning for landbefolkningen. Dertil skal herreds- og amtsforligskommissionsprotokollerne gennemses.

2. På grund af det spinkle talmateriale i den første periode kunne det også være tilfældigt, at kvinderne her virkede mere aktive.

nogen udsigt til nogen erhvervskilder, og som følge tillige en uoverensstemmelse i deres ægteskab¹. Men det kunne også være manden, der som i tømremester Gundersens tilfælde ikke kunne leve med hendes ødselhed og »høje grad af drikfældighed samt den af sidste flydende uforligelighed og slette børneopdragelse«².

Hvis forligskommissionen ikke fik noget ud af »at foreholde dem alt hvad der, hentet fra moralitetens og statens love, talte mod de opståede misligheders vedvaren og ophævelse af et bånd, der efter dets bestemmelse var knyttet for hele livet«³, og hvis der kunne opnås forlig med hensyn til livet bagefter, gik ansøgningen igennem. Ved separationen skulle boet og en eventuel formue gøres op og deles. Konen kunne fordre et underholdsbidrag af manden, men var der ikke aftalt noget i forliget, bortfaldt retten. Derimod stod udpantning og alverdens ulykker for døren, hvis manden ikke efterkom forliget. Ofte var det aftalte beløb mindre, end hvad fattigkommissionen udbetalte⁴. Ved en senere skilsmisse var det kutyme, at forligsvilkårene stod ved magt, men de kunne selvfølgelig laves om, hvis parterne var enige om det⁵. Selv om der således ikke er noget i forligene, der direkte peger på en forskelsbehandling af kønnene, må man huske på, at kvinden under de gældende patriarkalske forhold principielt var umyndig, og at en separeret eller fraskilt kvinde kun fik visse rådighedsrettigheder ligesom en enke⁶.

Med hensyn til formue- og bodeling fik konen enten kun sine gangklæder og den »indflyttede dragkiste« med, eller også prøvede man at foretage en nøjere deling. Om man gjorde det ene eller det andet havde, så vidt jeg kan se, ikke noget med konens eventuelle skyld at gøre. Hun kom til kort, når hun bare ville væk fra det hele. I de fleste tilfælde lavede man dog en nøjere deling. F.eks. havde vognmand Jens Th. Tannis fem lejevoder samt deres ud- og indbo bag klosteret. Han beholdt stedet bag klosteret samt dets kakkelovne, mens hun fik boderne. Hun måtte desuden tage af indboet, hvad hun havde behov for, og også deres fire sammenavlede børn. Til den kom-

1. Forligskommissionens protokol (FKP) V s. 3af.

2. FKP IV s. 163.

3. FKP IV s. 117a.

4. FKP I s. 145. Skorstensfejerkonen fik i 1804 ½ rd. ugentlig til eget og sønnens underhold samt 12 rd. årl. til husleje. Fattighjælpen var i 1803 og de følgende år typisk pr. person 2 td. rug og 2 td. byg i naturalier og omregnet efter kapiteltaksten blev det til ca. 24 rd. Herudover fik man 12 rd. samt brændsel og klæder. Men skorstensfejere var meget fattige dengang.

5. Bl.a. forordningen af 10/8-1798.

6. Først i den næste fase, bl.a. med loven fra 1857, blev enker og enlige fraskilte og separerede kvinder myndige på en del områder på lige fod med mænd.

mende vinter skulle han give et favn brænde, to tønder rug og en ko, som hun selv måtte vælge fra bestanden, samt to grise. Desuden overtog han lejebodernes første leje, al gæld og alle skatter og prioriteter. Afsluttende bekræftedes det, at ingen hæftede for gæld stiftet af den anden herefter¹. Var parterne så fattige, at der kun fandtes gangklæder og pudevær, så måtte hver især tage sit med sig. Der findes en række andre variationer i forligene. Mette Margrethe fra den ansete købmandsfamilie Frausing måtte betale dyrt. Hun havde indgået en mesalliance ved at gifte sig med en musikanthandlervend, og da hun i 1803 søgte om separation, fordi hun ikke kunne holde ham ud længere, skulle hun afstraffes – ikke så meget af sin mand som af sin familie, der havde sendt hendes bror med som lavværge. I forliget fik hun kun sin dragkiste og sine uldne og linnede gangklæder tilbage. Resten, »den iboende gård med indbo af hvad navn nævnes kan ...«, tilfaldt ham, idet han dog samtidig overtog fællesgælden. Deres to sønner beholdt han, men så måtte han også én gang for alle afstå fra at falde familien til last. Det må have været Frausingerne meget magtpåliggende at få musikeren ud af familien igen, og Mette Margrethe må virkelig have begået et slemt fejltrin, siden de også ofrede børnene².

Netop med hensyn til børnene plejede parterne enten at få hver sin halvdel, faderen da gerne den/de ældste, eller også fik moderen dem allesammen. I det sidste tilfælde var der dog for det meste tale om piger eller ganske små børn. Var der formue med i spillet, sikrede man normalt børnenes arveret; men ellers ved vi i modsætning til vore dage ikke meget om, hvilke tanker man har gjort sig om børnene i forbindelse med en skilsmisse³. Vi har kun forligene, hvor børnene gerne er opført som punkt ét eller to, men vi kender intet til de diskussioner, der er gået forud for opsætningen af forligene.

Ser vi generelt på udviklingen i denne fase, blev skilsmisse bevilget uanset grunden til ansøgningen. Den friere ånd gjorde, at mange efterhånden ville ud af deres ægteskab, og selv om kvindens forhold efter en adskillelse var temmelig usikre, nu som før, veg hun ikke tilbage for at tage initiativet.

1. FKP IV s. 106f.

2. FKP I s. 120a. Lavværge, en af enken selv valgt eller af øvrigheden beskikket rådgiver. Meget tit har skilsmissegående kvinder lavværge med.

3. Socialforskningsinstituttets undersøgelser. I. Koch-Nielsen, Skilsmisser, Nr. 118, Kbh. 1983; M. Nissen, Børns oplevelse af skilsmisse, Nr. 126, Kbh. 1984.

3. fase: Amtmandens mæglingsperiode 1850-1900

Materialet til denne periode består dels af amtmandens protokoller og dels af domprovst H. Sørensens optegnelser over sin gejstlige mægling.

Amtmanden havde nu delvist selv overtaget den verdslige mægling og opsætningen af forliget, men langt fra altid, som det fremgår af separationsbevillingsfortegnelsen¹.

Perioden byder ikke på mange ændringer, hverken i skilsmisellovgivningen, i begrundelsen for ansøgningerne eller i forligenes opsætning og indhold. Men normerne havde ændret sig, og det fik konsekvenser. De franske frihedsideal, der så kraftigt havde påvirket tiden før, erstattedes af de viktorianske anskuelser. Det kraftigt dalende antal separationsbevillinger, som amtmanden gav, kunne da også umiddelbart tyde på, at folk rettede sig efter de nye normer. I tiårsperioden 1883-1892² bevilgede han kun godt 100 separationer til århusianere, og med 2000 vielser i byen³ får vi en separationsprocent på kun 5 mod de tidligere 10. Normernes restriktion synes at fremgå endnu tydeligere af de tal, den nye officielle skilsmisestatistik fremkom med, nemlig 2 %⁴.

Ved siden af dette officielle materiale findes som nævnt domprovst H. Sørensens optegnelser. Det er overordentlig heldigt, at hans små kladdehæfter er bevarede, for de viser et noget andet billede⁵. Alene fra året 1883 findes der 34 ansøgninger, og fra de næste femten år i gennemsnit 23. Med godt 100 årlige vielser i Domsognet betyder det, at over 20 % af parrene ønskede at gå fra hinanden igen. Det er ganske forbløffende på baggrund af de stramme normer. Den skam og skændsel, en separation ville medføre, havde været med i deres overvejelser, inden de henvendte sig til provsten. Alligevel gik de i deres nød derhen. Mange har provsten kunnet tale fra en separation, ofte dog først efter adskillige møder. I 1883 fik således kun femten par (knap halvdel) den eftertragtede attest med sig, og mange har senere ombestemt

1. B 6 B 5209 og 5298. Amtmanden har hovedsagelig mæglet for landbefolkningen. Forligskommissionens protokoller over mæglingen i de mange civile sager i Århus er ikke bevarede for denne periode, og de begynder først igen i 1926. De fleste byboere må gemme sig her.
2. Dette tiår valgtes dels ud fra ønsket om at have årene omkring sædelighedsfejden repræsenteret, og dels fordi domprovstens notater begynder i 1883.
3. Kirkebøgerne over Dom- og Fruesogn 1876-1886.
4. Stat. Årbog XII, 1907 s. 16. Den lave skilsmisseprocent er nu ikke så normstyret endda, siden vi også i den første halvdel af det 19. årh. så, at folk kviede sig ved at tage skridtet fuldt ud og lade sig skille.
5. C 358-6-70.

sig, for kun 8 optræder i amtmandens protokol. Nogle kan også have løst problemet ved, at den ene emigrerede til Amerika. Denne udvej, som var ganske almindelig, fremgår flere gange af provstens optegnelser. Socialt set lader det til, at det først er fra provstens notater, at vi kan se, at det primært er de lavere lag, der ønsker skilsmisse. Som det fremgår af skemaet på næste side, var halvdelen af ansøgerne tjenestefolk, arbejdsmænd og daglejere, og blandt håndværkerfamilierne var det igen først og fremmest de lavere grupper som (træ)skomagere og svende. Langt de fleste ansøgninger var indsendt af konen¹, hvilket kunne have noget at gøre med hendes forbedrede muligheder på arbejdsmarkedet.

Som vi ser, var der også en højere embedsmand, en amtsfuldmægtig. Han havde haft sine problemer med de strengere normer. Han havde i al hemmelighed haft et forhold til en anden dame, men i stedet for at lukke øjnene og bevare ansigt, gik hans kone til provsten. Måske tilhørte hun den nye kvinderetslige avantgarde, eller måske oparbejdede hun det fornødne mod af den ekstra tort, at hun var blevet forsmået af manden på trods af sin højere sociale position som født grevinde. Hun førte sin sag frem, diskret men bestemt, og der kom intet forlig i stand. Nogen tid senere kunne provsten dog tilføje, at der var kommet brev fra amtsfuldmægtigen om, at han og konen nu igen var gode venner, og at de ville rejse til udlandet i nogen tid for derefter at starte på en frisk i Frederiksborg. Den autoritetstro embedsmand måtte måske flygte fra byen, da skændselen ellers ville være blevet hængende over dem².

Ellers var grundene til ansøgningerne stort set de samme som før, måske lige med undtagelse af den fra møllebygger Th. Sørensen, hvis kone sammen med sønnen havde formøblet den familieejendom på 10.000 kr., som han (!) havde vundet i lotteriet nogle år før³.

Provstens notater indeholder oplysninger, som let kan sammenlignes med tilsvarende fra moderne undersøgelser⁴. Således var dengang som nu halvdelen af de skilte mellem 30 og 40 år, og de havde typisk været gift i 5-10 år. Det er egentlig forbavsende, da man skulle have troet, at de strengere

1. Det er ikke altid helt tydeligt, hvem der var ansøger, fordi optegnelserne kan begynde med, »konen klagede over...« og fortsætte med »manden klagede over«.

2. C 358 68 nr. 11 for året 1887.

3. C 358 67 nr. 9 for året 1883. Møllebyggerparret havde været gift i 33 år. Hun svarede, at manden ikke havde bestilt noget i flere år og var blevet drikfældig. Måske har de alle tre været fælles om at formøble formuen.

4. Se s. 512, note 1, og også M. Nissen, Når voksne skilles Nr. 144, Kbh. 1985 og udgivelser fra Danmarks Statistik.

Erhvervsfordeling for separations- og skilsmisseansøgere i Århus Domsogn 1883-92

erhverv	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	i alt
købmænd fabrikanter handelsagenter		1	3	1	1	1	1	1	2	1	12
højere embeds- mænd					1						1
lavere embeds- mænd		2		1	2	1	5	1		1	13
liberale erhverv											0
musikere lærere	2		1					1	1		5
håndværkere	16	12	7	8	6	10	9	4	8	3	83
høkere, vogn- mænd, brygger skipper, styrmand	6	5	1	1	4	2	1	3	1	3	27
daglejer matros tjenestefolk	10	9	9	11	4	12	7	4	8	8	82
tilflyttere uangivet			1	1	1		1		1		5
i alt	34	29	22	23	19	26	24	14	21	16	228

Kilde: Domprovstens notater.

normer ville have virket retarderende på folks beslutning om opløsning af ægteskabet.

Også årsagerne til ansøgningerne kan sammenlignes, idet provsten meget detaljeret refererede ægtefolkernes klager. Det var stadig mest druk, vold og utroskab, og selv om disse grunde også optræder i socialforskningsinstituttets resultater fra vore dage, er der nu kommet en klar overvægt af de mere psykiske, samarbejds-mæssige og seksuelle problemer. Her må vi

dog ikke glemme, at man dengang enten knap nok var blevet opmærksom på disse problemer, eller at de var totalt tabu¹.

Det er ikke muligt at systematisere provstens oplysninger om de helt personlige, individuelle forhold og sammenholde dem med resultater fra nutidsforskningen, som med sin interviewteknik går målbevidst til sit panel. Men notaterne indeholder en lang række skildringer af enkeltstående menneskers skæbne.

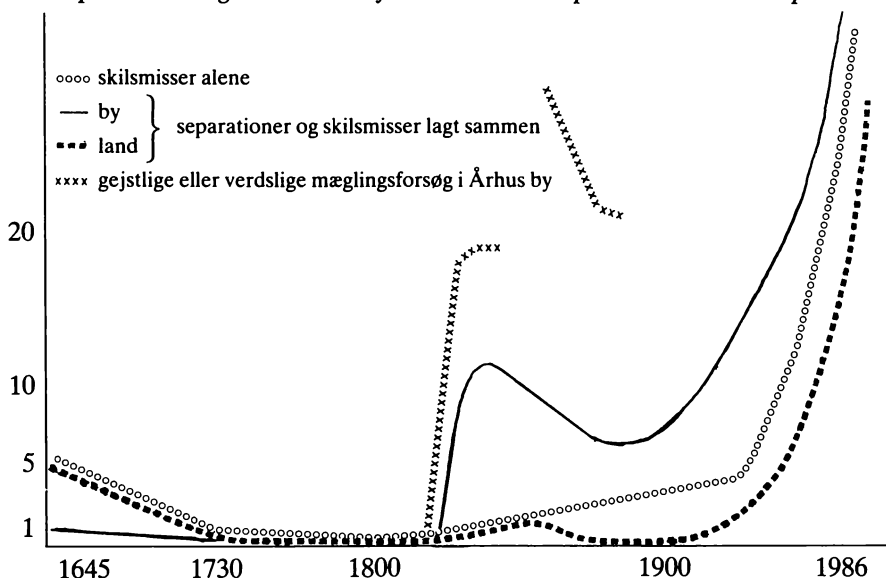
Sammenfatning og konklusion

Undersøgelsen har vist, at skilsmisser forekom i hele perioden. Fra alle sociale lag søgtes der om tilladelse til ophævelse af ægteskab, og initiativtagerne var kvinderne såvel som mændene. De årsager, som af myndighederne blev anerkendt som gyldig grund til skilsmisserne, blev i periodens løb øget i antal. I begyndelsen var der kun de i loven beskrevne som f.eks. rømning og hor, senere kom hertil alt fra almindelig uoverensstemmelse af gemytterne til druk, vold og ødselhed. Myndighederne, det være sig bispen, amtmanden eller kongen, synes altid at have givet sagerne en social- og kønsretfærdig behandling.

Sammenfattende må kurven på næste side over separationer og skilsmisser i Århus tolkes som et udsagn om utrygge familieforhold. Den kraftige stigning omkring år 1800 skyldes først og fremmest, at separationer var blevet almindelige. I virkeligheden var dette en opfølgning af en udvikling, som i København havde vist sig allerede et par årtier tidligere. Oplysningstidens frisind spillede her afgørende ind, og kongen anerkendte en række grunde ud over dem fra Danske Lov. Men i hele det 19. århundrede tog kun få skridtet fuldt ud og søgte om skilsmisse efter udløbet af den lovbestemte treårige separationstid. Helt op til 1930'erne holdt skilsmisseprocenten sig under fem. Forklaringen er nok, at den eneste væsentlige praktiske forskel mellem separation og skilsmisse ligger i, at kun skilte kan gifte sig igen. Så længe man ikke har ønsket at indgå nyt ægteskab, har man kunnet finde en *modus vivendi*, der gjorde skilsmisse unødvendig. Set i dette lys kunne den lave skilsmisseprocent i tamperrettens tid, hvor separationer knap nok kendtes uden for København, dække over, at folk blot flyttede fra hinanden uden at gå vejen til tamperretten. Denne formodning understøttes kraftigt af den kendsgerning, at rømningsklager ofte først blev indgivet mange år

1. Materialet kunne suppleres med skønlitterære tekster eller interviews fra Folkemindeforskningen.

Separationer og skilsmisser i forhold til vielser pr. år i Århus amt i procent

Kilder: Protokoller fra tamperretten, forligskommissionen og amtmanden. Domprovstens notater.

efter, at skilsmisse kunne være opnået. Men hvordan denne modus vivendi har været, er det meget vanskeligt at finde ud af, da der kun findes sporadiske oplysninger i kilderne¹. Analogislutninger fra vore dage er nærliggende, særlig når der med denne artikel lægges op til en opfattelse af, at ægtefolks skilsmisseadfærd ikke ændrer sig over et langt tidsspand. Men samfundet har forandret sig meget, og alene den kendsgerning, at folk i vore dage normalt bliver skilt året efter opnået separation, advarer mod analogislutninger.

Samtidig med at separationer sætter deres tydelige spor på kurven, får vi et nyt vigtigt kildemateriale. Parterne skulle nemlig nu begynde med at søge gejstlig og verdslig mægling, og af diagrammet ses, at mange tog dette første skridt. At et relativt lavt separations- og skilsmissetal ikke nødvendigvis er udtryk for trygge familieforhold bliver særlig tydeligt i 1880'erne, hvor separationsprocenten lå ved 5, mens domprovstens notater fra den gejstlige mægling viser, at ansøgningsprocenten til tider nåede helt op på

1. Jeg har f.eks. fundet en del af de fraseparerede i folketællingerne fem til ti år efter bevillingerne. Nogle lever stadig under samme tag – men hvordan? – nogle lever adskilte.

25. Måske har også mange i tamperrettens tid opgivet forehavendet efter at have været hos præsten efter den lovbefalede vandelsattest eller på tinge efter andre dokumenter. Men i tilfældet med præsterne svigter kildematerialet totalt, mens det øvrige er meget besværligt at fremskaffe.

Hovedresultatet af denne undersøgelse må blive, at heller ikke fortiden har kunnet byde på den efterlyste tryghed i familien.

Liste over det benyttede utrykte kildemateriale

I. Rigsarkivet

- DK A 39 ca. 1700-1830 »Publica« nr. 1.
- DK D 9 1714 Ekstrakt- og resolutionsprotokoller for de sager fra Danske Kancelli, der er blevet refereret Kongen.
- DK D 77 Jyske registratur over konfirmationer på Frederik IV's breve.
- DK D 86 1746-53 Jyske registratur over konfirmationer på Christian VI's breve.
- DK E 8 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements åbne breve.
- DK E 10 1771-73 Jyske og smålandske eller Det andet Departements missiver.
- DK E 28 1771-73 Jyske og lollandske suppliker.
- DK F 3 1773-99 Rotuli over Kancelliets forestillinger til Kongen ...
- DK F 5 1790-99 Danske Kancellis forestillinger.
- DK F 8 1791-99 Diverse konceptforestillinger med kgl. resolutioner.
- DK F 17 1773-99 Jyske registre.
- DK F 19 1773-99 Jyske tegnelser.
- DK F 40 1773-99 Kancelliets brevbøger.
- DK F 53 1773-99 Kancelliprotokoller.
- DK F 54 1773-99 Suppliker.
- DK G 82 1800-01 Indberetninger om antallet af ægtefolk, som i de sidste 12 år har erholdt aldeles skilsmisse ved kgl. bevillinger og tilladelse til at leve adskilte fra bord og seng ved kgl. eller øvrighedens bevillinger. Indsendte i henhold til cirkulære af 1800 17. maj.

II. Fra Landsarkivet i Viborg

- B 5 A 57 og 58 Journal over breve indkomne fra Kollegierne 1795-99.
- B 56 37 1790-1809 Århus byfogeds tingbog.
- B 56 41 1821-30 Århus byfogeds tingbog (justitsprotokol).

se var den blevet ændret, så »i forbund med« var blevet erstattet af »side ved side«.

Trods fælles planlægning til det store europæiske korstog mod bolshevismen havde tyskerne nu været lidt for tidligt ude med den bombastiske proklamation. Først den 25. juni meddelte den finske præsident Risto Ryti i et lukket rigsdagsmøde, at Finland samme dag var trådt ind i en ny forsvarskrig.

Da marskal Mannerheim i december 1941 havde afsluttet de offensive operationer, stod de finske tropper dels ved 1939-grænsen på Det karelske Næs, dels på Aunus- og Maaselkänæssene dybt inde i Sovjet-Karelen. På denne frontlinie forblev hæren stort set i stillingskrig de følgende 30 måneder indtil juni 1944.

Den 1. februar 1943 overgav den omringede 6. tyske armé sig ved Stalingrad. To dage senere besluttede Finlands politiske og militære ledelse at forberede landets udtræden af krigen. Et sådant skridt mente man skulle være muligt i kraft af det standpunkt, som man siden 1941 havde stået fast på: At Finland førte en separat krig ved Tysklands og dets forbundsfællers side.

Den 1. marts 1943 udløb Rytis præsidentperiode. Den eneste modkandidat, der kunne komme på tale, var den øverstkommanderende, marskal Mannerheim. Men eftersom forberedelserne til at trække Finland ud af krigen kunne blive langvarige og vanskelige, var det den almindelige opfattelse, at marskallen burde holdes i baghånden til det tidspunkt, da der forelå en realistisk mulighed for fred. Endvidere var det tvivlsomt, om det socialdemokratiske parti ville støtte den »hvide general« fra 1918 som præsidentkandidat. Med 269 valgmandsstemmer ud af 300 blev Ryti så genvalgt¹.

Den hidtidige regering under J. W. Rangells ledelse med Rolf Witting som udenrigsminister savnede som eksponenter for krigspolitikken forudsætning for at lede landet ind på fredssonderingernes vej. Professor Edwin Linkomies fra Samlingspartiet dannede den nye regering; udenrigsminister blev Henrik Ramsay (udtalt Rámse), der var kendt som anglofil med gode forbindelser til vesten².

1. Risto Ryti (1889-1956), juridisk kandidat 1914, medlem af rigsdagen i flere perioder som repræsentant for det liberale Fremskridtsparti, direktør for Finlands Bank 1923-40, 1944-45. Som statsminister sluttede han sammen med Tanner og Paasikivi fred med Sovjetunionen i marts 1940 efter Vinterkrigen. Samme år blev han næsten enstemmigt valgt til præsident for de resterende tre år af præsident Kallios præsidentperiode, da denne på grund af sygdom måtte træde tilbage.

2. Edwin Linkomies, fil.dr. 1923, samme år professor i romersk litteratur, Helsingfors univer-

Den stat, som kunne føle sig kaldet, var bedst egnet og tillige villig til at gøre et forsøg på at få Finland spændt fra den tyske krigsvogn, var USA, der i modsætning til Storbritanien ikke var i krig med Finland. Følgelig tilbød State Department i marts 1943 gennem diplomatiske kanaler sine bona officia som mægler mellem Helsingfors og Moskva. Inden man fra finsk side accepterede det amerikanske tilbud, rejste udenrigsminister Ramsay til Berlin for at lodde stemningen, hvor han fik den barske sandhed at vide af en meget opbragt rigsudenrigsminister von Ribbentrop: Finsk accept af det amerikanske mæglingstilbud ville af Tyskland blive betragtet som åbenlyst forræderi, og fra tysk side ville man ikke undlade omgående at træffe de nødvendige forholdsregler. Den bitre virkelighed bag Finlands postulerede separatkrig blev brutalt afsløret af de tyske trusler, og Ramsay måtte ydmyget rejse hjem med uforrettet sag¹.

Det stod herefter klart, at en separatfred med Sovjetunionen ville medføre åbent brud med Tyskland, der tilmed kunne resultere i en væbnet konflikt. Endvidere måtte man regne med et tysk forsøg på at etablere et Quislingstyre med støtte fra fascistiske kredse på den yderste højrefløj, som havde stor indflydelse på dele af det finske officerskorps.

Regeringen afviste USA's mæglingstilbud på tysk forlangende og valgte derefter at indtage en afventende, passiv holdning.

Som en påmindelse til regeringen om at indfri sit løfte om at gøre alvor af sin egen erklærede fredspolitik udsendte 33 rigsdagsmænd et åbent brev til præsidenten, hvis hovedpunkter lød: Undertegnede medborgere fra forskellige partier ønsker at udtrykke deres bekymring over Finlands politiske stilling. I december 1941 var vore militære mål nået, idet de i 1940 tabte landområder var genforenet med fædrelandet. Vi har intet ønske om at deltage i stormagternes indbyrdes opgør. Finland er slået ind på en farlig og skæbnesvanger vej. Forholdet til USA er forværret, og den amerikanske gesandt har forladt landet. Det er vor opfattelse, at statens ledelse bør tage de nødvendige skridt til at få landet ud af stormagtskrigen og indlede forhandlinger for at sikre landets frihed, selvstændighed og fred. Mulighederne herfor bør ufortøvet undersøges. Vi tillader os at anmode Dem, som

sitetets rektor 1932-43, fra 1933-45 rigsdagsmedlem for det konservative Samlingsparti, ved krigsansvarlighedsdomstolen idømt fængselsstraf i 1946, løsladt i 1948, fra 1956-62 atter universitetsrektor, fra 1962 til sin død universitetskansler. – Henrik Ramsay, fil.dr. i kemi 1909, industrimand og skibsreder, tilhørte Det svenske Folkeparti, fra 1941-43 folkeforsyningsminister, idømt fængselsstraf ved krigsansvarlighedsdomstolen, løsladt i 1947.

1. *Blücher*, s. 362-63. Wipert von Blücher (1883-1963), dr.jur., militærtjeneste under første verdenskrig, i Auswärtiges Amt fra 1918, diplomatisk tjeneste i Stockholm, Buenos Aires, Teheran, gesandt i Helsingfors 1935-44, pensioneret november 1944.

leder landets udenrigspolitik at tage disse vore betragtninger op til alvorlig overvejelse. Helsingfors den 4. august 1943.

Blandt underskriverne var bl.a.: Ernst von Born, C. O. Frietsch, Ragnar Furuhjelm, Mauno Pekkala, Yrjö Schildt, Atos Wirtanen, Eirik Hornborg og Laurin Zilliacus. Det var påfaldende, at en stor del af underskriverne var svensksfinner.

Skrivelsen blev overrakt Ryti af tre fremtrædende politikere: Formanden for Det svenske Folkeparti professor Ragnar Furuhjelm, Socialdemokratiets næstformand stadsdirektør J. W. Keto og generaldirektør, senere statsminister Mauno Pekkala.

Det åbne brev fremkaldte en heftig offentlig debat og vakte international opmærksomhed. Socialdemokratiets leder finansminister Väinö Tanner forsøgte i partiets hovedorgan »Suomen Sosialidemokraatti« at imødegå den uro, der var opstået på grund af regeringens politik, men adressens virkning lod sig ikke mane i jorden¹.

Under en udenrigspolitisk debat i rigsdagen kritiserede Atos Wirtanen skarpt regeringens politik, som han karakteriserede som en tyskorienteret, storfinsk erobningskrig, alt mens den selv hævdede, at den førte en separat forsvarskrig. Gennem dette dobbeltspil havde regeringen kompromitteret sin egen og landets anseelse, og man kunne ikke have tillid til præsident Ryti som ærlig fredsstifter. Hvis Finland fortsatte krigen til den bitre ende – det vil sige til Tysklands forudsigelige og endelige nederlag, ville Finland gå sin undergang imøde. Tyskland ville som et stort land overleve et nederlag, men for Finland ville det betyde dets udslættelse som en fri og uafhængig nation².

-
1. *Tanner*, s. 71. *Blücher*, s. 373. Väinö Tanner (1881-1966), 1915-46 generaldirektør for den store kooperative virksomhed Elanto, medlem af landdagen 1907-10 og 1913-16, rigsdagsmand 1919-27, 1930-45, 1951-54, Nyorganiserede i 1919 det finske socialdemokrati og siden en af partiets topfigurer, minister i flere perioder, bl.a. udenrigsminister 1939-40, handelsminister 1941-42, finansminister 1942-44, en af hovedmændene bag den tysk-orienterede politik efter 1941, i 1946 idømt 5½ års fængsel som krigsansvarlig, benådet 1948, partiformand 1957-63.
 2. *Atos Wirtanen: Mot mörka makter*, s. 218ff. Atos Wirtanen (1906-79) arbejdede oprindelig som typograf på »Arbetarbladet«, senere som journalist og sluttelig som redaktør. Efter krigen forlod han socialdemokratiet og blev fra 1948 formand for det til Folkedemokraterne tilsluttede Socialistiske Enhedsparti. I 1955 brød han med Folkedemokraterne. Fra 1936 til 1954 var han rigsdagsmand; 1947 til 1953 chefredaktør af »Ny tid«. I 1973 blev han æresdoktor for sit omfattende filosofiske, politiske og skønlitterære forfatterskab.

Moskva- og Teheran konferencerne i 1943

På efterårets store allierede konferencer kunne det forventes, at Finland-problemet ville dukke op under drøftelserne. Fra svensk side ønskede man at fremføre sine synspunkter, og kabinetssekretær Erik Boheman fra udenrigsdepartementet henvendte sig derfor til USA's gesandt i Stockholm. Boheman understregede, at det var i Sveriges interesse, at Finlands selvstændighed blev bevaret, og frem for alt ønskede man, at finsk suverænitæt og ret til at afgøre sine egne indre anliggender blev respekteret. I modsat fald ville den offentlige mening i hele Norden reagere så voldsomt, at de nordiske folk ville miste tiltroen til den kommende fredsordning. Iøvrigt var Boheman overbevist om, at finsk udenrigspolitik efter krigen ville få en sovjetvenlig drejning, hvilket Sverige og de andre nordiske lande ville støtte¹.

Det var ikke sandsynligt, at de svenske anbringender ville blive tillagt særlig betydning i Moskva og Teheran. I Moskva bemærkede udenrigsminister Hull til den svenske gesandt Vilhelm Assarsson: »I mange kredse i USA nærer man medfølelse og sympati for det lille, rare land. Men Rusland er vor allierede, og vi kan ikke risikere at spolere de store linier for at hjælpe Finland«².

Fra sovjetisk side var der selvsagt heller ikke megen opmuntring at hente.

I en finsksproget udsendelse i Moskva radio i efteråret 1943 hed det blandt andet: »De allierede vil fortsætte krigen mod aksemagterne ... indtil disse stater nedlægger våbnene og kapitulerer betingelsesløst. Dette gælder også Finland såvel som de andre aksemagter. Hufvudbladets påstand, om at Finland fører en separatkrig og ikke er nogen aksemagt, er sandt at sige et lån fra Machiavelli, men det er nytteløst nu. Blandt underskriverne (udenrigsminister-konferencen i Moskva oktober 1943) er USA's udenrigsminister Cordell Hull, og amnestuehistorierne om separatkrig, grænseepisoder og forsvarskrig ville ikke redde Mannerheims håndlangere ... Det, Finland nu står overfor, er betingelsesløs kapitulation«.

1. *Boheman*, s. 170 Erik Boheman (1895-1979) havde en lang diplomatisk karriere bag sig, havde repræsenteret sit land i en række europæiske hovedstæder, senest i Paris og London. Efter krigen blev han svensk ambassadør i Washington til 1958, hvorefter han gik ind i svensk politik, medlem af førstekamret, hvis formand han var fra 1965 til 1970. Som kabinetssekretær virkede han som udenrigsminister Christian Günthers højre hånd, og i den egenskab kom han til at spille en afgørende rolle i de følgende måneders politiske spil om Finlands skæbne. Han var stedse en varm fortaler for Finlands sag i forholdet til sin med- og modspiller madame Aleksandra Kollontáj, Sovjetunionens gesandt i Sverige.

2. *Assarsson*, s. 213.

Overfor den amerikanske chargé d'affaires McClintock udtrykte Ramsay dyb pessimisme ved efterretningerne fra Moskva-konferencen, men McClintock fandt ikke nogen grund til at forsøge at trøste udenrigsministeren. For at lægge pres på Finland blev McClintock kort efter hjemkaldt og erstattet af trediesekretæren fra den amerikanske ambassade i London Edmund A. Gullion¹.

På Teheran-konferencens sidste dag, den 1. december, blev Finlandsproblemet behandlet som en detalje, efter at de mange, langt vigtigere spørgsmål havde været på dagsordenen. Finland skulle tilbydes en forhandlingsfred uden betingelsesløs kapitulation, og Stalin fremlagde sine krav i seks koncentrerede punkter:

1. 1940-års-fredens grænser skulle genetableres.
2. Hangö eller Petsamo; sidstnævnte område skulle for stedse forenes med Sovjetunionen.
3. 50 % erstatning for de skader, finnerne havde forvoldt.
4. Afbrydelse af forbindelserne med Tyskland.
5. De tyske tropper skulle drives ud af Finland.
6. Demobilisering af de finske styrker.

Præsident Roosevelt kom ind på personspørgsmålet, hvortil Stalin bemærkede, at det havde ingen betydning – »Om det så var Ryti eller djævelen selv, blot finnerne går ind på vore krav«. Derudover var der ingen kommentarer fra vestmagtens side bortset fra, at Churchill gjorde et forsøg på at påvirke Stalin i krigsskadespørgsmålet, og han gjorde gældende, at international erfaring havde vist, at det var temmelig illusorisk at forsøge store erstatningskrav inddrevet. Stalin gjorde det klart, at han med trusel om okkupation af Finland ville insistere på krigserstatning, hvorpå man gik over til næste punkt på dagsordenen².

Det vigtigste militære spørgsmål, der blev drøftet og opnået enighed om i Teheran, var oprettelsen af den anden front i Vesteuropa, og i denne forbindelse ville Finlands stilling komme til at spille en vis rolle. Fra et finsk synspunkt var separatfred et middel til at sikre nationens frihed og selvstændighed – håbede man. Men for de vestallierede var Finlands udtræden af krigen hovedsagen, og hvordan det så skete, og hvordan Finlands fremtid derefter ville forme sig, var af underordnet betydning. Eller sagt på en anden måde: En separatfred – uanset vilkårene for Finland – ville betyde, at

1. *Tanner*, s. 134-35.

2. *Churchill V*. s. 351.

flere sovjetiske tropper og materiel kunne kastes ind på den for både vest- og østallierede magter langt vigtigere front – Baltikum og Hviderusland og på længere sigt Østprøjsen, Polen, Pommeren og Schlesien. Jo mere russerne kunne presse tyskerne på østfronten, jo bedre chancer ville den planlagte operation »Overlord« have for at lykkes og bryde igennem på vestfronten. Eller for at fremstille det endnu grovere: Jo mindre tab af materiel og soldater fra Ohio, Sussex og Ontario ville landgangen i Nordfrankrig koste.

Bohemans mæglerrolle begyndte for alvor den 20. november 1943, da han blev kaldt til møde hos den sovjetiske gesandt i Sverige, madame Kollontáj i hendes hjem i anledning af, at hun fra Moskva havde modtaget et meget vigtigt budskab, hvilket kunne tolkes som en udløber af Teheranmødet. Hun var stærkt bevæget og fremførte meddelelsen i en blanding af fransk, tysk og gebrokkent svensk-norsk. Hvis Finland ville sende en repræsentant til forhandling, skulle denne være velkommen. Det ville imidlertid være hensigtsmæssigt, hvis man forinden meddelte hende, hvilke anliggender en finsk repræsentant ville få fuldmagt til at forhandle om, for at hun kunne bedømme, om en sådan rejse i det hele taget havde udsigt til at føre til et resultat, og hun fremhævede, at i Moskvas meddelelse var der ikke et ord om betingelsesløs kapitulation. Kollontáj bad Boheman lade dette gå videre til Helsingfors, som hun ikke direkte kunne tage kontakt med, hvorfor et svar fra Finland måtte gå gennem kabinetssekretæren. Til dennes overraskelse tilføjede gesandten, at hun havde indtryk af, at man i Moskva ønskede, at Mannerheim skulle stå bag et finsk ønske om at trække sig ud af krigen, thi ellers ville der ikke blive nogen stabilitet¹.

I betragtning af den betydningsfulde rolle, som Mannerheim kom til at spille i den senere politiske udvikling, vil det være rimeligt at kaste et til-

1. *Boheman*, s. 248ff. Aleksandra Mikhájlovna Kollontáj (1872-1952), som datter af en general opvokset i et højjaristokratisk milieu, gav afkald på sin privilegerede status og blev revolutionær aktivist blandt arbejderklassens kvinder, sluttede sig i 1915 til bolshevikpartiet, medlem af centralkomiteen, folkekommissær for social forsorg, fra 1923 diplomatiske poster i Norge, Mexico, 1930-45 gesandt i Stockholm, forfatter til bøger om kvindespørgsmål og fri kærlighed. Den finske hær øverstkommanderende friherre marskal Carl Gustaf Mannerheim (1867-1952) nød trods sin baggrund og fortid en vis goodwill i Moskva. Han havde fået en militær uddannelse ved et af zartidens fornemste garderegimenter og havde som russisk officer deltaget i den russisk-japanske krig og i første verdenskrig. Under den finske borgerkrig var han øverstkommanderende for de hvide, borgerlige styrker. Som rigsforstander 1918-19 opnåede han ententemagternes godkendelse af Finlands uafhængighed. I den periode havde Mannerheim været modstander af en for nær tilslutning til Tyskland, som det borgerlige Finland ellers sympatiserede med. I 1930'erne forholdt han sig reserveret over for dem, der begyndte at dyrke protyiske og nazistiske forbindelser og nærede storfinske erobningsdrømme.

bageblik på marskallens holdning og synspunkter under fortsættelseskrigens hidtidige forløb.

Om begivenhederne umiddelbart før den europæiske storkrig i 1939 og om Finlands udsatte stilling skriver Mannerheim: »Den finske statsledelse havde undladt at gribe en oplagt chance og dermed svækket landets position«. (Den chance, Mannerheim omtaler, var gentagne sovjetiske udspil om forhandlinger, som imidlertid blev afvist af daværende statsminister Cajander og udenrigsminister Erkkö). Mannerheim fortsætter: »Det var farligt at miste tid, thi den for forhandlinger gunstige periode 1938-39, da Sovjetunionen følte sig svigtet af vestmagterne og truet af Tyskland, skulle ikke blive langvarig... Efter at Molotov afløste Litvinov den 4. maj 1939, og Kreml havde optaget en hemmelig kontakt med Tyskland, var Finlands chancer forspildt«¹.

Efter Tysklands sejr på kontinentet i 1940/41 faldt Mannerheim en tid som offer for troen på Tysklands styrke og Sovjetunionens svaghed. Men inden året 1941 var til ende, ændrede han standpunkt og ønskede at reducere Finlands krigsdeltagelse på tysk side til en defensiv stillingskrig, efter at de nærmeste strategiske gevinster var indkasseret. Oberst Schildt stod det finske hovedkvarter nær og var tillige rigsdagsmand. Han hørte til de få personer, der vidste noget om marskallens synspunkter, som blandt andet gik ud på, at Amerikas krigsdeltagelse ville betyde tysk nederlag, og at en finsk separatfred med Sovjet før eller senere måtte blive udgangen på krigen for Finlands vedkommende².

I begyndelsen af december 1941 havde Winston Churchill og Mannerheim en brevveksling, hvor Mannerheim på sin side forsikrede, at Finland kun førte en forsvarskrig, og at dets stridskræfter alene sigtede mod at generobre de territorier, der var mistet ved Moskvafreden i marts 1940 efter vinterkrigen³.

Endvidere underrettede det finske udenrigsministerium uofficielt USA om, at det vigtige knudepunkt på Murmansk-banen Belomorsk ved Hvidehavet ikke hørte til Finlands militære mål. Banen var ganske vist længere mod syd blevet afskåret, ligesom det var tilfældet med Hvidehavskanalen – også kaldet Stalin-kanalen – ved oprettelse af finske brohoveder ved floden Svir og ved Povońets nord for Onegasøen. Men takket været en nyoprettet sidebane mellem Belomorsk og byen Jemétsk på magistralen Arkhángelsk-Vólogda-Moskva var det muligt for russerne at anvende Múrmansk som

1. *Mannerheim*, s. 86-87.

2. *Wirtanen*, s. 167.

3. *Churchill V*, s. 474. *Mannerheim*, s. 317ff.

importhavn for de allierede forsyningskonvojer og transportere krigsfornødheder videre til de centrale krigsskuepladser på østfronten¹.

På egen hånd formåede tyskerne hverken at erobre Leningrad eller afskære Múrmansklinien. Umiddelbart efter Churchill-Mannerheim-korrespondancen – den 6. december 1941 – erklærede Storbritanien Finland krig, hvilket ikke havde noget med de i brevene berørte emner at gøre, men England gav efter for et gentaget sovjetisk krav. I det store perspektiv var den engelske krigserklæring et led i den kæde af indrømmelser til Stalin, der var nødvendige for at styrke og sikre den store alliance mod aksemagterne. Til russernes uhyre lettelse blev Amerika aktivt trukket ind i krigen efter det japanske overfald på Pearl Harbour den 7. december. USA blev dog aldrig krigsførende mod Finland.

Foråret 1944

I januar 1944 redegjorde statsminister Linkomies i et lukket rigsdagsmøde for regeringens opfattelse og dens beslutning om at søge fred med USSR, hvilket blev støttet af Socialdemokraterne, Det svenske Folkeparti og Fremskridtspartiet med 105 stemmer, 78 imod, idet de støttede et ændringsforslag, et medlem stemte blankt, og 15 medlemmer var fraværende.

Moskva indvilgede i at modtage en finsk forhandlingsdelegation med Juho Paasikivi og Carl Enckell som hovedforhandlere².

De sovjetiske fredsvilkår, som delegationen bragte med sig hjem fra Moskva, blev forelagt rigsdagen i april. Regeringen mente, at kravene var uopfyldelige, og et flertal i rigsdagen støttede regeringen. Specielt kravene om internering af de tyske styrker på finsk jord inden for en kort termin samt betaling af en krigsskadeserstatning på 600 millioner dollars anså man for at overstige landets formåen.

1. *Langer and Gleason*, s. 835. *Lundin*, s. 256.

2. Juho Paasikivi (1870-1956), tilhørte i sine tidlige år det gammelfinske parti, konservativ landdagsmand 1907-13, som statsminister fra maj 1918 var han indtil Tysklands sammenbrud i november 1918 tilhænger af en tyskorienteret politik, nationalbankdirektør 1914-34, medlem af den finske fredsdelegation i Dorpat 1920, 1936-40 gesandt i Stockholm, sammen med Ryti leder af fredsforhandlingerne i Moskva marts 1940, gesandt i Moskva, trådte tilbage som protest mod den finske regerings stadig tættere samarbejde med det nazistiske Tyskland, 1944-46 statsminister i spidsen for en national samlingsregering, præsident fra 1946 til sin død. Carl Enckell (1876-1959), ingeniør, diplomat. Militæruddannelse i zartiden bl.a. ved det berømte Ismaïlovskij-regiment. Fra 1907 til 1917 forretningsmand. 1918-19 det selvstændige Finlands første udenrigsminister; i 1919 finsk chefdelegeret ved fredskonferencen i Paris, hvor han som sit lands gesandt forblev til 1927; i 1930'rne bankdirektør. Udenrigsminister 1944-50.

I svaret til Moskva hed det bl.a.: »Finlands regering har efter nøje overvejelse af USSR's fremsatte vilkår ikke ment, at disse kan opfyldes ... de vil i væsentlig grad undergrave forudsætningerne for såvel Finlands eksistens som selvstændig stat som dets forfatning, og de vil tillige pålægge det finske folk en så uhyre byrde, at det – med eksperternes samstemmende redegørelse – vil overskride landets bæreevne. Finlands regering har alvorligt bestræbt sig på at genoprette et varigt fredeligt forhold til sin store østlige nabostat, men de vilkår, vi har fået tilbudt, rummer ikke mulighed for, at disse bestræbelser kan virkeliggøres«¹.

Det negative svar blev gennem Aleksandra Kollontáj overbragt Moskva, som dermed officielt erklærede, at Finland havde forkastet fredsvilkårene og tilmed undladt at fremsætte egne forslag. Derfor måtte den finske regering alene bære ansvaret for forhandlingernes sammenbrud.

Stærkt medvirkende til det finske afslag var frygten for en voldsom tysk reaktion med en okkupation til følge i lighed med, hvad der samtidig skete i Ungarn.

En desavoueret og bitter Paasikivi nedskrev i september samme år en kommentar i sin dagbog: »Vi har gjort den ene dumhed efter den anden. Det var en stor ulykke, at vi ikke sluttede fred i april. Men dengang troede militæret og regeringen stadig, at Tyskland ville kunne klare sig i krigen. Vi manglede det nødvendige moralske mod. Først nu da verdenskrigen går mod slutningen, kan selv den blinde se, hvordan situationen er. Og her er vi nu havnet som følge af vor egen dumme eventyrpolitik, som militæret bærer hovedansvaret for. Fred havde været opnåelig på bedre betingelser end nu (september 1944). Hvis Mannerheim, Ryti og regeringen havde indtaget det standpunkt, så havde Finlands folk godkendt den, og vi havde ikke haft alle de døde og lemlæstede«².

Et nyt fredsinitiativ blev taget af tre medlemmer af fredskomiteen, hvori blandt Atos Wirtanen. De ville udgive et nyt blad, der skulle hedde »Selvåt Sanat« (Klare Ord); det skulle distribueres til rigsdagsmedlemmer, pressen og til fremtrædende medborgere, der kunne tænkes at have indflydelse på udviklingen. Underhånden fik de tre initiativtagere en advarsel om, at de risikerede anholdelse. Wirtanen havde i tide skaffet sig forskellige dækkadresser og gik under jorden.

En dag fik han fra en ven, der havde været i Stockholm, fra Laurin Zilliacus et brev med et besynderligt indhold³.

1. Linkomiehen ja Ramsayn puolustuspuheet. Sotasyllisoikeuden asiakirjat II, s. 12ff.

2. *Paasikivi*, s. 35 og 39.

3. Laurin Zilliacus (1895-1959), født i Yokohama, uddannet som ingeniør i USA, grundlagde

I brevet til Wirtanen foreslog Zilliacus, at ledelsen af fredsoppositionen skulle stationeres i Stockholm som en slags finsk eksilregering, hvorfra den skulle propagere for separatfred med Sovjet. Som leder af denne aktion foreslog Zilliacus Paasikivi. Man havde fremskaffet to millioner kroner samt en hurtiggående motorbåd til »regeringens« hemmelige natlige transport over Bottenhavet fra Björneborg. Alt var klart og velforberedt; Wirtanen fik besked på at opsøge Paasikivi for at indhente dennes samtykke og medvirken i planen.

Wirtanen troede ikke meget på planens muligheder, men opsøgte dog Paasikivi, som var dybt pessimistisk angående Finlands muligheder for at undgå sovjetisk okkupation efter rigsdagens afvisning af fredstilbuddet. Han anså Zilliacus' ideer for eventyrlige, ja dødsensfarlige. Man kunne nok vinde genklang hos hærens menige soldater og hos arbejderne, men de ville til gengæld møde voldsom modstand hos tyskerne i Lapland og blandt de stærke, indflydelsesrige, tyskorienterede kredse i landet. Han tænkte på dele af officerskorpset, det halvfascistiske IKL-parti og de stærkt nationalistiske skyttekorps med ca. 100.000 medlemmer. I Nordfinland stod der mellem 100.000 og 120.000 veludrustede tyske soldater under kommando af genral Dietl, der næppe ville betænke sig på at gribe ind og slå igen. Paasikivi forestillede sig i værste fald en finsk borgerkrig med kamp mellem røde og hvide som i 1918.

På sit følgende møde afviste fredscommitéen ensstemmigt Zilliacus' planer om en eksilregering m.m., og de tre biler, der var bestilt til befordring af Paasikivi med flere til Björneborg, blev afbestilt.

Fra Zilliacus modtog Wirtanen et nyt overraskende brev, hvori han fortalte, at han havde drøftet sagen med madame Kollontáj. Hun havde haft kontakt med Stalin, fra hvem hun havde fået et kategorisk budskab: »Ingen regering i Stockholm; fredsoppositionen bør samarbejde med Mannerheim – det er den sikreste og hurtigste vej til fred«¹.

Paasikivis frygt for uro inden for officerskorpset var ikke ubegrundet.

den eksperimentelle skole »Svenska Samskola« i Helsingfors, rektor og pædagogisk foregangsmand; udgav under pseudonymet Erkki Järvinen i august 1942 bogen »Vi vil inte kvävas«, som vakte stor opmærksomhed. Den var et skarpt indlæg mod Finlands nære forbindelse med Tyskland og mod nationalistiske drømme om et Stor-Finland. Efter 1945 var Zilliacus stadig aktiv pædagog bl.a. i forbindelse med FN-opgaver. Han blev æresdoktor ved universitetet i Melbourne. Hans far, Konni Zilliacus, var den bekendte finske patriot, antirussisk agitator og revolutionær under zar Nikolaj II.s russificeringspolitik i Finland. Laurins bror blev en kendt engelsk politiker, mangeårigt underhusmedlem og tilhørte labourpartiets radikale venstrefløj.

1. Wirtanen, s. 24ff.

General Erfurth¹ noterede i sin dagbog, at den finske oberst Melander omtalte den bekymring, der rådede ved fronten på grund af hovedkvarterets passivitet, og fornemmelsen af, at en pression fra tysk side ville have en gavnlig virkning.

Ved fronten, fortsatte Melander, kunne man ikke forstå, hvorfor Tyskland alene skulle bære krigens byrder. Et endnu tydeligere vidnesbyrd kom fra generalmajor Vihma, der senere faldt på Det karelske Næs. »Vi frontsoldater kan ikke fatte, hvorfor vi ikke har hjulpet tyskerne ved offensiven mod Leningrad. Hvis vi i rette tid havde angrebet byen nordfra, så havde vi erobret den og kunne spare os alle vore nuværende besværligheder... De politiske hensyn er lutter sæbebobler, som ingen frontsoldater tror på... Vi hører sammen med Tyskland i liv og død. Det er en ulykke, at vi har en øverstkommanderende, som er senil og en præsident, som lever i illusionen om en førkrigsverden, der ikke eksisterer længere«. Andre finske officerer håbede på, at tyskerne ville skride hårdt ind mod alt det ævl om fredsfølere og de forrædere, som stod bagved².

Den finske armés nære forbindelser med tyske militærkredse var af gammel dato. Topposter i hæren blev ofte besat med veteraner fra 27. prøjsiske jægerbataljon, som under første verdenskrig var blevet uddannet i Tyskland, og man havde bevaret kontakten med tyske officerer siden da. I mellemkrigstiden blev de yngre officerer og reserveofficererne i stor udstrækning udtaget blandt medlemmerne af den fascistprægede studenterorganisation AKS.

Da Tyskland i 1938 gennemførte »Anschluss« med Østrig oplyste Blücher, »at en del generaler ikke lagde skjul på deres anerkendelse af den tyske fremgangsmåde og deres beundring for det lynhurtige kup... mellem det finske officerskorps og den tyske armé råder et så godt, kammeratligt forhold, at regeringerne må tage hensyn dertil i sine beslutninger«³.

Den indflydelsesrige studenterorganisation ved Helsingfors statsuniversitet AKS (Akateeminen Karjala-Seura) havde i årtier bestandigt slået på sit vældige propagandaapparat for oprettelsen af et Storfinland (Suur Suomi), der mindst skulle omfatte Østkarelen, Kolahalvøen og Ingermanland. Medlemmerne aflagde ed ved den sorte fane, der symboliserede AKS' u-

1. General Waldemar Erfurth (1879-1971) var under fortsættelseskrigen forbindelsesofficer ved Mannerheims hovedkvarter. Han var filosofidoktor og langt fra typen på den arrogante prøjsiske officer. Han havde skrevet en bog om militær overrumpling, som under krigen nød den hæder at blive oversat til engelsk (»Surprise«, Harrisburg, Pennsylvania 1943). Erfurths krigsdagbog dækker perioden fra november 1943 til september 1944.

2. *Erfurth: Sota...*, s. 40 passim.

3. *Blücher*, s. 103-04.

bønhørlige, dybe had til Rusland. »Sort er vort had til dette folk... vort had er så sort som denne fane« hed det i et af organisationens opråb. Det samme antisovjetiske, antidemokratiske, storfinske program havde IKL-partiet (Isänmaallinen Kansanliike – Den Patriotiske Folkebevægelse), der hentede sine politiske ideer fra Mussolinis Italien og Hitlers Tyskland.

Det var magtfulde organisationer som disse, fredsoppositionen måtte tage kampen op mod, og modsætningerne var skarpe og bitre.

Da den tyske armégruppe Nord havde stabiliseret fronten ved Narva, mente Tyskland at tiden var inde til at lægge pres på Finland for at få det til utvetydigt at slutte op på tysk side. Våbenleverancerne til Finland blev væsentligt reduceret, og general Dietl, øverstkommanderende over de tyske tropper i Lapland, fik instruks om at meddele Mannerheim, at tyske våben ikke ville blive leveret, så længe der var en mulighed for, at de ville falde i fjendens hænder. Endvidere standsede de tyske kornleverancer til våbenbroderen.

I slutningen af april blev den finske generalstabschef Erik Heinrichs inviteret til førerhovedkvarteret i Berchtesgaden. Efter at feltmarskal Wilhelm Keitel havde taget Heinrichs alvorligt i skole på grund af de finske fredsfølere, anslog general Alfred Jodl en mere forsonlig tone. Heinrichs fik at vide, at det var nødvendigt, at Finland ved en officiel erklæring garanterede, at tysk militærhjælp ikke ville falde i russernes hænder.¹

I maj sendte Mannerheim et personligt brev til Hitler, som imidlertid ikke var tilfreds med dets forsigtige og diplomatiske tone, og våbenembargoen blev ikke ophævet. Den tyske militærledelse frygtede, at en finsk-sovjetisk våbenstilstand efterfulgt af en sovjetisk okkupation af finsk territorium ville true hele den tyske strategi i Østersøen; Suursaari og Hangö på russiske hænder ville åbne vejen ud i Den finske Bugt for den sovjetiske Østersøflåde, og fra Ålandsøerne kunne russerne true malmtransporten fra Luleå. Desuden kunne tyskerne miste kontrollen over såvel nikkeldminerne i Petsamoområdet som de marinebaser, hvorfra de allieredes konvojer til Murmansk kunne angribes. Endelig kunne Sverige tvinges til at tillade transit af sovjetiske tropper i lighed med den tilsvarende tyske trafik i 1941.

I Finland var der en voksende kritik af regeringens censur- og informationsvirksomhed, som man anså for ensidig og for optimistisk, hvilket

1. *Heinrichs*, s. 351. Erik Heinrichs (1890-1965), oprindelig journalist, militæruddannet 1915-18 ved 27. prøjsiske jægerbataljon, general 1941, generalstabschef under fortsættelseskriegen, pensioneret 1945, militærsagkyndig under forhandlingerne med Sovjetunionen om venskabs- og bistandpagten i 1948, personalechef i en hovedstadsbank fra 1952.

kom til udtryk på den finlandssvenske partidag i Gamlakarleby i slutningen af maj 1944, hvor Ernst von Born¹ understregede Finlands skæbnefællesskab og samhørighed med Sverige. Det svenske Folkepartis fornemste opgave måtte være at gøre landet til det, som Georg Brandes havde kaldt retstankens land. Censuren og krænkelsen af den personlige frihed var gået alt for vidt i Finland; den overhåndtagende statskontrol var fremmed for Finlands frie demokratiske samfundsordning².

Den 12. maj 1944 udsendte USA, Storbritanien og USSR en erklæring med fordømmelse af Bulgarien, Finland, Ungarn og Rumænien for deres deltagelse i krigen på tysk side. Jo længere disse lande fortsatte samarbejdet med Hitler, jo hårdere ville fredsbetingelserne blive for dem. Det ville derfor være tilrådeligt for dem at trække sig ud af krigen, mens der endnu var tid. For de nævnte stater vedkommende var der imidlertid ikke tale om betingelsesløs kapitulation, og Storbritanien fremhævede, at Finland endog ikke var tilsluttet aksemagterne.

Nogle dage efter den allierede landgang i Normandiet nedfældede præsident Ryti følgende betragtninger i et promemoria angående den storpolitiske situation:

»Den mest sandsynlige udgang synes på dette tidspunkt at være en sejr for den Anglo-Bolshevistiske Alliance. Finland er klemmt ved valget mellem total tilintetgørelse af bolshevismen eller skabelsen af »Neuropa« på den anden side. Finland kan selvsagt kun støtte det sidstnævnte alternativ. I tilfælde af bolshevismens sejr bliver Polen, Donau- og Balkanlandene bolsheviseret. Nordfinland og Narvik-, Kirunaområderne er udsat – en udvikling, som England og USA ikke vil være i stand til at hindre. For dem vil alle kræfter være nødvendige i kampen mod Japan, og Sovjet vil få frit spil i Europa. Man bør erindre Stalins afskedsord til den japanske udenrigsminister Matsuoka på Moskvas banegård i april 1941: »Lad os stå sammen; vi er begge asiater«. En sejr for aksemagterne vil betyde tysk dominans over Europas mindre stater og opløsning af Det britiske Imperium – forholdsvist velstand for det europæiske kontinent i kraft af udnyttelse af russiske og afrikanske naturrigdomme. For Finland vil engelsk nederlag betyde tabet af en god ven, med hvem vi har mange kulturelle bånd. Fæstningen Europas tilfredsstillende status m.h.t. råmaterialer, arbejdskraft m.m. sætter

1. Ernst von Born (1885-1956), godsejer og politiker, overtog 1916 det fædrene gods Sarvlax i Pernå, rigsdagsmand 1919-54, indenrigsminister 1931-32, optrådte med kraft mod Lappobevægelsen, tilhørte fredsoppositionen, justitsminister aug.-nov. 1944, i flere perioder formand for Det svenske Folkepartis rigsdagsgruppe, testamenterede familiegodset Sarvlax til Den svenske Kulturfond, doktor honoris causa 1954.

2. 122. D.I., nr. 277 af 1. juni 1944.

kontinentet i stand til at udholde en lang belejring, som kan resultere i en kompromisfred«¹.

De militære operationer

Præsident Rytis forudsigelse om »den mest sandsynlige udgang ...« kom til at passe. Den sovjetiske storoffensiv – »en stållavine« – på Det karelske Næs blev afgørende for Finlands skæbne.

I løbet af efteråret 1943 udarbejdede det sovjetiske hovedkvarter i Moskva de militære planer for det følgende års offensiver. Heri indgik en strategisk angrebsoperation mod Finland på Det karelske Næs med det formål totalt at knuse de finske styrker og én gang for alle sætte Finland ud af spillet.

I februar 1944 vedtog man i forlængelse af hovedkvarterets beslutning fra efteråret de indledende foranstaltninger, og i den følgende måned foretog 13. sovjetiske luftarmé rekognosceringsflyvninger over hele Næsset fra hovedlinien til Viborg. Perspektivfotoograferingen af terrænet skete fra en højde af kun 50-70 meter, og på grundlag af disse og supplerende oplysninger indtegnedes målene for bombing i hele det finske forsvarsområdes dybde.

Den 28. april gav Stalin ordre om, at sommerens første storoffensiv skulle rettes mod Finland, og den 3. maj havde den øverstbefalende for Lenins armégruppe generaloberst Leonid Góvorov sin angrebsplan klar: 21. armé, der bestod af tre armékorps, skulle angribe over et 20 km bredt felt, støttet af tungt artilleri, kystartilleriet, fartøjer fra Østersøflåden samt luftstridskræfter. Efter gennembruddet af hovedlinien skulle 23. armé rulle de finske stillinger op mod nordøst. Hovedmålet skulle være at tilintetgøre den finske hær 3. og 4. armékorps og støde frem til Viborg i løbet af 9-10 dage. Den 9. maj godkendte Stalin definitivt angrebsplanerne.

Den 5. maj indledte 21. armé militærøvelserne i Ropshini-distriktet ved Leningrad, hvor terrænet med skove, søer og moser fuldstændigt modsvarer de naturforhold, de sovjetiske tropper skulle operere i under offensiven. Under øvelserne blev der lagt særlig vægt på artilleriets ildføring og præcisionsskydning. Efterretningsvæsenet havde indtegnet 550 mål, der skulle beskydes og ødelægges. Af disse kunne 350 kun effektivt uskadeliggøres med granater af mindst 122 mm.s kaliber. Til rådighed for opgaven var der 3.000 stykker artilleri inklusive granatkastere – d.v.s. ca. 150 stykker tunge våben pr. frontkilometer.

1. R. R. Kokoelma 24, s. 4-6. *Jatkosotan aika promemoriat.*

Den 23. maj gav admiral Vladímir Tríbuts ordre til, hvordan enheder af Østersøflåden skulle støtte landstridskræfterne. Heri indgik bl. a. slagskibene »Petropávlovsk« og »Oktjábraskaja Revolútsija«, krydserne »Kírov« og »Maksim Gorkij« samt fire minestrygere og fem kanonbåde. Eskadrens artilleristyrke var ialt 175 kanoner – for 90 %'s vedkommende på kaliber fra 130 til 406 mm.

Efter at forstærkninger var trukket til, omfattede flykoncentrationen på Næsset ialt 1.294 stykker bombe- og jagerfly. Selv i tilfælde af indsættelse af tyske fly fra Lapland og Estland til støtte for det svage finske luftvåben ville den sovjetiske flyovervægt være mindst 3-4 gange.

Natten mellem den 7. og 8. juni flyttede 21. armé en trediedel af sit artilleri fra opmarchområdet til ildpositionerne bag frontlinien. Samtidig åbnedes sluseportene i Siestarjoki (Systerbäcken) for at sænke vandstanden til 1.4 m. Herved blotlagdes fem vadesteder, der muliggjorde anlæg af broer, så 21. armés pansertropper og infanteri hurtigt kunne komme over floden. Natten til den 9. juni flyttedes de resterende to trediedele af artilleriet til udgangspositionerne¹.

Inden den sovjetiske generaloffensiv på Det karelske Næs gik i gang den 9. juni, udsendte generaloberst Góvorov en dagsbefaling til sine styrker: »Vi vil give Hitlers finske håndlangere dødsstødet ... fordrive angriberne fra sovjetisk jord, hævne deres misgerninger og værne om Lenins ærefulde bys sikkerhed«².

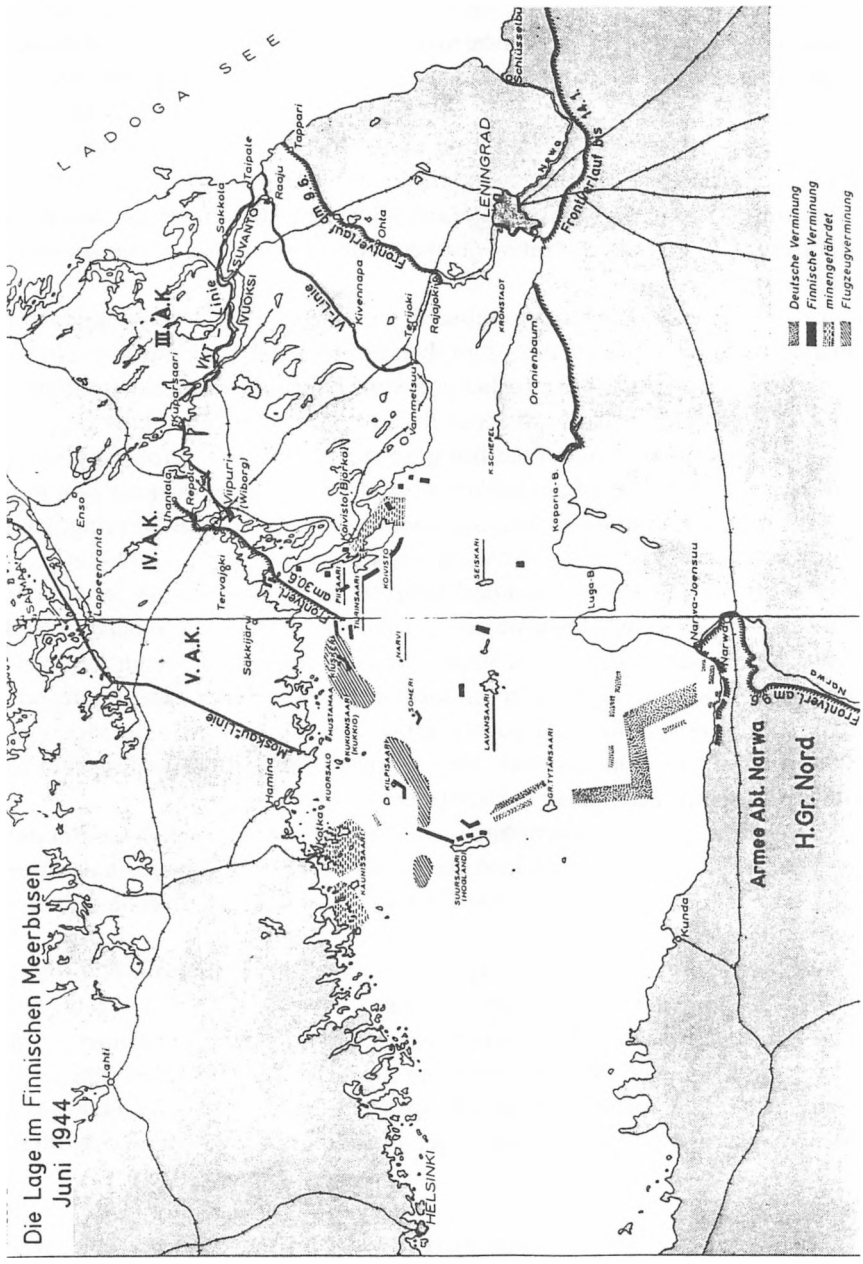
Luftangrebet satte ind klokken 05.55 om morgenen og efterfulgtes af mere end to timers uophørlig artilleribeskydning. For ikke at afsløre offensivens gennembrudsmål mod Volkeasaari-sektoren blev hele fronten på Næsset lagt under bombardement, hvis koncentration overgik alt, hvad man hidtil havde oplevet på østfronten – selv ved Stalingrad. Inklusive reserverne bag fronten omfattede de sovjetiske styrker ialt 24 divisioner, fire panservognsbrigader, otte panservognsregimenter og otte stormkanonregimenter. Panservognenes og stormkanonernes antal var 628. Heroverfor rådede finnerne inklusive reserver over fem divisioner, en panserdivision og to brigader. Antallet af panservogne og stormkanoner var 188, hvoraf kun 30 var i fuld krigsduelig stand – resten måtte betegnes som skrot³.

Det har været og er fortsat et omstridt spørgsmål, om den sovjetiske

1. *Mäkelä*, passim.

2. *Bitva* ..., s. 418. Leoníd Aleksándrovich Góvorov (1897-1955), født i en bondefamilie i Kírov-distriktet, kæmpede i borger- og interventionskrigene 1918ff, medlem af kommunistpartiet 1942, militærchef for Leningrads forsvar under belejringen, marskalk af Sovjetunionen 1944, viceforsvarsminister fra 1947.

3. *Mäkelä*, passim.

Kort over den finske bugt og Leningradområdet med oplysninger om fronterne i første halvår 1944.

offensiv, der havde karakter af en stållavine, kom som en overraskelse for finnerne. Mannerheim skriver herom: »I løbet af maj måned indløb der rapporter om russiske troppebevægelser, forekomst af nye infanteridivisioner, artilleri- og panserenheder... det plejede at finde sted hvert år i maj med henblik på omgrupperinger og hvile... det var mest sandsynligt, at russerne forberedte afgørende operationer mod tyskerne i Baltikum... slutkampen i anden verdenskrig kommer ikke til at stå om Helsingfors, men om Berlin... Hovedkvarteret og de øverstkommanderende på Næsset delte denne anskuelse«¹.

General Oesch har skarpt kritiseret det finske efterretningsvæsen for mangelfulde oplysninger om og fejlbedømmelser af fjendens hensigter². Ansvar for herfor falder på dets chef oberst Aladar Paasonen, som imidlertid gjorde gældende, at hans advarsler ikke i tilstrækkelig grad blev taget til følge. Han mener, at man i for høj grad stolede på generalløjtnant Airos afvigende fortolkning af de indrapporterede iagttagelser. Så sent som den 5. juni sendte Paasonen til Mannerheim og Waldén en indberetning, som gjorde opmærksom på, at en faretruende situation var under udvikling.

Videre skriver Oesch, at general Erfurths udtalelser i sin bog, om at det russiske angreb kom fuldstændig overraskende og fremkaldte bestyrtelse i det finske hovedkvarter, er et vidnesbyrd om, hvor vildledende efterretningsvæsenets rapporter og deres fortolkning var. Trods det omfattende materiale og de tydelige tegn på en offensivs forberedelse blev der videregivet hypoteser og konklusioner, som snarere tjente til beroligelse end til alarm og advarsel om, hvad der var i gære.

Hvis man med en overrumpling mener, at man ikke i forvejen kender det nøjagtige tidspunkt, dag og klokkeslet, og de præcise angrebsmål, så er ethvert angreb overraskende. Men det var ikke det, det drejede sig om i juni på Det karelske Næs.

Mannerheims beskrivelse af sagen giver anledning til undren. Hvordan i alverden kunne sovjetiske tropper samles på Næsset i årene 1941-44, når Leningrad var omringet og belejret, så alle landforbindelser til Næsset var blokeret af tyskerne. Men Mannerheims ord dækker udmærket den sorgløshed, som i særdeleshed IV armékorps' chef lagde for dagen med hensyn til de markante stedfundne iagttagelser. Det var ligeså evident, at sovjetthæ-

1. *Mannerheim*, s. 380.

2. Karl Lennart Oesch (1892-1978), sluttede sig til jægerbevægelsen i 1915, deltog i borgerkrigen 1918, generalløjtnant 1935, juni 1944 overkommandoen på Det karelske Næs, 1946 idømt 12 års fængsel for mishandling af krigsfanger, 1947 nedsat til 3 års fængsel, løsladt 1948, ansat i en landbrugskoncern, ærespræsident for Det finske Officersforbund, æresdoktor 1960 ved Turku universitet.

ren ikke var i stand til at gennemføre en offensiv i Baltikum, så længe et ubesejret Finland med fuldt kampberedte finske og tyske divisioner udgjorde en alvorlig flanke- og rygtrussel. Flybombardementer og fredssonderinger havde ikke givet Sovjetunionen den nødvendige magt over Den finske Bugts nordkyst. Nu var derfor tidspunktet kommet, da en storoffensiv var det eneste middel til at uskadeliggøre nordvest-flanken.

Oesch slutter sine betragtninger med at understrege, at en af krigsførelsens vigtigste regler er at være garderet mod den værst tænkelige situation, og på dette punkt havde den øverste hærledelse svigtet¹.

Det kan være vanskeligt at fastslå, i hvilken grad det sovjetiske angreb den 9. juni kom som en overraskelse for det finske forsvar. Men én ting står imidlertid fast: Storoffensiven, hvis styrke og omfang overgik sovjet hærens indsats ved Stalingrad, kom som et frygteligt chok for finnerne. Man havde ikke gjort sig nogen forestillinger om den overvældende angrebskraft, som russerne satte ind.

I løbet af den første angrebsdag havde den sovjetiske 21. armé slået en 20 kilometers bred breche i fjendens forreste forsvarslinie og var trængt 15 km frem².

For at imødegå det voldsomme sovjetiske pres mod finnernes forsvarsstilling nummer to, VT-linien (Vammelsuu-Taipale), begyndte Mannerheim at trække forstærkninger til kampskuepladsen på Næsset fra Østkarelen – 4. og 17. division samt 20. brigade. I løbet af juni måned blev Østkarelen på det nærmeste evakueret for finske styrker. Endvidere henvendte han sig til tyskerne om våbenleverancer i form af stukas, panserværnsvåben og ammunition, og fra førerhovedkvarteret indløb et positivt svar³.

Den 12. juni var sovjettropperne næsten overalt trængt frem til VT-linien, og Moskva udtrykte sin tilfredshed med operationernes hidtidige forløb og påskyndede fremrykning mod Viborg. Góvorov analyserede situationen nøje: Det finske forsvar ydede efterhånden en hårdere modstand særlig på VT-liniens centrale afsnit, hvor man fra finsk side ventede den russiske offensivs hovedstyrke sat ind. Derfor besluttede han at sætte gennembrudsangrebet ind på sin venstre fløj ved Kuuterselkä, nærmere Den finske Bugt, hvor det finske forsvar måtte formodes at være svagere. I største hast og i stor hemmelighed blev 21. armé dirige-

1. Oesch, s. 73ff.

2. Mäkelä, passim.

3. Mannerheim, s. 382ff.

ret til venstre fløj, mens 23. armés opgave var at forsvare det vundne terræn og afslå finske modangreb på midtersektoren¹.

Mannerheim mente, at den alvorlige situation krævede én øverstkommanderende over samtlige finske enheder på Næsset, og valget faldt på generalløjtnant Oesch, som i ekspresfart blev beordret fra Aunus-fronten i Østkarelen til sin nye krævende opgave.

Om morgenen den 14. juni indledtes 90 minutters sovjetisk artilleribeskydning af den finske stilling ved Kuuterselkä med ildstøtte fra flådeenheder. Efter voldsomme kampe erobredes det vigtige støttepunkt, og dermed var VT-stillingen i opløsning; sovjet hærens gennembrud blev udvidet til at strække sig over en trediedel af VT-stillingen, og Leningrads armégruppens ledelse beordrede tropperne til at fortsætte angrebet for »hurtigt at erobre Viborg og genforene den store og militært vigtige by med fædrelandet«. Den øverste Sovjet viste sin påskønnelse af den militære indsats: Generaloberst, chef for Leningrads armégruppe Leoníd Góvorov blev udnævnt til marskal af Sovjetunionen, næstkommanderende i armégruppens krigsråd Andréj Zhdánov og chefen for 21. armé Dimítrij Gúsev blev udnævnt til generaloberster².

Erfurth mente, at udsigterne for at holde VKT-linien (Viborg-Kuparsaari-Taipale) var usikre – den sidste forsvarslinie på Det karelske Næs. General Heinrichs søgte at berolige den bekymrede tysker. Han mente, at den længere mod vest liggende »Moskva-linie«, der efter Vinterkrigen var blevet udbygget, skulle være nogenlunde pansersikker. Hvis de sovjetiske panservogne alligevel skulle bryde igennem her, så ville de i løbet af få timer kunne støde frem til det finske hovedkvarter i Mikkeli.

Heinrichs stillede to spørgsmål til sin tyske kollega:

1. Er den finske modstand af så afgørende interesse for Tyskland, at det er rede til at yde mere militærhjælp ud over den allerede leverede?
2. Er Tyskland i stand til at stille seks divisioner til rådighed med henblik på at forstærke det sydlige frontafsnit af »Moskva-linien«?

Erfurth lod omgående spørgsmålene, der var blevet stillet på marskalk Mannerheims vegne, gå videre til OKW³.

Fra general Warlimont i OKW fik Erfurth to telefonopringninger.

Først fik Erfurth oplyst, at Hitler var indstillet på at yde Finland militær-

1. *Mäkelä*, s. 143.

2. *Mäkelä*, passim.

3. *Erfurth*, s. 237. *Klink*, s. 36.

hjælp, men var betænkelig ved, at finnerne havde rømmet Østkarelen. Erfurth mente iøvrigt, at situationen i Finland havde udviklet sig sådan, at den finske regering ville være indstillet på at knytte sig nærmere til Tyskland, hvilket Warlimont var meget tilfreds med. I den næste telefonsamtale meddelte Warlimont, at forudsætningen for den tyske militærhjælp ville være, at linien Viborg-Vuoksi kunne holdes. Dette var en absolut betingelse. En indsats af tyske styrker i den tilbagetrukne »Moskva-linie« var helt udelukket, ligesom overførsel af det ønskede antal tyske divisioner måtte afslås. Men materiel hjælp ville blive leveret.

Ombord på to tyske torpedobåde var allerede ankommet 9.000 stykker »Panzeraust« og 5.000 stykker »Panzererschreck« (Bazookaer) til styrkelse af det finske forsvar, og nu blev flere forsyninger stillet i udsigt. Erfurth mente, at det ville være på sin plads, hvis Mannerheim gav udtryk for sin taknemmelighed, hvilket marskalken så gjorde i form af et takketelegram til Hitler¹.

Erfurths bekymring for VKT-liniens modstandskraft var ikke ubegrundet. I 70 km's bredde blev den gennembrudt af 21. sovjetiske armé, og i løbet af den 20. juni blev det finske forsvar tromlet ned. Som en lavine rullede to armékorps mod Viborg, der blev erobret ved et stormangreb klokken 18. De enheder, der havde deltaget i aktionen, fik tildelt hædersbetegnelsen »Výborgskij«.

Finnerne blev fuldstændig overrumplet af det sovjetiske lynangreb. Den dårligt udrustede og underbemandede 20. finske brigade under oberst Armas Kemppe kunne intet stille op. Han savnede ganske fronterfaring og blev stillet over for en umulig opgave. Efter sædvane blev han dog senere stillet for en krigsret, idømt en ret mild dom, men døde kort efter som en knækket mand. Også en bataljonschef blev stillet for retten. Han begik selvmord, efter at have fået en hård dom².

Byen Viborgs fald var et hårdt slag for den finske kampmoral. Det betød tabet af et vigtigt strategisk støttepunkt og et springbræt for fjenden til overgang over Viborgbugten. Det lykkedes dog den 10. og 17. finske division at opbygge en stærk forsvarslinie vest for byen.

Den aktuelle situation på den karelske front blev kommenteret af »Stockholms-Tidningen«: »Den russiske fremstormen på Det karelske Næs ... må have sønderrevet de sidste illusioners og ønskedrømmes slør, som endnu kan have skjult virkeligheden for de kredse, i hvis hænder den finske nations ledelse har hvilet ... Alle de beregninger, som denne regering

1. Erfurth, s.238. Klink, s. 38.

2. Mäkelä, s. 182-83.

og dens forgængere havde bygget deres politik på, er slået fejl. Tesen om Tysklands uovervindelighed, som Finland i 1941 lagde til grund for sin deltagelse i krigen, er tilintetgjort. Den dertil svarende tese om Sovjetunionens indre civile og militære svaghed er modbevist så eftertrykkeligt, som det er muligt. Tilbage står det uhyggelige faktum, at det lille Finland står ensomt i sin kamp mod en gigantisk modstander... Historien vil fælde dom over de mænd, som har stået i spidsen for Finlands politik lige siden sommeren 1941«¹.

På baggrund af denne svenske kommentar skal det erindres, at en stærk svensk presseopinion i 1941 bifaldt krigen mod USSR. Man var dengang overbevist om, at kampen ville ende med sejr for Finland og sikre landets selvstændighed og frihed².

Dagen efter Viborgs fald gav Stalin ordre til, at offensiven skulle fortsætte med retning mod Kotka og Imatra. Senere udvidedes operationerne med landgangsforsøg på vestbredden af Viborg-bugten. For sovjethæren var terrænet meget ugunstigt på grund af de mange søer og manglen på veje, og den 12. juli besluttede den øverste sovjetiske ledelse at afbryde offensiven.

Stormløbet mod Berlin var vigtigere. Resultatet af mere end tre ugers angreb på Leningradfrontens højre fløj var, at de sovjetiske tropper ikke havde formået at gennemføre de opgaver, som hovedkvarteret havde stillet dem den 21. juni. Ved at føre forstærkninger frem hindrede den finske krigsledelse den sovjetiske offensiv i at trænge ind i det indre Finland. På den anden side var det lykkedes at forskyde fronten 100 km bort fra Leningrad og sikre byen for fremtiden. Desuden stod hele Sydfinland over for en reel trussel. Den sovjetiske flådes operationsområde var blevet væsentligt udvidet. Fronterne i Finland overgik til stillingskrig, og man var i fuld gang med at overføre sovjetiske enheder til vigtigere opgaver³.

Som aftalt på mødet i Teheran startede en sovjetisk storoffensiv i Hviderusland under kommando af marskal Vasiljevskij. Heeresgruppe Mitte blev knust; de tyske tab var større end ved Stalingrad. En måned senere var de sovjetiske styrker nået frem til Polens og Østprøjsens grænser. Det er betegnende, at tre tyske divisioner blev efterladt til håbløs tilintetgørelse i Vitebsk, blot fordi føreren frygtede, at tabet af denne by ville have en ufordeleagtig virkning på finnerne i deres egen fortvivlede kamp på Det karelske Næs⁴.

1. *Marandi*, s. 255.

2. *Marandi*, s. 266.

3. *Bitva ...*, s. 485ff.

4. *Philippi-Heim*, s. 246.

Et par dage efter Viborgs erobring havde general Dietl i Obersalzberg en samtale med føreren, hvis indhold generalen samme aften refererede til sin adjutant. Dietl var stærkt foruroliget over den militære udvikling i Finland, og han ville forsøge at overtale Hitler til at sende tyske forstærkninger frem. Den russiske offensiv kom som et chok for finnerne, der havde undervurderet fjenden. Man byggede på erfaringerne fra vinterkrigen og de hurtige finske erobringer af sovjetisk territorium i løbet af sommeren og efteråret 1941. I Finland havde man overhovedet ikke forstået karakteren af en total krig; på hjemmefronten var der nærmest fredslignende tilstande, og man forsøgte at klare sig gennem krigen med mindst muligt besvær og afsavn. Dietl troede, at i tilfælde af et finsk militært sammenbrud, ville en del af hæren fortsætte kampen ved Tysklands side. Iøvrigt mente han, at den tyske troppefordeling i Europa var helt forkert. Han sagde direkte: »I Danmark, Norge og Finland er der omkring 600.000 mand til rådighed. Vi lader unge soldater tage solbad på Kreta og gå på fiskeri i Det ægæiske Hav, og i mellemtiden marcherer russerne mod Berlin«. Ved denne bemærkning sprang Hitler op, slog i bordet og råbte: »General Dietl, De er en tapper soldat, men De forstår Dem overhovedet ikke på politik«. Med en afsluttende bemærkning om den tyske »Endsieg« blev generalen permitteret. På flyveturen tilbage til Finland styrtede maskinen ned i Alperne ved Semmering, og generalen med flere af hans følge blev dræbt på stedet¹.

Den ny chef for 20. Bergsarmee blev general Lothar Rendulic, der som forgængeren opslog sit hovedkvarter i Laplands hovedstad Rovaniemi.

Tyskerne begyndte nu at indfri deres løfte om militærhjælp. Den 122. division blev overført fra Estland til støtte for de finske tropper på Næsfrentens sydvestfløj.

Hjælpen var imidlertid ikke imponerende hverken med hensyn til kvantitet eller kvalitet. Mannerheim havde kaldt aktionen en dårlig spøg. Men den betød trods alt en stabilisering af fronten; faren var indtil videre afværget, også fordi det sovjetiske angreb var aftaget i intensitet².

En svensk Helsingfors-korrespondent skrev om de tyske troppers ankomst til Finland: »Sammenskrabet, udmattet mandskab, der blev transporteret i vogne, som var røvet fra polske bondegårde«³.

I den danske illegale presse blev resultatet gjort op således i »Information«: »Finland er i dag i samme situation som for fire år siden: Mannerheimlinien er gennembrudt. Russerne står umiddelbart foran Viborgs for-

1. *Dietl*, s. 267ff.

2. *Tanner*, s. 212.

3. *Gripenberg*, s. 243.

stæder, store dele af den finske hær er ved at blive afskåret af russerne, som foretager landgang på den østlige side af næsset. Der er ingen anden mulighed end at søge fredsforhandlinger gennemført. Den finske minister i Stockholm, Gripenberg er kommet tilbage til Stockholm efter en konference. Han går nu i forhandling med russerne ved svensk formidling. Samtidig er der regeringskrise i Helsinki. Man kan vente en regering Paasikivi med Gripenberg som udenrigsminister¹.

Planer om regeringsomdannelse og de første Stockholm-kontakter

Juni måneds faretruende militære udvikling på Det karelske Næs samt alarmerende indberetninger fra finske legationer i udlandet fremkaldte politiske reaktioner i Helsingfors, omend det ikke kom til at gå helt så hurtigt og gnidningsløst som meddelt af »Information« i Danmark.

Finlands gesandt i Ankara indberettede, at USA's derværende ambassadør havde udtalt, at USSR var besluttet på at likvidere Finland, inden russerne indledte den storoffensiv på østfronten, som Stalin havde stillet vestmagterne i udsigt på mødet i Teheran, og den skulle finde sted meget snart efter de allieredes landgang på kontinentet. USA-ambassadøren mente, at Den røde Hær ville nå frem til Helsingfors omkring midten af juli; USA ville ikke være i stand til at hindre en sovjetisk okkupation af Finland.

Fra det finske gesandtskab i Bern var der indløbet et telegram om, at i diplomatiske kredse i Schweiz' hovedstad var der forlydender om, at det var Sovjetunionens hensigt at okkupere Sydfinland og Ålandsøerne, likvidere general Dietls tropper i Nordfinland og invadere Norge².

Præsident Ryti anså en regeringsomdannelse for nødvendig for at kunne indlede fredsforhandlinger. Mannerheim fik tilbudt statsministerposten, men svarede kategorisk nej; forsvarsminister Waldén afslog af helbredsgrunde. Mannerheim anså iøvrigt ikke en ny regering for ønskelig af hensyn til Tyskland, og det ville endvidere virke skadeligt på moralen i hæren³.

Den 20. juni ringede Mannerheim til statsministeren; han var dybt pessi-

1. »Information«, nr. 203, 20. juni 1944.

2. *Procopé*, s. 170-71.

3. Rudolf Waldén (1878-1946), militæruddannelse, general 1942, forsvarsminister fra 1940 til november 1944, fremtrædende industrialist inden for savværks- og papirindustrien, fra 1920 leder af koncernen »Yhtyneet paperitehtaat«, der var en fusionsdannelse af landets største papirfabrikker. *Mannerheim*, s. 391.

mistisk, nærmest panikslagen; nu drejede det sig ikke længere om dage, men om timer. Marskalken tilrådede nu dannelse af en ny regering, der skulle tage et frisk fredsiniciativ. På Ekudden mødtes Ryti, Linkomies, Ramsay og Tanner for at drøfte mulighederne for regeringsskifte. Waldén undslod sig med henvisning til dårligt helbred. Derefter kom Ramsay i forgrunden, selv om han tidligere var blevet anset for uegnet som regeringschef, eftersom han ikke beherskede det finske sprog tilfredsstillende.

Han gik i gang med at undersøge mulighederne; det stod klart, at Tanner ikke kunne komme med i en fredsregering; i Moskva var han den mest forhadte af de finske politikere.¹

Med hensyn til en eventuel ny regering under Ramsays ledelse slog Mannerheim pludselig om. Han frarådede at skifte regering, men typisk for ham ønskede han ikke personlig at give udtryk for sin ændrede opfattelse, men brugte Waldén til at vælte planerne, idet denne erklærede, at han ikke under nogen omstændigheder ville fortsætte som forsvarsminister. Ryti, der var nærværende, tabte fatningen, slog i bordet og skreg op om, at det var Waldéns pligt, men han stod fast på sin beslutning. Når Waldén som Mannerheims nærstående tillidsmand nægtede at være med, kunne det kun betyde, at Mannerheim havde skiftet mening. Hvorfor? Linkomies gætter på, at under armeens desperate kamp ville et regeringsskifte svække kampmoralen, og så betydelig var marskalkens indflydelse, at Ramsays forsøg følger lig løb ud i sandet².

Tanner besværer sig i sine memoirer over, at det er helt umuligt at hemmeligholde vigtige politiske beslutninger, da disse takket være fredsoppositionen meget hurtigt siver ud til offentligheden. Nogle af disse mennesker optræder senere i historien som ledende medlemmer af det kommunistiske parti, føjer Tanner bittert til³.

Tanners bekymringer var ikke ubegrundede, eftersom overvejelserne inden for den finske politiske inderkreds om en regeringsomdannelse var kommet en del af den svenske presse for øre, og rygtevis bekendtgjorde den, at udenrigsminister Ramsay var udset til at afløse Linkomies på statsministerposten. Denne forhastede og urigtige meddelelse gjorde forhandlingerne i Helsingfors endnu mere komplicerede, så meget mere som de følgende dages begivenheder gjorde situationen helt uoverskuelig. (jfr. Ribbentrops besøg, se s. 547ff)⁴.

1. *Linkomies*, s. 276.

2. *Linkomies*, s. 277.

3. *Tanner*, s. 191.

4. *Klink*, s. 39.

Fra finsk side havde man i hele perioden lagt stor vægt på at holde vejen til Washington åben, idet finnerne mente, at der fortsat kunne trækkes på en god portion goodwill i USA, som gik tilbage til vinterkrigens dage, men fra midten af juni forværredes forholdet.

Den finske gesandt i Washington Hjalmar Procopé samt tre legationsråder fik udvisningsordre, og de pågældende blev fra nu af indtil afrejsen fra New Orleans den 22. juni med et spansk skib nøje overvåget af FBI-folk. Udvisningen blev begrundet med uvenlig, fjendtlig virksomhed. »Sunday Star«, Washington, skrev, at Procopé havde givet udtryk for protyske sympatier og forsøgt at mistænkeliggøre Sovjetunionen i den amerikanske offentlighed. Tre gange tidligere var han blevet advaret på grund af »uvenlig virksomhed«, ligesom han havde ladet ukloge bemærkninger falde i private samtaler. Bestemmelser fra 1942 forbød udenlandsk legationspersonale at fremsætte politiske erklæringer, hvilket Procopé ikke havde taget særlig alvorligt. Han skulle have omtalt russerne, som »vore fælles fjender« og have udtalt sig om »Roosevelts storslåede plan om at udlevere hele Europa til russerne«. Legationsråd Vahervuori havde brugt udtrykket »ham jøden Morgenthau«, og hans kollega Toivola plantede antisovjetiske historier i de aviser, der ville trykke dem, og søgte på den måde at så splid i den allierede lejr. »Evening Star« skrev, at Procopé i indberetninger til Helsingfors havde overdrevet USA.s venlige følelser over for Finland og skulle derved have bidraget til det finske afslag på Moskvas fredstilbud i foråret. State Department havde anmodet Procopé om at tilskynde sin regering til at antage det sovjetiske forslag. Den finske gesandt viderebragte opfordringerne, men lod samtidig sin regering forstå, at det amerikanske folk ikke delte State Departments holdning. Den overstrømmende sympati, der i Vinterkrigens dage var blevet Finland til del, kunne dog endnu komme til udtryk. Kongresmedlemmerne Knutson, Minnesota, og Vandenberg, Michigan, angreb Roosevelt og udenrigsminister Hull for »den usle behandling af Finland« og antydede, at USA.s regering havde givet efter for sovjetisk pres om »to kick out the Finnish fascists«.

Dagen før Procopé blev erklæret »persona non grata« havde Finland ironisk nok lige indbetalt det ordinære afdrag på sin gæld til USA fra første verdenskrig på 148.445.06 dollars. De diplomatiske forbindelser mellem de to lande var dog ikke definitivt afbrudt. I Washington blev to underordnede legationsfunktionærer tilbage, og i Helsingfors forblev Gullion på sin post. Den finske regering anså det for vigtigere end nogensinde, at USA.s legation i det mindste symbolsk blev opretholdt. Bitterheden mod USA var dog udbredt; »som at slå på en bokser, der allerede var gået i gulvet«, sagde man i den finske hovedstad^{1 2 3}.

Om aftenen den 21. juni besluttedes det på et møde hos Mannerheim, hvor præsidenten, stats-, udenrigs- og forsvarsministeren deltog, at sondere fredsmulighederne via den finske legation i Stockholm. Formanden for rigsdagens udenrigspolitiske udvalg professor Voionmaa blev orienteret om beslutningen. Samtidig understregede Mannerheim, at mere effektiv hjælp fra Tyskland var nødvendig for at kunne modstå det russiske pres⁴.

Med denne beslutning som udgangspunkt blev de første spinkle tråde spundet, som lidt efter lidt knyttede de tre hovedpersoner Alexandra Kollontáj, Erik Boheman og Georg Gripenberg sammen i et stadig tættere væv⁵.

Kabinetssekretæren skildrer Gripenberg som en usædvanlig smidig forhandler i en vanskelig situation, en varm tilhænger af de allierede; han nærede afsky for nazisterne og troede ikke et øjeblik på tysk sejr. Ikke mindst derfor måtte man i Sverige tillægge hans informationer om finnernes vanskeligheder stor vægt⁶.

Den 22. juni sendte Ramsay sin sekretær, daværende kaptajn Andreas Segerkrantz, med fly til Stockholm. Han medbragte en instruks, som Gripenberg omgående skulle lade gå videre til madame Kollontáj via Boheman. Instruksen lød: »Finland rede til forhandling om fred – kan sende delegation til Moskva med fuldmagter«. Af hensyn til risikoen for at instruksen kunne falde i tyskernes hænder, blev intet skrevet ned. Segerkrantz skulle bare lære indholdet udenad, og først da flyet nærmede sig Bromma havde han nedskrevet budskabet. Ad den foreskrevne vej nåede det sent om aftenen frem til madame Kollontáj⁷.

1. Hjalmar Procopé (1889-1954), uddannet advokat, i udenrigsministeriets tjeneste fra 1918, handelsminister 1920-21, udenrigsminister 1924-25, 1927-31, gesandt i Washington 1938-44, forsvarsadvokat for Risto Ryti ved krigsansvarlighedsprocessen 1945-46, efter 1946 nærmest betragtet som »persona non grata« i sit hjemland, hvorefter til sin død bosat i Sverige og andetsteds i udlandet.

2. *Hjalmar Procopé Kokoelma*. 602:121. Lähettiläskaudelta Washingtonissa, Kansian 79, s. -3. *Schwartz*, s. 87. *Tanner*, s. 266.

3. Henry Morgenthau (1891-1967), amerikansk finansminister 1934-45, en af præsident Roosevelts nærmeste rådgivere, ophavsmand til Morgenthauplanen som anbefalede, at Tyskland efter krigen skulle miste al sin industri og minedrift og forvandles til et rent agrarsamfund.

4. *Procopé*, s. 163.

5. Georg Gripenberg (1890-1975) var født i St. Petersburg, trådte i 1918 i finsk udenrigstjeneste, gesandt i London 1933-41, i Vatikanet 1941-42, i Stockholm 1943-56 og sluttelig Finlands ambassadør ved FN 1956-59.

6. *Boheman*, s. 247.

7. Som meddelt Jägerskiöld af Andreas Segerkrantz, *Jägerskiöld*, s. 409-10.

Den følgende dag blev Gripenberg kaldt til udenrigsdepartementet, hvor Erik Boheman ventede ham med svaret fra Moskva: »Da vi flere gange er blevet bedraget af finnerne, ønsker vi fra den finske regering en erklæring underskrevet af præsidenten og udenrigsministeren om, at Finland er rede til at kapitulere og til at henvende sig til Sovjetregeringen med anmodning om at slutte fred. I så fald er Moskva rede til at modtage en finsk forhandlingsdelegation«. Boheman havde over for madame Kollontáj bemærket, at der forekom en modsigelse mellem »kapitulation« og »forhandling«. Den sovjetiske ambassadør havde svaret, at vægten lå på ordet »rede« til kapitulation – der var intet krav om kapitulation. Boheman: »Kapitulation er et odiøst ord. Betyder det nedlægge våbnene eller slutte krigen?« Kollontáj: »Telegrammet siger udtrykkeligt kapitulation – intet andet udtryk er muligt«¹.

Samme dag begyndte rygterne allerede at svirre i den svenske hovedstad. Klokkeren 14 udkom »Aftonbladet«, der fra en i almindelighed velunderrettet kilde kunne oplyse, hvilke krav Moskva stillede for en våbenstilstand: 1. 1940-årets grænser. 2. Fri gennemmarchret for sovjetiske tropper hvorsomhelst i Finland til bekæmpelse af general Dietls divisioner. 3. Flyvebaser i Østerbotten. 4. Baser på Ålandsøerne. 5. Finland skal for fremtiden bryde med sin nordiske orientering. Klokkeren 16.30 blev det meddelt, at de bragte oplysninger stammede fra »New York Times«s Stockholm-korrespondent. Klokkeren 17.20 lovede det svenske udenrigsministeriums pressechef Helsingfors, at morgenbladene i Sverige ikke ville udsende »Aftonbladet«s sensationelle oplysninger, der savnede enhver grund i virkeligheden².

På det tidspunkt havde begivenhederne i Helsingfors taget fart. Den finske regering var blevet overrumplet af et uforudset, ubehageligt og ubetjmeligt intermezzo.

Rigsudenrigsminister Joachim von Ribbentrop i Helsingfors

Natten mellem den 21. og 22. juni indløb til det tyske gesandtskab i Helsingfors et citissime-telegram:

Rigsudenrigsminister von Ribbentrop med en personlig stab på 14 personer ville i løbet af dagen ankomme i fly til Helsingfors. Han ønskede en

1. *Gripenberg*, s. 236-37.

2. *Väinö Tanner Kokoelma* 43, s. 7-8.

forhandling med præsidenten, og mødet skulle hemmeligholdes. Indkvarterings- og provianteringssspørgsmålet voldte vanskeligheder. Det tyske gesandtskab var bombeskadiget og kunne ikke beboes. Blücher selv boede 26 km uden for byen, men det lykkedes at få evakueret et hotel i hovedstaden til Ribbentrop og hans følge. På det tidspunkt opholdt Ryti sig i sit sommerhus på Ekudden, hvor han fik underretning om det ret så ubehagelige besøg. Det første møde blev berammet til klokken 20 samme dags aften. På vejen fra flyvepladsen spurgte Ribbentrop den tyske gesandt: »Findes der 1.000 pålidelige mænd til om nødvendigt at tage magten?« Blücher svarede, at ca. 3 % af befolkningen ville måske støtte et sådant kup og et autoritært styre, men deriblandt findes der ikke en eneste med lederegenskaber¹.

Hvorfra kom tilskyndelsen til Ribbentrops rejse til Helsingfors? Linkomies antyder, at initiativet kunne være kommet fra Hans Metzger, presseattaché ved den tyske legation. Han talte flydende finsk, havde nær kontakt med IKL.s ledende folk, som uden om regeringen pressede på for at få våbenhjælp fra Tyskland og en nærmere politisk forbindelse med Det tredje Rige. Disse kredse mente, at nu var situationen moden til at opstille politiske krav.

At tyskerne anså dette spørgsmål for at være overordentlig vigtigt fremgår af den kendsgerning, at en stormagts udenrigsminister personlig begav sig til et lille lands hovedstad for at gennemføre denne mission. Ribbentrop kan selv have haft to gode grunde hertil. For det første regnede han med, at en pression i den for Finland katastrofale situation skulle have den af Hitler ønskede politiske effekt, og for det andet ville et positivt resultat have været en personlig prestigegevinst for hans egen vaklende position². Se også bilag 4.

For finnerne, der var i fuld gang med overvejelser om regeringsskifte og tilløb til fredsforhandlinger med russerne, kom Ribbentrops ankomst højest ubelejligt. Tanners bemærkning om situationen var træffende: »Det var lige det, der manglede! Nu er det den totale forvirring«³.

Den natlige samtale mellem Ribbentrop og Ryti på tomandshånd formede sig først som en optimistisk monolog fra Ribbentrops side. Han udtrykte vished om den endelige tyske sejr, der fandtes store reserver i beredskab, krigsproduktionen var i opsving. Den var henlagt til underjordiske anlæg og fjerne dalstrøg i Alperne, beskyttet mod fjendtlige flyangreb. Og nye

1. *Blücher*, s. 368-69.

2. *Linkomies*, s. 287.

3. *Tanner*, s. 274.

våben var under udvikling. V 1 og V 2 var gengældelsesvåben, der ville rette et knusende slag mod England. Med enmandsubåde ville krigsførelsen på havet blive meget mere effektiv, samtidig med at der var opfundet et middel mod de allieredes radar, der kunne uskadeliggøres. Ryti indvendte, at de kolde fakta ikke talte til gunst for Tyskland; hvis Estland skulle gå tabt for tyskerne, ville situationen være håbløs for Finland, der ville være udsat for sovjetiske angreb fra luften og ad søvejen. Ribbentrop advarede om, at Finland ville gå sin undergang i møde, hvis det indlod sig i forhandlinger med Sovjet, og i den forbindelse rettede han et skarpt angreb på Paasikivi. Endvidere anså han USA.s gesandtskab i Helsingfors for en utilstedelig spionrede, der var til skade for både Finland og Tyskland. Præsidenten forsvarede sig med at anføre, at det var ikke tilrådeligt for Finland at skaffe sig flere fjender for tiden; USSR var fuldt tilstrækkeligt, og det var overordentlig vigtigt at opretholde diplomatiske forbindelser med USA. Ribbentrop sagde, at føreren ønskede med sikkerhed at vide, hvor Finland stod. Der måtte gives garantier, for at tyske våben ikke faldt i fjendens hænder, og så fremførte han som sin vigtigste mission: En finsk-tysk aftale som udelukkede en finsk separatfred uden tysk samtykke. Ryti mente ikke, at der i Finland ville være en enig opinion for, at landet skulle knytte sig nærmere til Tyskland; dette ville føre til splittelse og virke skadeligt.

Sluttelig spurgte Ryti, hvilken hjælp Tyskland under de nuværende forhold kunne yde Finland, hvis stilling nu var meget anstrengt. Ribbentrop svarede, at Tyskland kunne levere bombefly som Stukas, Jabos, desuden et par Sturmgeschützbrigader, som kunne holde omkring 500 russiske kampvogne i skak. Endvidere stillede han en, måske to infanteridivisioner i udsigt og fremsendelse af andre våben, ammunition m.m. til sikring af de finske fronter. Ryti henviste militære anliggender til nærmere forhandling med marskalk Mannerheim, og Ribbentrop sagde, at han den følgende dag ventede at få en redegørelse for den militære situation af de tyske generaler.

Ud på morgenen ved 2-3-tiden kom Ryti ud fra samtaleværelset, askegrå i ansigtet og fuldstændig udmattet. Ribbentrop virkede lige modsat – veloplagt og oplivet¹.

Uafhængigt af hvad der om natten var foregået mellem præsidenten og Ribbentrop holdt det udenrigspolitiske udvalg et møde i Linkomies' embedsbolig den 23. juni, hvor svaret fra Moskva blev drøftet. »Kapitulation« var anstødeligt, og statsministeren og Ramsay var modstandere af, at man forhandlede på de vilkår. Ryti foreslog et kompromis: Man kunne give

1. *Blücher*, s. 370. *Procopé*, s. 164-65. *Svensk Tidsskrift*, s. 258ff. som meddelt forfatteren personligt af forhenværende præsident Ryti.

Moskva et svar, som gik ud på, at Finland var rede til at forhandle, hvis landets suverænitet og selvstændighed blev garanteret. Linkomies mente, at et forbehold af den art var alt for alment og uden betydning. Udenrigsudvalget besluttede at undlade at give Sovjet noget svar på udfordringen. Linkomies konstaterede med tilfredshed, at det skyldtes hans holdning, at Finland undgik kapitulation og okkupation. Han mente, at når Sovjetunionen i august/september ikke gentog kravet om kapitulation kunne det skyldes finnernes faste beslutning om ikke at underkaste sig på nåde og unåde samt muligvis også en vis påvirkning på den uforsonlige sovjetiske holdning fra vestmagternes side¹.

Ribbentrop og Blücher lod Ramsay forstå, at tysk militærhjælp ville kun blive ydet, hvis Finland gik ind på at slutte en bindende aftale med Tyskland.

Mannerheim ringede til statsministeren og foreslog, at den garanti, som tyskerne krævede, muligvis enten kunne blive vedtaget af rigsdagen med et par stemmers flertal eller ved, at en del af rigsdagens medlemmer afholdt sig fra at stemme, så at det senere kunne påvises, at folkerepresentationens vilje ikke var kommet til udtryk. En anden mulighed var, at rigsdagen på grund af ukendskab til detaljerne i forslaget henskød afgørelsen til regeringen, som imidlertid ikke bifaldt nogen af Mannerheims forslag.

De tyske forhandlere kunne gå med til et kompromis, hvorved de accepterede en deklARATION, der var underskrevet af præsidenten alene².

Om aftenen den 24. juni blev der afholdt statsrådsmøde. Ramsay fremlagde et udkast til et brev fra præsidenten til Hitler, der ikke indeholdt nogen forpligtelser fra finsk side. Dette blev efter mødet forelagt Ribbentrop, der erklærede, at det var helt utilstrækkeligt. Han forelagde derefter tre aktstykker for Ramsay: 1. Brev fra præsidenten til Hitler. 2. Kommunique om forhandlingerne og deres resultat. 3. En offentlig tale, hvori præsidenten til befolkningen skulle fremlægge hovedpunkterne i den indgåede aftale mellem Finland og Tyskland. På Ekudden blev der senere om natten holdt et møde hos præsidenten, hvori deltog Ramsay, Ribbentrop og Altenburg, en af de tyske rådgivere. Efter flere timers drøftelse af Ribbentrops aktstykker blev der imidlertid ikke opnået noget resultat³.

Om eftermiddagen den 25. juni havde Ribbentrop en samtale med Ramsay. Rigsudenrigsministeren havde haft en telefonsamtale med Hitler, som ikke ville acceptere et kompromis. Føreren forlangte en fuldstændig og u-

1. *Linkomies*, s. 284-85.

2. *Tanner*, s. 207. *Blücher*, s. 371.

3. *Procopé*, s. 167.

tvetydig »Klarstellung« af Finlands politiske stilling. Fik han ikke det, ville al våbenhjælp blive indstillet. De aktstykker, som Ramsay havde modtaget den foregående dag, var endegyldige. Det udenrigspolitiske udvalg blev herefter orienteret om sagen, og det foreslog, at statsrådet burde finde en løsning under hensyntagen til, at landet befandt sig i en nødsituation. Ryti meddelte, at han ikke kunne skrive under uden rigsdagens samtykke, og at han ikke var i stand til at holde den af tyskerne krævede offentlige tale. I statsrådsmødet stemte ti medlemmer mod fem for, at sagen den følgende dag skulle forelægges rigsdagen, hvor regeringen skulle anbefale en godkendelse af de tyske krav¹.

Ribbentrop blev mere og mere utålmodig, og en rådslagning mellem ham og Blücher fik et yderst ubehageligt forløb. Udenrigsministeren bebrejdede gesandten, at han i højere grad repræsenterede de finske interesser end de tyske i så skarpe vendinger og ophidset, som Blücher aldrig havde oplevet tidligere. Ribbentrops nervesystem var på denne tid stærkt rystet. Under besøget i Helsingfors gik han først til sengs omkring klokken tre om morgenen; han fik en dosis homeopatisk sovemiddel af sin sygepasser. Denne og livvagten tilbragte derpå resten af natten uden for deres herres dør².

I Henrik Ramsays forsvarstale for krigsansvarlighedsdomstolen fremstilles det før nævnte statsrådsmøde således: »Republikkens præsident og udenrigsministeren, for hvem Ribbentrop havde fremlagt de tyske krav, mente, at disse forpligtelser ikke godvilligt kunne accepteres. Men da den militære situation stadig var dårlig, og da militærledelsen understregede behovet for våbenleverancer, besluttede statsrådet i sit møde den 25. juni med 10 stemmer for og 5 imod at godkende de tyske krav om en alliance. Såfremt de tyske leverancer skulle blive afbrudt ... ville det betyde frontens sammenbrud. Men hvis den finske hær blev sikret en ubrudt strøm af våbenhjælp ... ville forsvaret blive stabiliseret, og landet ville således få en gunstigere udgangsposition for forhandlinger med Sovjetunionen og en fredsslutning«³.

Der synes at herske uklarhed om, hvad statsrådet egentlig stemte om i sit møde den 25. juni. Procopé, der var Rytis forsvarer, siger, at det drejede sig om aftalen med Ribbentrop skulle forelægges rigsdagen eller ej. I sin forsvarstale hævder Ramsay, at spørgsmålet var, om regeringen skulle godkende aftalen. Efter det foreliggende materiale må det antages, at Ramsays

1. *Procopé*, s. 167.

2. *Blücher*, s. 376.

3. Ramsayn poulustuspuhe, Sotasyyllisoikeuden asiakirjat. II, s. 28-29.

udsagn er mest sandsynligt. På dette fremskredne tidspunkt af forhandlingerne måtte en eventuel rigsdagsbehandling af flere grunde være taget af dagsordenen som helt uigennemførlig. (Se herom også s. 558, Tanners fremstilling).

Ryti havde endvidere en samtale med Mannerheim, der anså aftalen med Tyskland for en nødvendighed, ellers var en militær katastrofe uundgåelig. Nu mente Mannerheim også, at det ikke var tilrådeligt at sagen blev forelagt rigsdagen, da man så var tvunget til at oplyse om alternativet med de russiske fredsbetingelser, hvilke i så fald ville komme til tyskernes kundskab og opmuntre dem til at stramme deres krav. I mellemtiden havde Ramsay foretaget visse modifikationer i Ribbentrops formuleringer, og han lod den tyske udenrigsminister vide, at det var det yderste man fra finsk side kunne strække sig til. Derved havde brevet til Hitler fået en sådan form, at Ryti uden rigsdagens medvirken og uden regeringens kontrasignatur kunne underskrive.

Dr. jur. Erik Castréns juridiske ekspertise antoges at garantere for fremgangsmådens konstituelle lovlighed. Hans responsum har følgende ordlyd: »Ifølge regeringsformen § 33 beslutter præsidenten om krig og fred med rigsdagens godkendelse. Heraf følger, at til selve krigens erklæring og for at kunne slutte fred kræves rigsdagens medvirken ... Præsidenten kan således ikke binde staten eller sine efterfølgere ved at afgive en forsikring til en fremmed magt om, at en igangværende krig skal fortsættes, og at fred ikke skal kunne slutes undtagen ved fælles overenskomst ... På den anden side kan rigsdagen ikke pålægge – end mindre tvinge – præsidenten til at afslutte en krig og slutte fred. Rigsdagen kan højest med det formål godkende en henstillingsmotion, som imidlertid ikke er bindende for præsidenten. Heraf følger, at præsidenten ved at forholde sig passiv faktisk kan forhindre en fredsslutning. På den måde kan præsidenten uden at overskride sine grundlovsmæssige beføjelser også afgive en erklæring til en udenlandsk magt, hvis han anser, at landets velfærd kræver det, om at han personlig, det vil sige så længe hans embedsperiode varer, ikke vil slutte fred uden i forståelse med nævnte stat. Ligeså bør det anses, at præsidenten alene kan beslutte om almindelig våbenhvile, som bør holdes adskilt fra en egentlig fredsslutning¹.

Finlands tvangssituation understregedes yderligere ved den kendsgerning, at en levering af 90.000 ts. såkorn var nødvendig til næste høst; ellers måtte brødrationerne halveres, hvorved befolkningens modstandskraft ville blive undergravet.

1. *Procopé*, s. 168-69. Svensk Tidsskrift, s. 266.

For at pointere situationens alvor meddelte den amerikanske chargé d'affaire over for Ramsay, at USA helt ville afbryde de diplomatiske forbindelser med Finland, hvis man gik ind på Ribbentrops krav¹.

For Ryti forelå der nu tre muligheder: 1. Indlede fredsforhandlinger med russerne. Det var uklart, om Moskva forlangte ubetinget kapitulation, men præsidenten forudså en sovjetisk okkupation af Sydfinland, og at Nordfinland ville blive en slagmark mellem tyskerne og de sovjetiske tropper, i hvilken finnerne kunne blive tvunget til at deltage på russisk side mod deres hidtidige våbenbrødre. Linkomies, Ramsay og Waldén var imod kapitulation. 2. At kæmpe videre mod Sovjet alene ville være en håbløs opgave i betragtning af manglen på våben, levnedsmidler og den vaklende kampmoral, selv om man i bedste fald kunne håbe på, at presset mod de finske forsvarslinier ville aftage, når Sovjet havde behov for sine styrker i offensiven i Hviderusland. 3. Alliance med Tyskland, hvilket Finland to gange tidligere havde afslået. Det ville sikre Finland den nødvendige militærhjælp og levnedsmiddelforsyninger, hvorved stillingen ved fronten kunne stabiliseres og dermed skabe en gunstigere udgangsposition for senere forhandlinger med russerne. Hvis en aftale med Tyskland blev forelagt rigsdagen, ville det fremkalde bitre meningsudvekslinger og sandsynligvis en regeringskrise, som var det værst tænkelige i landets situation. Hovedkvarteret mente, at på grund af det påtrængende behov for militærhjælp skulle Finland fortsætte krigen på tysk side. De politiske partier stod delt: Agrarpartiet og Samlingspartiet var for det tyske tilbud; socialdemokraterne, Det svenske Folkeparti og Fremskridtspartiet ville gå ind på USSR.s betingelser².

Hvis Ryti alene skrev under på aftalen, ville rigsdagen stå frit, hvis forholdene senere skulle vise sig gunstigere for en tilnærmelse til Sovjet. I så tilfælde ville kun præsidentens person være en hindring, som kunne overvindes, hvis statsoverhovedet trak sig tilbage. Og Ryti påtog sig ansvaret alene samme dag, men vejen frem til den position, som Ryti forestillede sig, skulle blive lang og trang.

Præsident Rytis brev til rigskansler Hitler fik følgende afsluttede formulering: »I betragtning af den våbenbroderhjælp, som Tyskland yder Finland i dets nuværende vanskelige situation, erklærer jeg som republikkens præsident, at jeg kun i forståelse med den tyske regerings vil slutte fred med Sovjetunionen og ikke vil tillade, at en af mig udnævnt finsk regering eller nogen anden person vil indlede forhandlinger om våbenstilstand eller

1. *Tanner*, s. 207.

2. *Tanner*, s. 194ff.

fred eller forhandlinger, som tjener disse formål uden i forståelse med den tyske regjering«. (Erklæringens fulde ordlyd se bilag 1).

Om morgenen vendte Det tredje Riges udenrigsminister hjem til Berlin med en hårdt tiltrængt politisk triumf i lommen. Det, man i årevis havde stræbt efter fra tysk side, var omsider blevet en realitet. Al den snak om separatfred var nu endelig manet i jorden – våbenbrødrene var blevet forbundsfæller. Ribbentrops afpresning var lykkedes, men han havde overset, at Finlands demokratiske system havde holdt en bagdør åben. Umiddelbart så det fra tysk side ud, som om omkring en halv million veluddannede finske soldater nu uigenkaldeligt kæmpede på tysk side og dermed bandt 50 sovjetiske divisioner i Europas nordøstlige hjørne. At det var Ribbentrops fortjeneste, lagde han ikke selv skjul på.

Reaktioner, kommentarer og debat

USA.s reaktion på Finlands alliance med Tyskland kom omgående. Som ventet meddelte præsident Roosevelt fra Det hvide Hus, at USA afbrød de diplomatiske forbindelser med Finland på anbefaling af chargé d'affaires Gullion og udenrigsminister Hull. Den amerikanske præsident udtalte i den anledning: »Det amerikanske folk lader sig ikke købe ved amortisationsbetalinger på gæld til USA«.

Fra tysk side fik bruddet mellem USA og Finland følgende kommentar med på vejen: »USA betragter tilsyneladende Finland som en sydamerikansk bananrepublik, men Finland er en fri europæisk stat. Det amerikanske gesandtskab og de amerikanske journalister drev åbenlys spionage i Helsingfors. Under vinterkrigen 1939-40 drak amerikanske millionærer champagne og dansede swing til ære for Finland. Derudover foretog man sig intet. Kampene på Det karelske Næs blev ligestillet med stammefejder mellem apacher og siouxer. Den camouflerede vinterhjælp til Finland skulle ske i form af en invasion gennem Nordskandinavien. Den senile udenrigsminister Hull kendte ikke forskel på Helsingfors og Helsingborg. For Finland var det amerikanske venskab lig nul«¹.

I Stockholm blev den svenske regering først den 28. juni officielt informeret om Ribbentrops besøg i Helsingfors. Utrikesdepartementet havde imidlertid natten til den 25. juni fået telefonisk meddelelse om, at »R« var ankommet til Finland, hvortil Gripenberg spurgte: »Hvem er R? Rommel eller Rundstedt?«

1. Auslands ..., nr. 48.

Kabinettssekretær Boheman forelagde udenrigsminister Christian Günther teksten til Ribbentrop-aftalen. Denne hæftede sig ved ordene »den våbenbroderhjælp, som Tyskland yder Finland i dets nuværende vanskelige situation«. »Er formuleringen affattet således for tidsmæssigt at begrænse Finlands tilknytning til Tyskland?«, spurgte Günther. Det mente Gripenberg; enhver anden end Ryti vil kunne slutte fred med Sovjetunionen¹.

Den svenske regering var foruroliget over udviklingen i Finland. Statsråd Nils Quensel har skildret en regeringsdrøftelse i den anledning. Den svenske hærchef general Jung var den udfarende kraft: »Stemningen i de ledende kredse i Helsingfors er alt for optimistisk ... Tysklands nederlag er uundgåeligt ... Ruslands fredsbetingelser vil med tiden blive hårdere og hårdere ... Finland mister sin selvstændighed, og russerne bliver vore naboer... et endnu alvorligere militærpolitisk problem end før«. Det blev drøftet, om man fra svensk side skulle prøve at få de finske politikere og den militære ledelse til at indse, hvor farlig forbindelsen med Tyskland var og lægge kursen om, inden det blev for sent. Quensel anbefalede et besøg hos Mannerheim, som var i opposition mod Ryti og hans tyske politik. Hvis Mannerheim ville tage initiativet, ville al snak om et dolkestød i ryggen på Finland forstumme. Men statsminister Per Albin Hansson anså det for farligt at drive en kile ind blandt finnerne på dette tidspunkt, og dermed faldt interventionsplanerne til jorden².

Et så omstridt og fundamentalt skridt som Ribbentrop-Ryti-aftalen udløste selvsagt en stribe svenske pressekommentarer.

I begyndelsen mente flere aviser, at et tysk kup havde fundet sted i Finland i lighed med det, som var foretaget i Ungarn, og at ministeriet Linkomies nu var en ren Quisling-regering. »Finlands regering sidder nu på de tyske bajonetter«, fastslog Richard Lindström i »Morgontidningen«: »Finland er nu en tysk provins som Schwaben eller Thüringen« og videre: »Er man virkelig aldeles døv og blind i den finske regering over for det, som sker rundt om på krigsskuepladserne?«

»Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning« talte rent ud om »Rytis pronunciamento«, og »Arbetaren« håbede på et folkeoprør mod Ryti – »Det finske demokratis sidste værn er manden på gaden – han kan i sidste øjeblik kaste diktatorerne på porten, så kan demokratiet endnu reddes«. »Dagsposten« indtog dog det standpunkt, at Finland måtte gøre resolut modstand

1. *Gripenberg*, s. 239, 244.

2. Nils Quensel (1894-1971), jurist, embedsmand, præsident i Kammarrätten 1940-61, konsultativ statsråd fra 1936 til 1951, da han trak sig tilbage efter en skandale i forbindelse med en homoseksuel straffesag. *Quensel*, s. 254.

og føre en kamp til det yderste mod den angribende stormagt – et synspunkt det pågældende blad stod isoleret med. »Svenska Morgenbladet« skrev selvretfærdigt: »Vi (svenskerne) ville under alle omstændigheder aldrig binde vor skæbne til Hitlers Tyskland. »Svenska Dagbladet«: »I verdenskrigens ellefte time har Finlands regering bundet nationens skæbne til Det tredje Rige, som er omringet fra alle sider og kæmper for sit liv«.

»Stockholms-Tidningen«: »Tyskland er langt fra i stand til at yde den hjælp, som kan vende krigslykken, og som er nødvendig for at redde Finland. Det som venter dette land kan ikke blive andet end en gentagelse af de ulykker og lidelser, som er overgået Italien«. »Aftontidningen« formodede, at den tyske krigsledelse havde tildelt Finland en pindsvinestilling, som kunne efterlades, når Baltikum var blevet evakueret. Den overordentlig skarpe reaktion i svensk presse, der grænsede til bitterhed, kunne forklares ved, at Finland aldrig tidligere – ikke engang i foråret 1944 – havde ænset de svenske fredstilskyndelser¹.

For den danske presses vedkommende må man tage de særlige forhold i betragtning, som med hensyn til censur, tvangsindlagte pressemeddelelser fra DNB m.m. var gældende i besættelsestiden.

»Berlingske Tidende« den 28. juni (DNB): »Der opnåedes på alle punkter fuld enighed i rigsregeringens og den finske regerings opfattelser, båret af våbenbroderskabsånden mellem hærene og venskabet mellem de to folk«, hvorefter der citeres fra »Völkischer Beobachter«: »... i Finland er man overbevist om, at der ikke findes nogen udvej med Moskva, fordi ethvert forsøg på ad diplomatisk vej at nå til en mellemstatlig ordening må mislykkes som følge af bolschevismens erobringsplaner«, og fra »Deutsche Allgemeine Zeitung«: »... finnerne har ikke ladet sig lede på afveje af skinhellige bolshevistiske tilbud ... Finland er samtidig en hjørnepille og en bølgebryder for Europas forsvar imod bolschevismen«.

»Social-Demokraten« den 30. juni 1944. Berlin, Torsdag (RB): »Visse svenske blades tagen stilling til det i Helsingfors opnåede resultat gøres i tyske kredse til genstand for skarpe betragtninger ... som nonsens betegnes navnlig påstanden om, at rigsudenrigsministeren skulle have begivet sig til Helsingfors ud fra en tvangssituation«.

Når man vender blikket mod de ledende finske politikeres beretninger om, hvad der i virkeligheden var foregået under midsommerkrisen og deres måde at løse den på, så hersker der megen uklarhed. Dette gælder i særdeleshed præsidentens underskrift på aftalen med Tyskland. Ud fra det foreliggende kildemateriale kunne man stille spørgsmålet: Hvem var det, der

1. Marandi, s. 251ff.

påtog sig ansvaret (æren) for at have rådet Ryti til med sin egen underskrift alene at pålægge landet forpligtelser i forhold til Tyskland? Eller spurgt på en anden måde: Hvem fik ideen?

Statsminister Linkomies tildeler i sine erindringer sig selv den afgørende rolle, da beslutningen skulle tages. han ræsonnerede sig frem til følgende argument mod rigsdagens medvirken: Hvad ville der ske, hvis rigsdagen skulle gå imod aftalen med Tyskland? Så måtte regeringen gå af, og efter parlamentarisk skik måtte så Det svenske Folkeparti og Socialdemokratiet påtage sig regeringsansvaret og vælge det andet alternativ: fredsforhandlinger med USSR, hvilket ville fremkalde en voldsom opinion mod regeringen. Dette kunne tyskerne udnytte, og på den måde ville landet havne i fuldstændig opløsning. Regeringen måtte sammen med præsidenten tage ansvaret alene. Linkomies tog i bil ud til Ryti på Ekudden, hvor præsidenten blev stillet over for et ultimatum: Linkomies ville omgående indgive sin afskedsbegæring, hvis præsidenten ikke på regeringens anbefaling skrev under uden rigsdagens medvirken. Ryti virkede meget nervøs, men slutte­lig accepterede han; dog modsatte han sig indigneret at holde nogen radio­tale til nationen om det, der var blevet besluttet. Til Linkomies' store undren lod Ryti senere under krigsansvarsprocessen retten forstå, at det var på Mannerheims indstændige opfordring med henvisning til den militære nød­vendighed, at han havde skrevet under uden rigsdagens godkendelse og uden en ministers kontrasignatur. Talen til nationen måtte Linkomies så senere holde¹.

Ryti hævdede senere for krigsansvarlighedsdomstolen, at hans vurdering havde vist sig at være rigtig. »Vi var i en frygtelig situation. Hjælp var nødvendig for at undgå en militær katastrofe ... men i fald hjælpen blev modtaget var dens forudsætning en risikabel forbindelse, som, såfremt den skulle blive langvarig, også kunne ende i en katastrofe. Denne løsning indebar for Finland dog den mulighed, at landet kunne undgå fuldstændig tilintetgørelse. Såfremt jeg alene påtog mig ansvaret for aftalens indgåelse, kunne rigsdagen bevare sin juridiske og moralske handlefrihed til at anlægge en ny kurs, når den mente, at det ville være hensigtsmæssigt og rigtigt. I statsrådets behandling af denne sag, erklærede jeg, at jeg var parat til at gå af, når et sådant gunstigt tidspunkt skulle indtræffe«².

Den efter krigens afslutning vedtagne krigsansvarlighedslov indebar, at landets præsident på det tidspunkt i efteråret 1945 kunne stilles for retten. Mannerheims navn kom dog ikke for alvor på tale i forbindelse med de

1. *Linkomies*, s. 292-93.

2. *Rytin puolustuspuhe*, S. a. II, s. 7.

personer, mod hvem der skulle rejses tiltale. Paasikivi som statsminister og kredsen omkring ham var fast besluttet på, at der ikke skulle rejses anklage mod den forhenværende marskal. Det var også af betydning at sovjetregeringen heller ikke ønskede nogen aktion mod landets præsident; han var en betydningsfuld garant for loyal opfyldelse af våbenstillandsvilkårene og en korrekt politik. Ved flere lejligheder fik Mannerheim tilmed af kontrolkommissionen forsikring om, at han ikke havde noget at frygte i den retning. Det er også bemærkelsesværdigt, at de finske kommunister i regeringen havde en tilsvarende mådeholden stilling.

Men Mannerheim selv ønskede fuld klarhed over sin egen situation. Derfor tilbød han i et brev af 14. oktober 1945 til justitsråd Onni Petäys, at han var rede til at modtage justitsråden og besvare spørgsmål, som måtte have relevans til hans eventuelle ansvarlighed. Onni Petäys var af justitsminister Kekkonen blevet anmodet om at lede en forundersøgelse mod de krigsansvarlige finske politikere på grundlag af Hornborgkomiteens betænkning (se s. 584).

Mødet blev fastsat til den 18. oktober og fandt sted på Mannerheims bolig Brunsparken nr. 22; tilstede var endvidere præsidentens adjutant oberst Ragnar Grönvall, der tog referat. Petäys havde i samråd med Kekkonen formuleret 25 spørgsmål til præsidenten, hvoraf to har betydning for Ribbentrop-Ryti-aftalen.

Spørgsmål nr. 22: Hvad var hr. Marskalkens opfattelse af den af Ribbentrop krævede aftale.

Svar: At den var aldeles nødvendig for at få militærhjælp uden hvilken vor situation var katastrofal. Der måtte skabes militær ligevægt, fronten stabiliseres og kampmoralen højnes. Derved kunne der senere skabes muligheder for fredsforhandlinger med russerne. Det var meningen, at præsidenten skulle underskrive en forpligtelse, der kun var bindende for ham selv. Dette var min holdning, som jeg fremførte med stor vægt over for præsident Ryti. Min tanke var, at præsidenten skulle gøre dette uden at underrette regeringen, og uden at noget regeringsmedlem kontrasignerede aftalen. Og det skulle ske så hurtigt som muligt og derpå fredsforhandlinger.

Petäys: Forskellen var altså, at Ryti gjorde dette i regeringen?

Mannerheim: Ja, det var forskellen. Ikke desto mindre var det fra præsident Rytis side en medborgerlig bedrift, som jo i hvert fald gav landet nye chancer. Han gjorde landet en overordentlig stor tjeneste. På det tidspunkt var moralen langt nede, og jeg tror, regeringen var parat til at strække sig meget vidt.

Petäys: Kan man tænke sig, at nogen finne – måske i den bedste mening – havde givet Ribbentrop et vink om at komme?

Mannerheim: Det er nok muligt, men det er svært at vide.

Spørgsmål nr. 23:

Har hr. Marskalken siden forsvaret præsident Rytis handling i den sag?

Svar: Ja, og det vil jeg fortsat gøre. Dengang kom den ene og den anden fra regeringen og sagde, at vi måtte overgive os på nåde og unåde, hvortil jeg svarede: Under ingen omstændigheder.

Petäys: Må jeg spørge, hvilke regeringsmedlemmer det var?

Mannerheim: I telefonen sagde jeg til Waldén, at eftersom Ribbentrop lader sig nøje med dette (Rytis underskrift alene), så er det en sag, man bør ordne på den måde. Det er allerbedst, at hverken regering eller rigsdag forpligtes.

Optegnet som her fremstillet i det omfang, som det har været muligt uden kendskab til stenografi, og bekræftet, at det er gjort på ære og samvittighed.

Første adjutant
oberst Ragnar Grönvall¹

Tanner beretter, at præsidenten i begyndelsen ikke ville gå med til at underskrive uden rigsdagens samtykke; han fastholdt, at de lovlige former i et så vigtigt anliggende måtte overholdes. Først efter at have rådspurgt to forfatningsekspertter, der forsikrede, at loven ikke hindrede en foranstaltning af den art, bestemte Ryti sig til at signere. Hvorvidt de også udtalte sig om aktstykkets gyldighed, forlyder der ikke noget om².

Tanner sammen med sine fire socialdemokratiske ministerkolleger plus en fremskridtsmand stemte i statsrådet imod at lade Ryti godkende aftalen. Først efter at Ribbentrop var fløjet til Berlin med Rytis underskrift på dokumentet i lommen meddelte Tanner den socialdemokratiske partiledelse, at han for sit vedkommende ikke ville tillægge det underskrevne papir nogen større vægt. Vigtigere aftaler var blevet brudt, når der var behov for det³.

Det svenske Folkeparti udtrykte sig meget skarpt. Dets rigsdagsgruppe erklærede, at regeringens fremgangsmåde var i åbenlys strid mod forfatnin-

1. Oberst Grönvalls notater den 18. oktober 1945, Justitskanslerembedets Arkiv.

2. *Tanner*, s. 209.

3. *Tanner*, s. 214.

gen og tog afstand fra partiets to regeringsrepræsentanter, Ramsay og Ehrenrooth, der havde stemt for, at præsidenten skrev under¹.

Fra uventet hold hørtes pludselig en stemme efter mange års tavshed.

I et interview i Finlands TV udtalte den næsten 70-årige forhenværende presseattaché Hans Metzger i september 1981, at efter hans mening forpligtede aftalen med Ribbentrop kun præsident Ryti personligt og kun så længe, han var republikkens præsident. Metzger hævdede endvidere, at det var hans forslag, at Ryti alene skulle underskrive, og at det var lykkedes ham at overbevise den tyske udenrigsminister om, at det var Ribbentrop selv, der skulle have undfanget ideen. Metzger bestred, at han nogensinde skulle have været – som det var påstået – »Hitlers øje og Himmlers øre«. Han havde aldrig haft nogen afgørende indflydelse, men blot fungeret som mellemmand. Under sin løbebane havde han dog fået en vis indsigt i magtstrukturens intriger og kringelkroge². Om Hans Metzger iøvrigt, se bilag 4.

Om den forfatningsmæssige lovmedholdige ret for en finsk præsident til – uden rigsdagens medvirken og godkendelse – på egen hånd med sin underskrift alene at pålægge sit land forpligtelser i forhold til en anden magt henvises til Hornborgkommissionens betænkning på side 584.

Denne undersøgelses centrale spørgsmål drejer sig om to forhold: 1. Hvorfra stammer inventionen om, at Ryti alene ved sin underskrift kunne forpligte Finland?

Mannerheims påstand om, at det skulle skyldes ham, er ikke sandsynlig. Hans memoirer tjener bl.a. til at stille marskallen i et fordelagtigt lys, og det er ikke nogen ringe bedrift at have bidraget til at finde redningsplanken i en kritisk situation. I Tanners meget udførlige redegørelse for hele hændelsesforløbet op til den 26. juni omtales intetsteds noget om Mannerheims forslag i den form, som det skildres i dennes »Minnen«. At præsidenten alene skulle underskrive aftalen, mener Tanner var en tysk opfindelse, hvorimod general Erfurth hævder, at det var de finske kronjuristers forslag³.

Det kan forekomme ret forbløffende, at man i Tyskland lod sig stille tilfreds med Rytis brev som eneste garanti for pagten mellem de to lande. General Rendulic har forklaret fænomenet på den for ham karakteristiske facon: »I følge finsk statsret har præsidenten fuldmagt til at indgå for landet forpligtende traktater med andre stater også uden parlamentets kendskab og godkendelse«⁴.

1. *Born*, s. 226.

2. *Nevakivi*, s. 21-22, 33-34.

3. *Tanner*, s. 202. *Erfurth*, s. 244.

4. *Rendulic*, s. 277.

Intet kan være mere forkert. Ifølge den finske regeringsform af 1919 skal rigsdagen godkende alliancer og handelsaftaler, ligesom præsidenten i spørgsmål om krig og fred er bundet af rigsdagen.

Mon den udenrigsministerielle ekspertise i Wilhelmstrasse virkelig havde samme opfattelse som Rendulic? Næppe. Men én ting er, hvad man kunne betvivle i Auswärtiges Amt, noget helt andet er, hvad man tænkte og handlede efter i den nazistiske parti-statsledelses top.

Til fordel for Tanners påstand om, at fremgangsmåden var af tysk proveniens, taler hele den nazistiske statsfilosofi og forestillinger om førerprincippet. Hitler og Ribbentrop kunne ud fra deres autoritære forudsætninger ikke forstå det finske folks frihedstraditioner. I diktaturstater havde man ingen respekt for forfatning, love, rigsdag og offentlig opinion. En bevægelse som den finske fredsopposition ville have været utænkelig i Det tredje Rige. Men de var ofre for et selvbedrag: Et stykke papir med et statsoverhoveds underskrift alene var et værdiløst dokument – »Nur ein Läppchen Papier«.

Det kan endvidere fremhæves, at ordlyden i præsidentens løfte er så forsigtigt affattet, at mere end een udlægning med rimelighed er mulig. Tyskerne ville til enhver tid henholde sig til dokumentets ånd, hvorimod finnerne ud fra deres historiske erfaringer ville procedere på dets bogstav. Det er karakteristisk, at de sidstnævnte er mestre i fortolkningen af statens og samfundets retsregler og bestemmelser. Denne specielle interpretationskunst blev højt udviklet i russificeringstiden fra slutningen af forrige århundrede til første verdenskrig. Takket være finsk skarpsindighed på dette område opnåede centralstyret i zartidens Sankt Petersborg aldrig de tilsigtede resultater i datidens Storfyrstendømme Finland.

2. Hvem tilskyndede præsidenten til alene at underskrive aftalen? Den mulighed at præsidenten helt på egen hånd – uden at rådføre sig til nogen side – skulle have taget beslutningen, kan man se helt bort fra. Ryti skildres intetsteds som en stærk og selvstændig natur. Linkomies siger lige ud, at der overhovedet ikke har eksisteret nogen såkaldt »Ryti-politik«. Ryti var totalt passiv og fulgte i almindelighed de beslutninger, der blev taget i regeringen eller i det udenrigspolitiske udvalg.

Jeg anser det for ubestrideligt, at statsministeren i dette tilfælde som ved andre lejligheder var den stærke mand bag præsidenten. Linkomies har lagt stærkt pres på Ryti, og afstemningen i statsrådet peger i samme retning. Det samme gælder Mannerheim, som henviste til den katastrofe, som det finske forsvar stod umiddelbart overfor, hvortil kommer, at forfatningseksperisen ingen indvendinger havde mod præsidentens handlemåde.

I begyndelsen af juli var der endnu en løbende fortolkningsdebat om det

sovjetiske kapitulationskrav. I statsminister Linkomies' radiotale den 2. juli blev kravet udlagt som »betingelsesløs kapitulation«. Dagen efter tog det svenske kommunistorgan »Ny Dag« til genmæle og forklarede, at Finlands fredsforhandlere var velkomne i Moskva, såfremt de bragte en principerklæring om, at Finland var beredt til at kapitulere. Kapitulationen skulle altså ikke finde sted først, og den afhang til syvende og sidst af Finlands godkendelse af fredsbetingelserne. »Svenska Dagbladet« gik den 4. juli skarpt i rette med de finske ledes forsømmelse med hensyn til at undersøge kravets indhold, inden de besluttede sig til at godkende Ribbentroppagten. Bladets lederskribent bygger på en forklaring i »Pravda«, der siger, at rygterne om et krav om »betingelsesløs kapitulation« er fuldstændig grundløst¹.

Også de underjordiske nyhedsorganer i Danmark kommenterede Finlands skæbnestund: »Den finske regering kan ikke slutte fred, fordi Finland er økonomisk afhængigt af Tyskland... London radio oplyser... at tyske tropper er rykket ind i Helsingfors for at hindre den finske rigsdag i at handle uafhængigt af regeringens beslutning om at fortsætte krigen. De finske socialdemokrater, Det svenske Folkeparti og Fremskridtspartiet sætter sig kraftigt imod regeringens afgørelse. Overenskomsten med Ribbentrop kritiseres så skarpt på et lukket møde i rigsdagen, at Ryti besluttede sig til at forelægge rigsdagen en fuldbyrdet kendsgerning... Rigsudenrigsminister von Ribbentrop har lovet den finske regering så megen tysk hjælp, at Viborg kan tilbageerobres... I Sverige forlyder det, at Tanner er trådt tilbage... Keitel er ankommet til Helsinki. En Waffen SS-general ventes ligeledes«².

»Den forbryderiske, herskende klike i Finland, som efter Hitlers krav tilbageviste Sovjetunionens storsindede fredstilbud, har faktisk kastet Finland ud i en militær katastrofe... De finske eventyreres skamløse løgne er afsløret.

De foregøglede det finske folk, at Den røde Hær ikke ville foretage nogen offensiv. De lullede folket i søvn med historier om tyskernes styrke. De hviskede alle mulige amnestuehistorier om den hjælp, som finnerne ville kunne finde hos amerikanerne, i ørerne på de godtroende. Alt dette sludder er blevet dementeret af sovjetkanonernes første salver... offensiven har tilintetgjort legenden om forsvarsværkernes uovervindelighed på Det karelske Næs... Sluttelig rettede finnerne i deres nederlags time bedende blikke mod USA for at tigge om sympati, men de herrer Tanners og Rytis

1. *Marandi*, s. 259-60.

2. »Information«, nr. 210 og 211, 29. og 30. juni 1944.

forskellige masker er revet af dem. Hele deres forbryderiske spil er blevet fuldstændig afsløret. De bedrog med fuldt overlæg, når de bestandig stræbte efter at narre deres folk og den offentlige mening i verden med deres »pacifistiske manøvrer«, men i virkeligheden fortsatte med at tjene Hitler som trofaste hunde ... Tilfældet Procopé karakteriserer udmærket Finlands nuværende ledes eventyrpolitik og viser deres sande ansigt ... de har med uløselige bånd knyttet sig til tyskerne, og de kommer til at dele disses skæbne. Den finske snak om en »isoleret« krig er absurd. Finland er blevet en tysk provins (efter aftalen med Ribbentrop), og de slag, som Den røde Hær retter mod de finske styrker, er samtidig et direkte slag mod Tyskland«¹.

Intet nyt fra østfronten – optakt til ny Stockholm-runde

Ude i kulissen begyndte Paasikivi og andre af hans meningfæller at røre på sig. Urho Kekkonen aflagde den 30. juni besøg hos Paasikivi². Han foreslog, at Stockholm kunne tjene som centrum for en finsk komité, der skulle arbejde for freden ved at give informationer, uafhængigt af den nuværende regering og uden om censuren. Komiteen kunne have tre medlemmer: Paasikivi, en socialdemokrat eller en repræsentant for Det svenske Folkeparti og en industrimand. Paasikivi undslog sig – han mente, at han var for gammel – hvad med Kekkonen selv? Denne mente, at han kunne gøre større nytte i Finland. Paasikivi: »Sagen bør overvejes«.

Paasikivis refleksioner: Den amerikanske og engelske radiopropaganda mod Finland er det rene sludder. Man bebrejder Finland, at det ligesom i 1918 nu har knyttet sig nært til Tyskland. Sammenligningen er helt tåbelig. I 1918 var Rusland slået ud som stormagt, og Tyskland stod foran nederlaget. Men USA og England tør ikke sige noget som helst mod Rusland, som nu er mægtigt³.

Sammenligningen mellem Finlands forhold til Tyskland i 1918 og 1944 synes nu ikke at være helt så tåbelig, som Paasikivi mener. Det vil være naturligt at drage en historisk parallel.

I marts 1918 landede general Rüdiger von der Goltz som chef for den tyske Østersødivision i Hangö. I samarbejde med general Mannerheim, der

1. »Land og Folk«, udgivet af Danmarks kommunistiske parti, nr. 48, 17. juli 1944.

2. Urho Kekkonen (1900-86), 1936-56 medlem af rigsdagen og formand for Agrarpartiet. Statsminister 1950-53, 1954-56, derefter præsident uafbrudt til 1982. Han er først og fremmest kendt for at have fortsat sin forgængers smidige forhandlingspolitik over for Sovjetunionen.

3. Paasikivi, s. 15-16.

stod i spidsen for de finske hvide styrker, nedkæmpede de i løbet af et par måneder de røde oprørere og gjorde dermed en ende på den finske borgerkrig, der var begyndt i januar samme år. I Mannerheims tropper indgik tillige 27. prøjsiske jægerbataljon, der var sammensat af finner, som havde fået deres militære uddannelse i Tyskland og vundet kamperfaring på østfronten.

Men tysk deltagelse i borgerkrigen på de hvides side var kun den ene side af sagen. von der Goltz havde langt mere vidtrækkende planer, som gik ud på at rykke ind i Østkarelen og fordrive de britiske styrker, der havde besat Murmanskysten og dele af det nordlige Rusland. I dette felttog skulle den nyoprettede finske hær deltage med udsigt til at knytte Østkarelen til Finland og skabe et Storfinland.

Den begejstring, der ombølgede de tyske soldater i taknemmelighed fra det borgerlige Finlands side, og det nære finsk-tyske militære samarbejde i kampen mod bolshevismen var baggrunden for den plan, der kunne paralleliseres med Ryti-Ribbentrop-aftalen 26 år senere.

I største hemmelighed drøftedes mulighederne for et militært forbund med Tyskland mellem Pehr Svinhufvud, der i maj 1918 var blevet det selvstændige Finlands rigsforstander, og general von der Goltz. Om aftenen den 21. juli fik Carl Enckell et af Svinhufvud egenhændigt skrevet eksemplar af »Erster Entwurf zum Militärvertrag«, som han skulle medtage til Berlin og forelægge Auswärtiges Amt og Oberste Heeresleitung. (Se bilag 2).

I august rejste rigsforstanderen og udenrigsminister Otto Stenroth incognito selv til Berlin for at forhandle med tyskerne om tre spørgsmål. 1. Valg af en tysk prins til konge af Finland. 2. Militærforbund med Tyskland. 3. Østkarelenes indlemmelse i et Storfinland¹.

Forhandlingerne trak imidlertid i langdrag, og da Tysklands nederlag var en kendsgerning, og de allierede ved våbenstilstanden krævede de tyske troppers rømning af Finland, spillede Svinhufvuds tyskorienterede politik fallit. Han måtte gå af som rigsforstander og efterfulgtes af general Mannerheim, der anlagde en mere realistisk holdning til den storpolitiske situation. Den ny rigsforstander fik travlt med at aflægge besøg hos de ledende statsmænd i London og Paris. Her desavouerede han sin forgængers dristige og ubetimelige udspil i Berlin, hvorefter finsk udenrigspolitik kovendte og orienterede sig mod venskab med Ententens sejrherre i vest².

Som den statsmand, der i 1918-19 havde lagt kursen om til gunst for Fin-

1. Enckell, s. 362-63.

2. Stenroth, s. 115ff., 133ff.

lands internationale position, begyndte marskalk Mannerheim i sommeren 1944 at tone frem som den centrale skikkelse, der var i stand til at redde sit land ud af Tysklands skæbnesvangre favntag. Han var tillige den mand, som madame Kollontáj flere gange tidligere havde peget på, når hun samtidig advarede mod dannelsen af en finsk eksilkomité.

I Stockholm fik Gripenberg, der var kendt for at være vestmagtorienteret, den 10. juli en opfordring om at slutte sig til en sådan eksilkomité. Man henviste til de to danske gesandter Henrik Kauffmann og Eduard Reventlow i henholdsvis Washington og London, der havde brudt med hjemlandets regering og erklæret sig for fritstillet i udenrigspolitisk henseende. Den finske regering var nu lige så ufri som regeringen i København i sin tid havde været det. Men på grund af sin stærke loyalitetsfølelse over for Mannerheim, der tillige var hans slægtning, afslog Gripenberg at deltage i planerne¹.

Omkring midten af juli udviklede den militære situation sig mere og mere ugunstigt for tyskerne. Pskov gik tabt, og Narva blev erobret af sovjethæren. Disse nederlag var skæbnesvangre for finnerne. Når Den finske Bugts sydkyst var under sovjetisk kontrol, ville forsyningslinierne mellem nord og syd blive kappet over. Den 24. juli kapitulerede Rumænien, og en rumænsk våbenstilstandsdelegation rejste til Moskva.

Den 17. juli havde Paasikivi en samtale med Rolf Törngren². Han aflagde referat om socialdemokraterne Vuoris og Kilps besøg i Stockholm, der havde været ubehageligt. Stemningen i Sverige var yderst fjendtlig mod Finland. Den svenske regering var utilfreds med, at den efter finsk ønske havde forhørt sig om fredsvilkårene i Moskva samtidig med, at finnerne førte forhandlingerne med Ribbentrop. I Sverige havde man været ganske uvidende om den tyske udenrigsministers ophold i Helsingfors og om formålet med hans rejse. Det havde været meget pinligt. Hvis en komité som af Kekkonen foreslået skulle optræde som forhandlingspartnere, måtte en meget autoritativ person være med – for eksempel Paasikivi, hvortil denne svarede, at han kunne ikke rejse; han var for kendt, ingen ville tro, at han blot rejste som turist. Paasikivi mente iøvrigt, at komiteens opgave var ret kompliceret; det var ikke så enkelt som Christmas Møllers rejse til London. Tyskerne ville omgående skride til handling³.

Nogle dage senere kunne Törngren fortælle Paasikivi om en samtale,

1. GAG, 10.7.44.

2. Rolf Törngren (1899-1961), nationaløkonom, repræsenterede Det svenske Folkeparti i rigsdagen, i opposition til krigspolitikken, efter 1948 diverse ministerposter, direktør for statskontoret (i Danmark = budgetdepartementet, statsgældskontoret og rigsrevisionen).

3. *Paasikivi*, s. 16-17.

som Sveriges gesandt Beck-Friis¹ under et besøg i Stockholm havde haft med madame Kollontáj. Hun havde sagt, at Molotov og Stalin havde været meget opbragt over aftalen med Ribbentrop; USSR var dog rede til forhandlinger, men ikke med Ryti eller Tanner. Mannerheim er gammel, men acceptabel, og Paasikivi ansås for pålidelig. Finland havde stadig en chance, men initiativet må komme fra Helsingfors, og vilkårene kan ikke blive bedre end i foråret; der er ikke tale om betingelsesløs kapitulation. Den svenske gesandt havde understreget, at der i Finland herskede mistro til Sovjetunionen, hvilket skyldtes begivenhederne i 1940. Madame Kollontáj havde peget på, at situationen nu var en helt anden. Russerne frygtede et tysk angreb over finsk territorium, og havde de ikke haft ret?, føjede hun til. Hun havde afgivet et løfte til den svenske regering om, at Finland skulle bevares som en selvstændig stat. Beck-Friis anså det for sikkert, at den sovjetiske gesandt udtalte sig i henhold til instrukser fra Moskva, og hendes udtalelser måtte betragtes som autoritative².

Den 21. juli fik Paasikivi refereret et promemoria gennem Beck-Friis vedrørende en samtale, som madame Kollontáj havde haft med Marcus Wallenberg fra det bekendte svenske bank- og finansdynasti:

Kollontáj: En ny (finsk) regering bør umiddelbart i Moskva bede om fred og samtidigt meddele navnene på de personer, som med fuldstændige fuldmagter kan komme til Kreml. Det haster, thi efter en afgørelse på østfronten, vil Sovjetunionen ikke længere være interesseret i en fred med Finland.

Wallenberg: Hvilke personer burde en sådan regering bestå af?

Kollontáj nævnte fire navne, deriblandt Johan Helo³.

Wallenberg: Det er nok bedst, om madame Kollontáj undlader at nævne disse personer, og frem for alt ikke omtale dem i Moskva, thi hvis Sovjetunionen kræver en sådan regering, er en fredelig kontakt mellem Finland og Rusland ikke mulig.

Kollontáj: Måske vil det være det bedste.

Hun kunne intet sige om fredsvilkårene, men de ville i hvert fald ikke blive mildere end i marts.

1. Hans Beck-Friis (1893-1982), jurist, 1931 chef for utrikesdepartementets politiske afdeling, gesandt i Bern, Rom og 1942-47 i Helsingfors, kabinetssekretær, 1949-56 gesandt i København, pensioneret 1957.

2. Paasikivi, s. 18ff.

3. Johan Helo (1889-1966), fysiker, dr.phil., socialdemokratisk rigsdagsmand, forskellige ministerposter i tiden efter 1926, i opposition til krigspolitikken og fængslet for regeringsfjendtlig virksomhed, i 1944 en af stifterne af partiet Folkedemokraterne, 1946-56 gesandt i Paris, æresdoktor 1957.

Det fremgik endvidere, at oprettelse af en eksilkomité i Stockholm ikke ville få støtte fra angelsaksisk side¹.

Omkring midten af juli kom Tanner tilbage til hovedstaden fra ferie, hvorefter han havde en samtale med Linkomies, som sagde, at Mannerheim og regeringen var enige om, at tiden ikke endnu var inde til at forsøge fredsforhandlinger med Sovjet. Hæren var nu trukket tilbage til 1940-grænsen ved Luumäki på næsset, og der havde i længere tid stort set været stilstand ved fronten. Tanner mente, det var for sent at foretage sig noget, hvis tyskerne først havde mistet hele Baltikum. Mannerheim anså, at den utilstrækkelige militærhøjlp fra Tyskland var et brud på Ribbentrop-aftalen; de selvkørende artilleribrigader, der var lovet Finland, var blevet dirigeret til armégruppe Nord for at støtte den vaklende baltiske front².

Tanner var godt i gang med politisk nytænkning. Han mødtes med Mannerheim i Sockenbacka. Den tyske militærhøjlp blev dag for dag indskrænket; tyske fly var blevet overflyttet til Narvafronten. Mannerheim så sort på den militære situation. Den finske front var langt fra blevet stabiliseret. Tanner sagde, at han kunne fremtvinge et regeringsskifte, hvis de socialdemokratiske ministre trak sig ud af regeringen Linkomies. I den nuværende regering var der frygt for den voksende kommunisme³.

Den finske gesandt i Berlin Kivimäki var kaldt hjem til Helsingfors, hvor det blev pålagt ham at klage i Berlin over den mangelfulde tyske militærhøjlp. Mannerheim blev kritiseret for sine stemningsomsving. Efter Tanners mening tænkte marskalken for meget på sin egen nekrolog og sit eftermæle i offentligheden⁴.

Den 28. juli blev den 122. tyske division over Hangö udskibet til den bekræftede Narvafront, og Mannerheim havde erklæret sig indforstået med denne tilbagetrækning. Efter denne hærafdelings afgang var der i Sydfinland ikke længere noget tysk troppekonzentration, der kunne have støttet en finsk modstandsbevægelse, hvilket Ribbentrop havde haft i tankerne den 22. juni i det tilfælde, at Finland skulle slutte fred. Mannerheim havde lagt vægt på, at udskibningen fandt sted over Hangö i stedet for Helsingfors

1. *Paasikivi*, s. 23-24.

2. *Tanner*, s. 224-25.

3. *Tanner*, s. 227.

4. *Tanner*, s. 252. Toivo Kivimäki (1886-1968), jurist, professor i civilret ved Helsingfors universitet 1931, repræsenterede Fremskridtspartiet i rigsdagen, statsminister 1932-36, gesandt i Berlin 1940-44, sluttede i 1940 den finsk-tyske transiteringsaftale af tyske tropper. Under krigsansvarlighedsprocessen hævdede han, at hans officielle indberetninger om tillid til den tyske slutsejr var ostensible, i mere fortrolige skrivelser til Helsingfors havde han udtrykt tvivl om og kritik af den tyske politik samt ønsket fred og venskab med Sverige; idømt fem års fængsel, løsladt 1948, beklædte atter sit professorat til 1956.

af frygt for et tysk militærkup i hovedstaden, hvor det tillige ville gøre et dårligt indtryk, at tyske tropper forlod landet¹.

Dagen før var et afgørende skridt blevet taget. Til et medlem af den finske legation i Stockholm, der var på besøg i Helsingfors, overrakte forsvarsminister Waldén en lukket kuvert, som skulle gives videre til en forretningsmand i Stockholm, der så skulle videreekspe dere kuverten til en svensk officer, der så igen skulle sørge for, at Boheman fik budskabet i hænde. Kuverten indeholdt en lap papir uden underskrift og blot med ordene: »Er det rigtigt, at Sovjetunionen stadig er villig til at forhandle med Finland?« Boheman, som fik budskabet klokken 19, satte sig omgående i forbindelse med madame Kollontáj og hun med Moskva. Det sovjetiske svar kom lynhurtigt. Klokken 22 kunne Boheman give Gripenberg svaret: Sovjetunionen var villig til at forhandle, men kun på betingelse af, at der fandt en finsk regeringsomdannelse sted; Sovjet garanterede Finlands selvstændighed. Om aftenen den 29. juli fik Boheman ad samme besynderlige omvej som to dage før en ny lap papir, på hvilket der bare stod: »Ny ledelse ved at blive dannet«, og madame Kollontáj lod omgående denne lakoniske, men betydningsfulde meddelelse gå videre².

Præsidentskifte og ny regering

Fra finsk side måtte den helt nødvendige politik nu rettes mod frigørelse fra den forpligtelse, der var indeholdt i Ribbentrop-Ryti-aftalen.

Paasikivi modtog et brev fra Holger Nysten, administrerende direktør i De finske Papirfabrikker. Nysten havde været i Stockholm og truffet Randolph Higgs, 1. sekretæren ved den amerikanske ambassade i Stockholm, som fortalte om Procopés manglende politiske indsigt i sin gesandttid i Washington, hvor han med forkærlighed havde færdedes i antisovjetiske kredse. Higgs havde sagt, at det var Finlands sidste chance nu; betingelsen var: Ryti ud – Mannerheim ind, og hurtig handling var nødvendig. Det nyttede ikke, at Finland spekulerede i splittelse mellem USSR og vestmagterne. USA.s hovedfjende var Japan; eventuelt ville amerikanerne få brug for flybaser i Vladivostók, og derfor var et godt forhold til Sovjetunionen påkrævet³.

Over for Tanner erklærede Ryti, at han var rede til at træde tilbage for

1. *Heinrichs*, s. 384.

2. *Boheman*, s. 258-59, GAG, 28.7.44.

3. *Paasikivi*, s. 24.

ikke at være en hindring for fredsforhandlinger, men først ville han have sikkerhed for, hvem der skulle være hans efterfølger. Ryti, Tanner og Waldén tog til marskalkens landsted i Sairola. Alle tre opfordrede indtrængende Mannerheim til at lade sig vælge til landets præsident. Han udtrykte tvivl, om rigsdagen ville godkende hans – den hvide general fra borgerkrigens dage – kandidatur. Som leder af socialdemokratiet var Tanner ikke i tvivl. Skulle han så vælges som rigsforstander som i 1918 eller som præsident?, spurgte Mannerheim. Som præsident var de tre øvrige herrer enige om; rigsforstanderembedet kunne være en belastning fra fortiden. Mannerheim erklærede derpå, at han følte, det var hans pligt at tømme den bitre kalk til bunds med den opgave at få landet ud af krigen, og når målet var nået, var han fast besluttet på at trække sig tilbage, og han ønskede selv at bestemme tidspunktet. Når Finland skiftede præsident, var det sædvane, at regeringen demissionerede, og hvem skulle så være Linkomies' efterfølger som statsminister? ¹.

Statsministeren hævder, at han selv havde tænkt i de samme baner allerede i februar 1944, idet han da havde været af den formening, at såfremt Finland engang ville blive tvunget til at godkende de sovjetiske krav for våbenstilstand eller fred, så var en ny regering nødvendig, hvis chef skulle være Mannerheim, som var den eneste, der kunne lede landet til fred og sikkerhed. Linkomies havde talt med Tanner om sagen og havde senere bedt Walden forespørge Mannerheim, om han ville være villig til at påtage sig opgaven. Waldén havde haft to samtaler med Mannerheim og forsøgt at overtale ham, men havde hver gang fået kategorisk afslag ².

At tidspunktet nu i slutningen af juli var inde til at foretage en ændring i statens øverste politiske ledelse ses tillige af Det svenske Folkepartis leder von Borns udtalelse om, at hans parti var uroligt ved de finske soldaters svigtende kampmoral, og at eksekutioner var nødvendige for at gøre en ende på deserteringer og opretholde disciplinen ³.

Ved rygtet om Mannerheims overtagelse af præsidentembedet udtalte den tyske marineattaché von Bonin til general Heinrichs, at han anså det for usandsynligt, at den 77-årige marskal på sit livs aften skulle bryde et våbenbroderskab, der havde sine rødder i den tyske militærhjælps nedkæmpelse af de røde i 1918, for nu at knytte forsoningens bånd med bolshevikerne uden hensyn til ofrene i de årelange kampe ⁴.

1. Tanner, s. 236. Mannerheim, s. 408.

2. Linkomiehen puolustuspuhe, S.a.II, s. 15.

3. Born, s. 384.

4. Heinrichs, s. 387.

Den fra USA udviste tidligere gesandt Procopé erfarede, at Finland stod umiddelbart foran præsidentskifte. Han henvendte sig til Linkomies og udtrykte sin bekymring over, at man skulle indlede fredsforhandlinger med Sovjet; man burde tværtimod fortsætte krigen ved Tysklands side. På vejen til Finland havde Procopé gjort ophold i Berlin, hvor han havde haft en samtale med statssekretær von Steengracht, der havde oplyst, at Tyskland just var ved at have 3.000 nye V-2-våben færdigproduceret. Senere opvartede Procopé Mannerheim med den samme historie. Mannerheim var meget misfornøjet med den forhenværende gesandts uskrømtede tyskvenlighed og droppede ham som emne til udenrigsministerposten, hvilken han en overgang havde haft tanker om at tilbyde ham¹.

I et regeringsmøde den 31. juli meddelte Ryti beslutningen om sin afgang. Det besluttedes at fremlægge et særligt lovforslag for rigsdagen om udnævnelse af Mannerheim til præsident uden et normalt valgmandsvalg, som forfatningen ellers krævede det.

Den officielle begrundelse for Rytis tilbagetræden var, at i den kritiske situation, som landet befandt sig i, var det ønskeligt, at den militære og politiske ledelse blev samlet hos én og samme person. Blücher erklærede herom til Ramsay: »En dårlig undskyldning for en så afgørende beslutning«.

Efter at Rytis afgang var blevet godkendt i statsrådet den 1. august, blev det overdraget statsminister Linkomies midlertidigt at varetage præsidenthvervet, til en ny præsident blev valgt.

Samme dag blev en særlov om Mannerheims valg til præsident forelagt rigsdagen, som efter en ekspresbehandling vedtog loven den 4. august, hvorpå den ny præsident aflagde sin embedsed for et rigsdagsplenum².

I anledning af præsidentskiftet skrev socialdemokraten Karl-August Fagerholm i »Arbetarbladet«: Valget vidner om Mannerheims popularitet og den grænseløse tillid, han nyder ... i sig selv løser præsidentskiftet dog ingen problemer. Der er ikke grund til blåøjet optimisme, prøvelsernes tid er langt fra forbi ... der venter os bitre skuffelser undervejs³.

I førerhovedkvarteret vakte Rytis afgang stor uro. General Erfurth send-

1. *Linkomies*, s. 305-06.

2. *Tanner*, s. 243. Valtioapäivät 1944, Pöytäkirjat I, s. 533.

3. 122.D.1, nr. 348 af 5.8.1944. Karl-August Fagerholm (1901-1984), journalist, socialdemokratisk rigsdagsmand fra 1930, minister i flere perioder, statsminister tre gange efter 1948, præsidentkandidat ved valget i 1956, Fagerholm fik 149, Kekkonen 151 valgmandsstemmer, chefredaktør for »Arbetarbladet«, direktør for det statslige spritmonopol, varm tilhænger af det nordiske samarbejde.

te et beroligende telegram til OKW i anledning af præsidentskiftet og rygterne om en separatfred: »... ikke desto mindre anser jeg en forsoning mellem marskalken og USSR, hvordan situationen så end måtte udvikle sig, for fuldstændig umulig«¹.

Armégruppe Nord's øverstkommanderende general Schoerner blev beordret til Helsingfors for at rapportere til Mannerheim personligt om den militære situation i Baltikum. Russerne var trængt igennem til Mitau, hvorved armégruppen var blevet isoleret. Lufthansa havde suspenderet trafikken mellem Tyskland og Finland, og de direkte telefonforbindelser var afbrudt. Uforknyt forsikrede Schoerner alligevel, at Baltikum ikke var alvorligt truet. Hans hær ville blive forsynet ad luft- og søvejen, og panserstyrker fra Østprøjsen ville genoprette forbindelsen over land².

I »Dagens Nyheter«, Stockholm, fik den afgåede præsident en barsk afskedssalut: Rytis succes som bankdirektør skyldtes gunstige konjunkturer... som politiker har Ryti vist sig som en dårlig menneskekender... han tog Witting som udenrigsminister og lod ham skalte og valte i flere år til skade for landet... han gjorde den totale middelmådighed Rangell til statsminister... Ryti selv var en passioneret hasardspiller³.

Den ny præsident havde en del vanskeligheder med at få dannet en ny regering, som skulle arbejde på at få Finland ud af krigen. Toivo Kivimäki kom først på tale som ny statsminister. Han blev anset for at have erfaring som tidligere regeringschef, han var en smidig diplomat og en køligt beregnende taktiker, men da han over for Mannerheim lagde lignende synspunkter for dagen som Procopé, gled han ud af billedet. Kivimäki selv nærede ikke noget stærkt ønske om at optræde som »Finlands Badoglio«, endvidere mente han, at Finland også med en ny præsident måtte være bundet af Rytis løfte til Tyskland. Kivimäki afviste tilbuddet med ordene; »Hvordan ville det tage sig ud, hvis jeg kom fra Berlin for at danne en regering, der skulle slutte fred?« Tanner beretter, at præsidenten hertil havde svaret: »Blücher ville i den tilsvarende situation sikkert ikke have nogen betænkeligheder«⁴.

Præsidenten henvendte sig derefter til forsvarsminister Waldén for at

1. *Erfurth*, Sota ... s. 252.

2. *Mannerheim*, s. 409.

3. Rolf Witting (1879-1944), geofysiker, direktør for Helsingfors Havforskningsinstitut 1918-36, adm. direktør for Helsingfors Aktiebank 1936-44, rigsdagsmedlem, valgt af Det svenske Folkeparti, udenrigsminister 1940-43. Johan Rangell (1894-1982), advokat, finansmand, tilhørte Fremskridtspartiet, statsminister 1941-43, adm. direktør for Finlands Bank 1943-44, idømt 6 års fængsel for krigsansvarlighedsprocessen, benådet 1949, formand for Det finske Kulturfond. *Paasikivi*, s. 27.

4. *Linkomies*, s. 307, *Tanner: Suomen tie rauhaan*, s. 352.

overtale ham til at påtage sig statsministerposten. Men Walden undslod sig af helbredsgrunde. Mannerheim blev mere og mere irriteret over, at den ene efter den anden gav afslag¹.

Den 5. august ringede præsidenten til Tanner og spurgte: »Hvad med Antti?«. Tanner havde ingen indvendinger. Han talte perfekt russisk og var kendt med forholdene i Sovjet. Hacksell var villig til at forsøge at danne regering og sammensætte en ministerliste. Bortset fra forsvarsminister Waldén blev ingen af de ministre, der havde stået bag Ribbentropaftalen, optaget i den nye regering. Kun ét fremtrædende medlem af fredsoppositionen, friherre Ernst von Born, var som justitsminister kommet med. Udenrigsminister blev Carl Enckell. Den 8. august var regeringskrisen blevet løst².

Borns udnævnelse vakte især »Arbetarbladet«s tilfredshed. Han blev karakteriseret som »rank og retfærdig«. »Uusi Suomi« og »Helsingin Sanomat« var mere forbeholdne: »Ikke nogen klar kursændring«, dog fremhævedes statsministerens og udenrigsministerens særlige ekspertise i russiske forhold³.

Da Mannerheim bevilgede Linkomies afsked som statsminister, holdt han en tale og takkede den afdgående regerings medlemmer og udtalte, at de også i fremtiden skulle få lejlighed til at stille deres »anerkendt store evner« til statschefens rådighed. Det løfte holdt præsidenten dog ikke; tværtimod blev Linkomies og hans kolleger holdt borte fra al offentlig virksomhed, og de følte sig helt isoleret fra det politiske livs magtcentrum, tilføjer Linkomies bittert. Efter afskedsceremonien bød præsidenten Linkomies, Waldén og Hacksell på middag i sit særtog. Som han plejede, tømte Mannerheim to svingende glas brændevin, og Hacksell anså det for sin pligt at følge trop, hvilket Linkomies kunne se, at det havde den ny statsminister svært ved. Hans blodtryk var meget højt, og spiritus i større kvanta var for ham den rene gift. Intet under, at Hacksell senere blev offer for en hjerteinfarkt på et katastrofalt tidspunkt⁴.

Regeringens demission var ifølge Linkomies en konsekvens af dens fredsbestræbelser. Præsidentskiftet fandt sted efter en plan, der var modnet og realiseret i regeringens kreds. Regeringen ville gøre plads for en ny regering, som med bedre forudsætninger kunne føre landet

1. Tanner, s. 245.

2. Tanner: Suomen ... s. 346ff. Antti Hackzell (1881-1946), advokat i St. Petersburg 1911-17, gesandt i Moskva 1922-27, udenrigsminister 1932-36 i Kivimäkis regering, statsminister aug.-septbr. 1944.

3. 122 D.1., nr. 356, 10.8.1944.

4. Linkomies, s. 311.

ind på fredens vej. Ved at forkaste fredsvilkårene i foråret var min regering umulig som forhandler i Moskva, men vi havde dog tydeligt vist russerne, at der var visse vilkår, vi ikke kunne godtage, hvilket kom vore efterfølgere til gode¹.

Ribbentrop-Ryti-aftalen under afvikling

Magtskiftet i Finland i de første augustdage blev indledningen til en politisk kursændring ikke blot i den nærmest kommende periode, men som op til vor tid har dannet grundlaget for den finske udenrigspolitiske orientering.

Det første varsel herom blev afgivet, da feltmarskal Keitel den 17. august aflagde besøg hos præsident Mannerheim i Mikkeli i det finske hovedkvarter. Han begyndte med at lykønske Mannerheim med valget til præsident, men hans egentlige ærinde var at granske den nye præsidents tanker og få oplysninger om hans fremtidsplaner. I drøftelserne deltog også general Heinrichs. Mannerheim understregede, at med Rytis tilbagetræden havde den finske regering genvundet sin fulde handlefrihed. Hvad skulle den så bruges til?, havde Keitel spurgt, og Mannerheim havde svaret, at Finland havde fået frie hænder til at handle, som landets interesser krævede, hvilket Ryti ikke havde haft, og iøvrigt kunne Mannerheim ikke, dele den optimisme med hensyn til Tysklands militære stilling, som Keitel indledningsvis havde lagt for dagen. Paris' befrielse var kun et spørgsmål om få dage, og i Sydfrankrig udviklede den allierede invasion nummer to sig hurtigt til vestmagternes fordel; i Italien var de tyske styrker drevet tilbage til Goterlinien. Sovjethæren stod i Warszawas forstæder. Finlands tab i løbet af sommeren havde kostet 60.000 døde og sårede, og landet tålte ikke en åreladning til i det omfang. Keitel var yderst oprørt efter samtalen med Mannerheim, og han lod sig ikke formilde af marskalkens afskedsgave, en stor kurv med krebs, som ekspres var blevet sendt til flyvepladsen på Malm – måske som gengæld for jernkorset med egeløv, som Keitel havde tildelt Mannerheim².

Erfurth bekræfter den trykkede stemning under mødet: »Da Keitel sluttede sin lange optimistiske monolog, sagde Mannerheim blot elskværdigt: »Jamen, så kan vi vel gå til bords«. Jeg fik det indtryk, at der ikke rigtig var kontakt mellem parterne«³.

1. *Linkomies*, s. 323-24.

2. *Blücher*, s. 395, *Mannerheim*, s. 410.

3. *Erfurth*, Sota ..., s. 268ff.

Under et besøg i Helsingfors havde Gripenberg en samtale med Mannerheim, der redegjorde for den tyske feltmarskals besøg den foregående dag. Keitel havde påstået, at Tyskland var parat til at kæmpe videre i mindst 10 år, og Mannerheim havde indvendt, at Tyskland burde gøre sig klart, at så længe kom Finland i hvert fald ikke til at deltage i krigen; det ville være i strid med rigsdagens indstilling. Da Mannerheim erklærede, at han nu og her ville opsigte Rytis aftale med Ribbentrop, svarede Keitel køligt, at han var soldat – ikke politiker. Gripenberg spurgte, om Keitel ikke havde noget andet ærinde, og Mannerheim svarede tørt, at han havde modtaget jernkorset med egeløv. Han uddybede sit standpunkt med hensyn til opsigelsen af Ribbentrop-aftalen:

»I Tyskland bliver det nu almindelig kendt, at jeg har opsagt aftalen med Hitler. Indtil videre må vi derfor indtage en afventende holdning. Føreren er hysteriker, og hans forbitrelse kan give sig udslag i voldsomme former, for os meget alvorlige følger«¹.

Mannerheims frygt var dog overdreven. De allieredes panserkiler rullede mod Paris, østfronten vaklede, og både Rumænien og Bulgarien var på sammenbruddets rand, og den tyske reaktion på Finlands frafald udeblev.

I den danske illegale presse udtrykkes både utålmodighed og utilfredshed med den ny finske regering: »Endnu foreligger der intet officielt om, at der er optaget fredsforhandlinger, og det kan ikke forbavse, når man studerer ministerlistens navne. Det er alle folk, som aldrig nogensinde har vist forkærlighed for fred. Det vil næppe være urigtigt snarest at betragte den ny regering som en fortsættelse af Ryti-Tanner-regeringen. Meget tyder på, at den ligesom sin forgænger alene har til formål at trække tiden ud. Generalfeltmarskal Keitels besøg for nylig i Finland og uddeling af høje udmærkelser til Mannerheim m.fl. tyder heller ikke på, at regeringen har vilje til at følge folkets ønsker... Den herskende klike, som har ført landet i ulykke og nu står over for at skulle kapitulere, vil beskytte sig mod folkets vrede ved at forskanse sig bag den gamle marskalk og på forhånd sikre sig mod en forandring af regimet i en række år efter krigen. Finlands herskende klasse synes altså stadig intet at have lært. Det vil vise sig at være værst for dem selv«².

Blücher benyttede den første længere samtale, han havde med den ny udenrigsminister Enckell til at understrege, at den aftale, Ryti havde indgået med Hitler, ubetinget forpligtede efterfølgeren i præsidentembedet. Blücher henviste til almene retsgrundsætninger og folkeretlige normer. Enc-

1. *Gripenberg*, s. 262-63.

2. »Land og Folk«, nr. 50, 24. august 1944.

kell forholdt sig ret passiv og undlod at gå nærmere ind på spørgsmålet, som han mente måtte høre under Mannerheims kompetence. Enckell afviste kategorisk forlydender om, at Finland gennem svenske mellemmand søgte kontakt med Moskva – han foretrak i det hele taget mere at drøfte begivenhederne i 1918 og 1919, da Tyskland og det borgerlige Finland havde samarbejdet snævert¹.

Men den tyske gesandt havde åbenbart sine bange anelser.

For at holde et vågent øje med mistænkelige flyafgange fra Helsingfors og Åbo havde Blücher oprettet en efterretningstjeneste på de pågældende flyvepladser, der skulle indberette fremtrædende finske politikeres afrejse med kurs mod Stockholm².

Den 25. august meddelte udenrigsminister Enckell den tyske gesandt, at Mannerheim havde bemyndiget Kivimäki i Berlin til at meddele den tyske rigsregering, at Finland ikke længere betragtede sig bundet af aftalen med Ribbentrop, som var afgivet under pres og uden rigsdagens samtykke. Ribbentrop måtte have været klar over, at Rytis løfte var rent personligt; for Finland var det nu et spørgsmål om landets fortsatte eksistens, og noget tilsvarende gjaldt ikke for Tysklands vedkommende. Dette var nu Finlands officielle stilling³.

Hackzell, Waldén og Tanner blev indkaldt til konference hos præsidenten. Russiske luftbombardementer havde fremkaldt panik blandt befolkningen. Rumænien og Bulgarien havde allerede taget deres beslutning om at søge fredsforhandlinger med Sovjetunionen. Der var hos mødedeltagerne enighed om, at Finland måtte tage et initiativ og gennem kabinetssekretær Boheman få kontakt med Aleksandra Kollontáj. Når det var opnået, måtte Berlin underrettes om den finske fredsføler. Man diskuterede, hvem der skulle deltage i en delegation til Moskva. Mannerheim foreslog Hacksell som formand, desuden udenrigsminister Carl Enckell, forsvarsminister Waldén, general Oscar Enckell og professor Väinö Vainomaa, rigsdagens formand. Paasikivi var udelukket, omend han formodentlig var villig til hvervet, og Tanner ville virke som en rød klud på mændene i Kreml⁴.

Den 25. august rejste Gripenberg til Stockholm og medbragte et brev fra Enckell til madame Kollontáj med anmodning om, at en finsk delegation måtte blive modtaget i Moskva til forhandling om fred eller våbenstil-

1. *Blücher*, s. 393.

2. *Erfurth*, Sota... s. 278.

3. *Blücher*, s. 397-98.

4. *Tanner*, s. 255.

stand. Mundtligt skulle Gripenberg aflægge rapport om præsidentens udtalelse til feltmarskal Keitel den 17. august samt om instruksen til gesandten i Berlin.

Chefen for det svenske udenrigsdepartements politiske afdeling legationsråd von Post henvendte sig til madame Kollontáj for at forberede hende på Gripenbergs besøg. »Alors, c'est sérieux«, sagde hun, men mødet kunne ikke finde sted i det sovjetiske gesandtskab, ej heller i hendes privatbolig i Saltsjöbaden, hvor der var for mange tyskere, der snusede i nabola- get; hun aftalte med von Post, at mødet kunne finde sted samme dags aften i legationsråd Semjónovs villa ved Klippvägen på Lidingö. Gripenberg kørte med bil til Vasavägens sporvognsendestation og fortsatte til fods efter en kortskitse, han havde medbragt. Han havde gået 10 minutter, da en slank, blond mand trådte frem fra en hæk i mørket. De to mænd kendte ikke hinanden i forvejen. Semjónov præsepterede sig på tysk, og sammen fortsatte de endnu 10 minutter, hvorefter de kravlede under et hegn og gennem et buskads ind til villaen, hvor Kollontáj befandt sig i et halvmørkt værelse. Hun blev siddende, da hun efter et slagtilfælde var delvis lammet. Hun foreslog, at man talte tysk. Gripenberg overbragte sine budskaber fra Helsingfors; Kollontáj oversatte til russisk, og Semjónov noterede. Hun sagde, at det var vigtigt, at den finske regering klart og tydeligt tilkendegav sin faste og alvorlige vilje til fred og undgå lange diskussioner. Hun vidste intet om fredsvilkårene og kendte ikke noget til, hvilke tanker man gjorde sig i Moskva. Men frem for alt måtte man indstille sig på at nå et resultat så hurtigt som muligt; situationen har ændret sig væsentligt siden april, tilføjede hun og henviste til begivenhederne i Rumænien. Gripenberg fandt behag i de to russeres elskværdige tone, men mente iøvrigt ikke, der var megen grund til optimisme. Han blev lodset tilbage ad samme vej, som han var ankommet^{1, 2}.

Den 29. august modtog Gripenberg Sovjetunionens officielle svar, som han omgående videresendte til Helsingfors: Finland skulle offentligt erklære, at det afbrød forbindelserne med Tyskland, som i løbet af to uger skulle

1. *Gripenberg*, s. 267ff.

2. Vladimir Semjónovich Semjónov, født 1911, faderen jernbanearbejder, eksamen 1937 fra Moskvas institut for historie, filosofi og litteratur, 1939 i diplomatisk tjeneste, 1945 politisk rådgiver for den sovjetiske kontrolkommission i Tyskland, 1954 ambassadør i DDR, viceudenrigsminister 1955, chef for den sovjetiske delegation under SALT-forhandlingerne med USA. – Semjónov er velkendt i den danske besættelseshistorie. En delegation fra Danmarks Frihedsråd fik i Stockholm den 18. april 1944 den første kontakt med den sovjetiske legationsråd for at høre, om den sovjetiske regering ville modtage en repræsentant for den danske modstandsbevægelse; og med ham fortsatte forhandlingerne, til Thomas Døssing blev anerkendt som repræsentant for Det kæmpende Danmark. *Dau*, s. 23ff.

evakuere sine tropper fra finsk territorium. Den frist skulle regnes fra den dato, den finske regering havde godkendt præliminærkravene, således forstået, at Tyskland senest den 15. september skulle have trukket sine tropper ud af Finland. Såfremt denne betingelse ikke var opfyldt inden den fastsatte termin, skulle tyskerne afvæbnes og behandles som krigsfanger.

Disse krav blev fremsat også på Storbritanniens vegne, og USA var blevet orienteret derom¹.

I Berlin havde Kivimäki i overensstemmelse med sin instruks overrakt den finske regerings note til statssekretær Steengracht i udenrigsministeriet, der havde nedlagt en skarp protest – Rytis underskrift bandt Finland som stat. I Helsingfors kunne den tyske gesandt kun gisne om, hvad der i virkeligheden foregik i den politiske indercirkel. Han kunne blot anstille nogle betragtninger om Mannerheims position.

I tidens løb havde Mannerheim forstået at svække Sovjets mistillid til »den hvide general« fra borgerkrigens tid, hvilket hans slægning i Stockholm havde bidraget til. Det måtte også antages, at medvirkende til, at Mannerheim trods alt nød en vis goodwill i Moskva, var den kendsgerning, at den finske øverstkommanderende trods kraftige tyske opfordringer havde undladt at trænge frem mod Murmansk-banen for at afskære denne vigtige forsyningsvej for allieret våbenhjælp til fronterne i Rusland. Den finske hær på Det karelske Næs havde ej heller deltaget i de tyske planer om en knibtangsbevægelse for totalt at omringe Leningrad, som aldrig havde været udsat for finske luftbombardementer. Mannerheim havde altid haft gode forbindelser i England, som han nærede megen beundring for².

Den afgørende fase

Om aftenen den 30. august mødtes Mannerheim, Hacksell, Ryti, Waldén, Linkomies, Heinrichs, Enckell og Tanner til en konference om det sovjetiske svar. Mannerheim var skeptisk; han syntes, det var et skridt ud i mørket og tvivlede på, om det var Sovjetunionens endelige fredsvilkår. Endvidere anså han det for umuligt at få de tyske tropper evakueret inden den 15. september. Tanner var stemt for at sige ja og mente, at rigsdagens godkendelse var nødvendig. Hacksell og Linkomies var af samme mening. Mannerheim udtalte, at man sikkert kunne klare evakueringen i Sydfinland, hvorimod det var nødvendigt med en længere frist i nord. Ryti tilrådede korrekt op-

1. *Boheman*, s. 260. Valtioapäivät 1944. Pöytäkirjat III, s. 60.

2. *Blücher*, s. 389.

træden over for Tyskland. Enckell mælede ikke et ord. Der var endvidere en del uafklarede punkter: Hvis vilkårene ikke kunne opfyldes, ville så sovjetiske tropper trænge ind i landet med et deraf følgende kaos som i Italien og Rumænien? Ville de tyske stærke militærenheder i Nordfinland overhovedet lade sig evakuere frivilligt? Ville finske og tyske soldater komme i kamp mod hinanden?¹

Nøjagtig et år senere på et tidspunkt, da Paasikivi var statsminister, fik han besøg af Kaarlo Hillilä², der fortalte statsministeren følgende: På den tid, da der forhandlede om våbenstilstand, forsøgte man fra Gestapos side at få en ny finsk regering indsat, hvis opgave skulle være at fortsætte krigen mod Sovjetunionen. Regeringsplanerne med ministernavne blev senere fundet i Danmark i Gestapos arkiv. Blandt andre blev generalløjtnant Poo-vo Talvela nævnt. Han var forbindelsesofficer hos OKW, og inden sin afrejse fra Tyskland havde han været til middag hos Himmler, hvor regeringsmulighederne var blevet drøftet. Endvidere havde Talvela både før og efter våbenstilstanden været finner behjælpelig med at flygte til Sverige. Endelig havde Talvela og politikeren Tyko Reinikka³ været medlemmer af en komité, som havde til formål at befordre finske intellektuelle til Danmark, som dengang endnu var besat af tyskerne⁴.

Den 31. august indrømmede Enckell for første gang over for Blücher, at der via Stockholm allerede var kontakt med Moskva. På Blüchers spørgsmål, om det var sket med den tyske regerings viden og billigelse, svarede Enckell nej, og det var heller ikke nødvendigt. Han ønskede iøvrigt ikke at gå nærmere ind på de sovjetiske betingelser og det hidtidige forløb af forhandlingerne med Sovjetunionen⁵.

Fra Enckell havde Gripenberg fået besked på at skaffe oplyst, hvad der var rigtigt i det sovjetiske svars tekst, eftersom der var uklarehed med hensyn til, hvad der skulle ske, hvis de tyske tropper ikke senest den 15. september havde forladt finsk territorium, og Moskva havde telegraferet, at »De væbnede tyske styrker skulle afvæbnes og udleveres til de allierede som krigsfanger«⁶.

1. *Tanner*, s. 266.

2. Kaarlo Hillilä (1902-1965) embedsmand, landshøvding i Laplands len, indenrigsminister efteråret 1944, tilhørte Agrarpartiet, fra 1946 direktør i Folkepensionsanstalten.

3. Tyko Reinikka (1887-1964), bankdirektør, politiker, knyttet til Agrarpartiet, minister i Linkomies' regering 1943-44, han havde dengang udtalt: »Hvis I i foråret 1944 havde godkendt de sovjetiske betingelser, så ville halvdelen af Finlands befolkning nu være på vej til Sibirien«; i 1945 anklaget som krigsansvarlig, idømt to års fængsel, benådet i 1947.

4. *Paasikivi*, s. 15, 187.

5. *Blücher*, s. 400.

6. *Gripenberg*, s. 277.

Om morgenen den 2. september fik Gripenberg en vigtig meddelelse, som han skulle videresende til Moskva:

Finland var i stand til med egne styrker at evakuere eller internere de tyske tropper, som befandt sig syd for en linie Uleelven og Sotkamoområdet og forsvare dette mod eventuelle angreb, men det var en forudsætning, at fjendtlighederne blev afbrudt over hele fronten f.eks. den 3. september klokken 8 om formiddagen. De finske tropper ville begynde tilbagetrækningen til 1940-grænserne den 6. september. Det var vigtigt, at russerne ikke fik indtrykket af en finsk forhalingspolitik¹.

Samme dag blev den finske rigsdag ekspresindkaldt; mange nåede ikke frem i tide til mødet, hvor regeringen anbefalede at acceptere de sovjetiske præliminærkrav. Den stærkt bevægede statsminister sluttede sin forelæggelsestale med ordene: »På denne skæbnetunge dag må vi give afkald på meget af det, som vi i kærlighed har taget vare på og værnet om. Men det må være os en trøst, at vi ikke tager dette skridt af personlig frygtsomhed, ikke af personlige bekvemmelighedshensyn, ej heller af manglende offervilje, thi vi ved for Gud i det høje, at vi har ofret ene og alene af den grund, at vi elsker dette land, og at vi er rede til at give afkald på alt, for at dette folk kan få lov at leve«. Med 113 stemmer mod 43 blev det vedtaget at indlede forhandlinger med Sovjetunionen om våbenstilstand på grundlag af de stillede forhåndsbetingelser².

Samme aften blev der sendt et positivt svar til Moskva, og Berlin fik meddelelse om den trufne beslutning med opfordring til at trække tropperne ud af Finland inden den 15. september.

Paasikivi er i sine dagbogsoptegnelser tilfreds med den trufne beslutning; den burde blot være taget længe før – vor udenrigspolitik føres ikke med hovedet, men med bagdelen – vi burde aldrig være kommet ind i denne krig. Paasikivis gamle universitetslærers ord i 1898 »I politisk henseende er Finlands folk ikke særlig begavet« gør eleven nu til sine.

»Jag fattar icke just så snart,
Men det är så underbart,
Hur efteråt blir alting mig så klart«.

Det er mottoet for finsk udenrigspolitik³.

Klokken 22 havde Blücher sit sidste møde med den finske udenrigsmini-

1. *Boheman*, s. 260, *Gripenberg*, s. 278.

2. *Valtiopäivät 1944. Pöytäkirjat III*, s. 77ff.

3. *Paasikivi*, s. 32-33.

ster, hvor han fik meddelelse om dagens begivenheder. Den tyske gesandt gav udtryk for sin vrede og bitterhed over forræderiet mod våbenbroderskabet; præsident Rytis løfte var blevet brudt, og det var uforeneligt med Finlands ære at afvæbne og udlevere tyske soldater. Den diplomatiske forbindelse mellem de to lande var dermed afbrudt, og Berlin anmodede det svenske gesandtskab i Helsingfors under Beck-Friis om at varetage tyske interesser¹. Klokkeren 23 holdt statsministeren en radiotale til det finske folk, hvor han dog fortav aftalen om afvæbningen og udleveringen af de tyske tropper.

General Lothar Rendulic, der havde kommandoen over 20. Bergsarmee på 200.000 friske, veluddannede mand i Lapland, agtede at opsøge præsidenten i et sidste minuts desperate forsøg på at holde Finland fast ved alliancen med Tyskland. Erfurth var bekymret for, at Rendulics barske facon ikke ville fremme disse bestræbelser i den ømtålelige situation; han forsøgte derfor at give den yngre fremfusende kollega et par gode råd om, hvordan man burde optræde over for en gentleman som Mannerheim, og han tilbød at ledsage Rendulic til audiensen, men denne frabad sig følgeskabet.

Erfurth fik senere et referat af mødets forløb: Rendulic havde gjort opmærksom på, at de sovjetiske krav kunne medføre et væbnet opgør mellem tyske og finske enheder, som kunne resultere i 90 % tab på begge sider, eftersom de bedste soldater i Europa kom til at kæmpe mod hinanden. Mannerheim havde anslået en konverserende tone og talt uden om alle aktuelle spørgsmål, hvorpå Rendulic truende havde mindet præsidenten om, at de tidligere havde kæmpet mod hverandre, nemlig i Karpatherne under første verdenskrig.

Men hans overtalelsesforsøg var til ingen nytte². Tidligere havde Rendulic haft planer om, at den tyske infanteridivision, der på det tidspunkt befandt sig i Sydfinland, kunne danne kernen i en modstandsbevægelse, som tyskvenlige enheder af den finske hær ville slutte sig til. Rendulic havde forestillet sig, at den finske general Talvela, der var kendt for sine tyske sympatier, skulle være nøglepersonen i en modstandskamp. Disse planer blev dog aldrig realiseret. Det finske folks store flertal var villig til at følge regeringens politik, og der fostredes ingen Quislinge i den finske politiske inderkreds³.

Statsminister Hacksells radiotale havde vakt mistro i Moskva på grund af, at han ikke havde omtalt de tyske troppers tilbagetrækning og/eller

1. *Blücher*, s. 403ff.

2. *Rendulic*, s. 283ff.

3. *Tanner*, s. 269.

internering. Ved 22-tiden den 3. september ringede Semjónov til Boheman og bad ham arrangere et møde med Gripenberg så hurtigt som muligt; denne blev telefonisk tilkaldt og lovede at komme omgående. Boheman var allerede gået i seng; han stod op, tog en slåbrok på og gik ned for at åbne porten for Gripenberg. Portdøren smækkede i bag Boheman, som ikke havde fået nøglen med sig. Gripenberg ankom, og de to herrer forsøgte at få ringet viceværtens op, men forgæves. Det var en yderst pinlig situation, hvis dette hemmelige møde skulle blive henlagt til en bænk på Strandvägen. Nogle minutter senere, inden den sovjetiske legationsråd kom, dukkede en beboer i ejendommen op, som lukkede dem ind i opgangen. Semjónov meddelte, at den sovjetiske regering var villig til at afbryde krigshandlingerne i overensstemmelse med Mannerheims forslag, men den finske regering skulle allerede samme nat offentliggøre et communiqué om afbrydelsen af de diplomatiske forbindelser med Tyskland. Hvis Gripenberg ville meddele ham klokkeslettet for kommuniqueets udsendelse, ville Semjónov lade dette gå videre til Moskva, og fjendtlighederne kunne derefter straks indstilles. Det lykkedes at få forbindelse med Enckell via Bohemans telefon; kommuniqueet blev udsendt, og Semjónov blev underrettet. På sin vis kan man sige, at våbenhvilen blev aftalt i lejligheden på anden sal, Strandvägen 35, bemærker Boheman¹.

Krigshandlingerne ophørte for de finske styrkers vedkommende den 4. september – på sovjetisk side den 5. september.

Forklaringen på dette døgninterval findes muligvis i Rumænien, hvorfra det finske hovedkvarters efterretningsafdeling havde modtaget en alarmerende meddelelse fra en finsk agent.

Da våbenstilstanden mellem Sovjetunionen og Rumænien skulle træde i kraft, havde de rumænske frontsoldater jublende forladt deres stillinger og glædet sig over, at krigen var forbi. Men sovjethæren havde fortsat fremrykningen, afvæbnet rumænerne og hurtigt gjort sig til herre over landet. På grund af dette afskrækkende eksempel udstedte det finske hovedkvarters operative afdeling strenge ordrer om, at de finske tropper skulle forblive i deres stillinger, når kamphandlingerne skulle indstilles næste morgen klokken syv. I dagens løb forsøgte russerne at trænge ind i finnernes forsvarsværker med støtte af artilleriild. Men overalt var de sovjetiske angreb blevet slået tilbage. Først næste morgen indstilledes operationerne.

I den senere indgåede våbenstilstandsftale indføjedes efter sovjetisk øn-

1. *Boheman*, s. 261.

ske et punkt om, at de sovjetiske tropper havde indstillet fjendtlighederne et døgn senere end finnerne¹.

Den officielle reaktion fra tysk side lod ikke vente længe på sig. Det goebbelske propagandaapparat rasede over finnernes forræderi med voldsomme personlige angreb på præsident Mannerheim.

Straks efter de diplomatiske forbindelsers afbrydelse fik Blücher telegrafisk ordre fra Ribbentrop om at opflamme de nationale kræfter i landet til modstand mod regeringens politik. Den forhenværende gesandt svarede, at der ikke fandtes noget tegn på modstand blandt folket mod Mannerheims politik, og såvel hæren som officerskorpset stod bag præsidenten. Han forklarede, at næsten hele landets befolkning var overbevist om, at Tyskland havde tabt krigen².

Blücher kunne havde tilføjet, at Finland ikke var Italien; i Finland fandtes ikke noget stort velorganiseret fascistparti, som var i stand til at gennemføre Mussolinis tilhængeres »kamp til den bitre ende«, som det havde været tilfældet nøjagtigt et år tidligere i Italien.

Eksgesandten blev fulgt til toget i Helsingfors af udenrigsministeriets protokolchef. Den 12. september gik general Erfurth med de sidste af sine landsmænd ombord i et tysk fartøj i Helsingfors' havn. Han modtog en afskedsvisit af flådens chef, gennem hvem præsident Mannerheim overbragte sine afskedshilsener³.

Våbenstilstand

Den finske våbenstilstandsdelegations sammensætning blev følgende: Statsminister Hacksell, forsvarsminister Waldén, generalstabschef Heinrichs, generalløjtnant Oscar Enckell og som tilforordnede sagkyndige: Kancellichef i udenrigsministeriet P. J. Hynninen, bjergråd Bendt Grönblom og jur.dr. Erik Castrén.

Mannerheim, Hacksell og Enckell var enige om, at Paasikivi ikke skulle være medlem af delegationen. Det interview, som han om sommeren havde givet den svenske presse, havde vakt indignation. Hans udtalelser blev anset for illoyale mod Finland og leflende over for Sovjet. Senere beskyldte Paasikivi Linkomies for at have intrigeret mod ham, hvilket Linkomies skarpt tilbageviste. For egen regning tilføjer Linkomies dog, at det havde

1. *Mäkelä*: Hemligt krig, s. 176ff.

2. *Blücher*, s. 442.

3. *Erfurth*, s. 180ff.

ikke været nogen fordel, hvis Paasikivi havde deltaget, thi da ville Molotov om muligt have stillet endnu større krav til finnerne, eftersom russerne vidste, at Paasikivi ville have fulgt dem i næsten alt¹.

Paasikivi og politikeren Manuo Pekkala² drøftede situationen.

De var enige om, at der næppe bliver tale om forhandlinger i Moskva. I virkeligheden vil mødet være en samtale om, hvordan de sovjetiske krav rent praktisk skal gennemføres, og det vil være hovedsagelig militære og økonomiske spørgsmål, der skal drøftes. Pekkala mente, at det var et fejlgreb, at Paasikivi ikke var med, men det ønskede Mannerheim åbenbart ikke. Paasikivi sagde, at han var også helst fri for at tage ansvaret for en så vanskelig opgave. Kun Mannerheim kan få folket til at forstå, at fred er nødvendig nu, og at man er nødt til at tage et opgør med tyskerne. Vi burde have sluttet fred allerede i foråret. Krigens udfald var allerede afgjort, og militæret burde have indset det. Alle junikampenes døde og sårede kunne have været sparet, og der havde ikke været nogen Ribbentrop-Ryti-aftale, som skadede vor anseelse hos de allierede og vor sag i Kreml.

Pekkala kan oplyse Paasikivi om, at det var Tanner, der modsatte sig hans deltagelse i delegationen til Moskva, ligesom Tanner har modarbejdet Paasikivi som statsminister efter Linkomies. »Tanner synes at være tarvligere end jeg troede«, bemærkede Paasikivi.

På samme tid havde Paasikivi en diskussion med Hjalmar Procopé, som udtalte, at Finland burde have fortsat krigen på Tysklands side. I sin tid kunne finnerne have erobret Belomórsk og deltaget aktivt i angrebet på Leningrad, så havde meget set anderledes ud. Nu bider tyskerne sig fast i Nordfinland; de opgiver ikke et territorium, de har erobret. Paasikivi var uenig med sin gæst på alle punkter³.

Den finske delegation passerede fronten på Det karelske Næs ved Ikonkola den 7. september, hvorfra den under sovjetisk eskorte i bil med tildækkede vinduer kørte til en flyveplads, og sidste etape til Moskva blev tilbagelagt i flyvemaskine.

Finnerne måtte gå i venteposition en uge på et hotel i Moskva, da den rumænske våbenstilstandsdelegation var ankommet kort forinden, og den skulle ekspederes, før finnerne kunne komme til. Rumænerne var blevet modtaget som repræsentanter for en ny allieret magt, og i modsætning til finnernes lurvede logi var de blevet indkvarteret i sovjetregeringens gæste-

1. *Linkomies*, s. 327-28.

2. Manuo Pekkala (1890-1952), generaldirektør for Forststyrelsen, rigsdagsmand fra 1927, først som socialdemokrat, fra 1944 som folkedemokrat, minister i flere perioder, statsminister 1946-48.

3. *Paasikivi*, s. 35ff.

hus i Ostróvskij Pereúlok. Forskelsbehandlingen og den pinagtige ventetid virkede deprimerende.

Den 12. september, da rumænerne var færdigbehandlet og havde skrevet under, fik finnerne med få timers varsel besked på, at man var klar til at forhandle med dem. Statsminister Hacksell gik til sit værelse for endnu en gang at gennemarbejde sit indlæg som delegationens formand. Han blev ramt af et slagtilfælde, fundet på sin seng ude af stand til at rejse sig og havde mistet talens brug. Man bad om udsættelse af mødet, men det blev afslået, og sent om aftenen mødtes den finske delegation under midlertidig ledelse af forsvarsminister Waldén med udenrigskommissær Mólotov, der ved sin side havde afdelingschef i udenrigskommissariatet Dekanósov og som militær ekspert general Zhdánov. De vestallierede var repræsenteret ved Storbritanniens Moskvaambassadør Sir Archibald Clark-Kerr.

Den 19. september blev våbenstilstanden underskrevet. Se bilag 3. Den næste i køen af våbenstilstandsforhandlere var bulgarerne.

Resultatet af Moskvaforhandlingerne blev karakteriseret af premierminister Winston Churchill i en tale i underhuset den 28. september:

»De våbenstilstandsvilkår, som er aftalt med Rumænien og Finland, præges naturligvis af Ruslands vilje. Jeg må dog henlede opmærksomheden på det mådehold, som karakteriserer de russiske betingelser. De to lande marcherede blindt op bag Hitler og forsøgte at ødelægge Rusland, og de ydede deres bidrag til de uhorste lidelser, som det russiske folk har været udsat for, har overlevet og sejrrikt overvundet«¹.

Epilog

De tyske troppers rømning af det sydlige Finland skete fredeligt og var afsluttet inden den i våbenstilstandsftalen fastsatte dato, den 15. september. Den på Hitlers ordre samme dag iværksatte operation »Tanne Ost«, der som mål havde besættelse af øen Hogland i Den finske Bugt, førte til det første væbnede sammenstød mellem de fordums våbenbrødre. Tyskerne blev kastet tilbage, men i Lapland fortsatte kampene i flere måneder. Et nyt kapitel i Finlands historie var begyndt.

Efter våbenstilstanden var trådt i kraft blev der i Finland nedsat en undersøgelseskommission, der skulle afgive betænkning med hensyn til krigs-

1. Hansard, s. 488.

ansvarlighedsspørgsmålet og visse politikeres embedshandlinger under krigen. Kommissionen havde professor Eirik Hornborg som formand¹.

Hornborgkommissionens arbejde skal ses på baggrund af den finsk-sovjetiske våbenstilstandsftale af 19. september 1944, hvis § 13 lyder: »Finland forpligter sig til at samarbejde med de allierede magter med hensyn til at anholde og dømme de personer, som skal anklages for krigsforbrydelser«.

Ved krigsforbrydelser forstår man i almindelighed forbrydelser mod menneskeheden, voldshandlinger, grusomheder eller raceforfølgelser. Våbenstilstandsftalens § 13 peger tilbage til et punkt i en deklARATION, som USA.s, Storbritanniens og USSR.s udenrigsministre blev enige om på Moskvakonferencen i 1943. Deklarationen omtaler afstraffelse af tyske officerer, soldater eller medlemmer af det tyske nationalsocialistiske parti, der havde gjort sig skyldige i mord og grusomheder. Som en udløber af Potsdamkonferencen i 1945 blev der den 8. august af USA, Storbritannien, USSR og Frankrig vedtaget en konvention om oprettelse af en international militærdømstol, der foruden egentlige krigsforbrydelser skulle pådømme »forbrydelser mod freden«.

Den 19. april 1945 afgav statsminister Paasikivi en erklæring i rigsdagen, hvori det hed: »Opfyldelse af våbenstilstandsftalens paragraf 13 i overensstemmelse med dens ord og ånd samt fjernelse af årsagerne til mistro i så henseende hører til de vigtigste opgaver i vor udenrigspolitik«. I slutningen af august fremlagde regeringen et lovforslag til en undtagelseslovgivning med henblik på tiltale og dom af de krigsansvarlige, hvorved man forstod den eller de personer, som på afgørende måde havde medvirket til, at Finland kom i krig med Sovjetunionen og Storbritannien i 1941, eller senere forhindrede initiativer til en fredsslutning. Da loven omtalte oprettelse af en særdomstol til behandling af sagerne, var en grundlovsændring påkrævet. For loven stemte 129 medlemmer, 12 stemte imod og 58 afholdt sig fra at stemme eller var fraværende (rigsdagens formand har ikke stemmeret i den finske rigsdag)².

Angående forhenværende præsident Rytis aftale med Ribbentrop siges det i betænkningen: Til forklaring på foranstaltningen kan anføres den overordentlig kritiske og tilspidsede situation, som umuliggjorde anvendel-

1. Eirik Hornborg (1879-1965), historiker, har skrevet »Finlands hävder« i fire bind, 1929-33, tilhørte Det svenske Folkeparti, stor politisk indflydelse som redaktør af tidsskriftet »Nye Argus« 1927-48, modarbejdede den halvfascistiske Lappobevægelse i 1930'erne, modstander af samarbejdet med Tyskland 1941-44. Hornborg-kommissionens betænkning blev lagt som grund for krigsansvarsprocessen.

2. *Procopé*, s. 12ff.

se af sædvanlige normer for bedømmelse og gav en vis motivering for endog desperate og usikre forsøg på at forbedre udgangspositionen for en fredsslutning. Hornborg kunne ikke godkende den ekspertudtalelse, der gik ud fra, at overenskomsten med Ribbentrop skulle være i overensstemmelse med gældende lov. (se side 547ff).

Ifølge denne udtalelse skulle præsidenten altså have en lovmedholdig mulighed til frit at vurdere, hvornår folkets og landets velfærd kræver en fredsslutning. En sådan forfatningsskik kan ikke anses for at være forenelig med et statsoverhoveds pligter og med regeringsformen¹.

Der blev rejst tiltale mod: Forhv. præsident Ryti, de forhenværende statsministre Rangell og Linkomies, forhv. finansminister Tanner, forhv. udenrigsminister Ramsay, de forhv. ministre Kekkonen og Reinikka samt forh. gesandt i Berlin Kivimäki. Domstolen fik 15 medlemmer: Præsidenten i højesteret, præsidenten i overforvaltningsdomstolen samt et medlem af det juridiske fakultet ved universitetet i Helsingfors; de øvrige medlemmer blev valgt af rigsdagen efter forholdstalsvalgmåden. Således fik agrarpartiet, socialdemokraterne og folkedemokraterne hver tre dommere, det konservative samlingsparti, det liberale fremskridtsparti og det svenske folkeparti hver et medlem. Anklager var justitskansleren Toivo Tarjanne. Processen varede fra den 15. november 1945 til den 21. februar 1946.

Forhenværende præsident Ryti blev fundet skyldig i de mod ham rejste syv anklagepunkter, derunder aftalen med Ribbentrop, og han blev idømt 10 års tugthus på grund af skærpende omstændigheder; de øvrige tiltalte blev idømt fængsel fra seks til to år.

I 1949 blev Risto Ryti benådet på grund af dårligt helbred.

Den 16. oktober 1946 klokken elleve minutter over et om natten blev Joachim von Ribbentrop hængt i Nürnberg-fængslet.

Konklusion

Udenrigspolitikken primat over indenrigspolitikken var en af Paasikivis grundsætninger. I den finske republiks første to decennier var udenrigspolitikken blevet styret af indenrigspolitiske forhold. Efter 1944 blev det omvendt.

Denne nye afvejning af forholdet mellem udenrigs- og indenrigspolitik blev introduceret af Mannerheim og udmøntet af Paasikivi. Betydningen af

1. *Hornborg*, s. 183ff.

Mannerheims indsats er ubestridt. Ingen anden end han kunne formå den offentlige mening og hæren til at opgive kampen mod Sovjetunionen og vende våbnene mod de hidtidige våbenbrødre i Nordfinland. Selv det dødsfarlige spil om Ryti-Ribbentrop-aftalen vandt han til uvurderlig gavn for sit land – selv omkostningerne taget i betragtning. Mannerheim havde tidligt haft et klart blik for Ruslands legitime strategiske interesser i Finland og tillige forsøgt at fjerne Sovjets mistænksomhed. I 1944 lagde han brat kursen om i en slags resolut, fatalistisk pessimisme med pragmatisk forståelse for den militære nødvendighed.

Paasikivis hovedtese havde altid været, at russernes interesse for Finland var militær-strategisk, ikke økonomisk eller politisk-ideologisk, og at denne interesse kunne imødekommes med bevarelse af finsk selvstændighed og demokratisk samfundsordning. Denne holdning blev fastholdt som »Paasikivi-Kekkonen-linien« i Finlands forhold til den store østlige nabo, og den er gældende den dag i dag.

Man kan drage en parallel mellem omvæltningerne i Finland i 1809 og 1944. I begge tilfælde bliver Finlands stilling ændret fra en risikofyldt grænseposition til et fredeligt naboskab med Rusland/Sovjetunionen. På landdagen i Borgå i 1809 udtalte zar Aleksander den første de berømte ord: »Finland er hermed ophøjet blandt nationernes tal«, og han lovede at respektere Finlands forfatning fra 1772 med egen landdag og senat. Det gode finsk-russiske forhold 1809-1899 fremhæves ofte, og det betones, at i denne periode udvikledes den finske nationalfølelse, og grunden blev lagt til det moderne samfund på alle områder.

Det russiske Rige/Sovjetmagten har to gange gennem statsakter – zarens erklæring i 1809 og Lenins anerkendelse af Finlands selvstændighed i januar 1918 – befordret det finske folks suverænitet.

Til støtte for egne synspunkter finder man let karakteristiske eksempler på forsøg på at tilegne sig populære tildragelser i finsk historie. Det indses tydeligt, når Mannerheimgestalten bliver behandlet. På den ene side hæfter man sig ved hans indsats i 1944, der peger fremad, og som betragtes som hans største præstation. På den anden side er han symbolet på finsk forsvarskamp mod øst. Og finnerne selv finder ingen inkonsekvens i disse vurderinger.

Wipert von Blücher skriver i sine memoirer, at »Finland blev kastet ud i storpolitiske strømhvirler, ligesom et stykke flådtømmer rives med ad en frådende elv«. Det malende billede synes at forudsætte, at småstater er totalt magtesløse i stormagtskonflikter, hvor sådanne lande lignes med bønderne, der gøres til genstand for gambit i et skakparti. Men international politik er ikke skakspil. I så fald skulle Finland for længst være fejjet bort fra

brættet. Men landet klarede sig med livet i behold, og trods kolde og lunkne krigsspændinger har Finland befæstet sin stilling som neutral stat.

Den kendte finske diplomat Max Jakobson omtaler i sin bog »Egna vägar«, at lige siden 1944 og frem til vor tid har udlændinge til stadighed stillet spørgsmålet: Hvorfor har Sovjetunionen ladet Finland beholde sin selvstændighed? I den form synes spørgeren a priori at gå ud fra den antagelse, at Finlands selvstændighed udelukkende skulle bero på Sovjetunionens velvilje. Man kan også af spørgsmålet drage den slutning, at i følge sagens natur skulle Finland ikke bestå som selvstændigt land, og at spørgeren følgelig må nære mistanke om, at Sovjetunionen sikkert må have et eller andet skjult, skummelt motiv til at tolerere finsk uafhængighed. Den mulighed, at finnerne selv skulle have haft noget med den sag at gøre, kommer åbenbart slet ikke i betragtning.

For egen regning ville jeg tilføje, at finnerne netop ikke har og ikke vil forsøge at flåde tømmer op mod strømmen.

Bilag 1

Med henvisning til de forhandlinger, som er blevet ført med Dem, ønsker jeg at give udtryk for min tilfredshed med, at Tyskland vil tilgodese Finlands tropper ved at sende tyske styrker og krigsmateriel for at slå det russiske angreb i Karelen tilbage. Endvidere har jeg noteret mig det i Deres rigsregierungs navn afgivne løfte om, at Det tyske Rige også fremdeles vil yde Finland al den støtte, som ligger inden for mulighedernes grænse med det formål sammen med Finlands stridskræfter at slå den russiske offensiv mod Finland tilbage.

I denne forbindelse forsikrer jeg Dem, at Finland er besluttet på ved Tysklands side at fortsætte krigen mod Sovjetunionen lige til den trussel, som Finland er udsat for fra Sovjetunionens side, er afværget. I betragtning af den våbenbroderhjælp, som Tyskland yder Finland i den nuværende vanskelige situation, erklærer jeg som republikken Finlands præsident, at jeg kun i forståelse med den tyske rigsregering vil slutte fred med Sovjetunionen og ikke vil tillade, at Finlands af mig udnævnte regering eller nogen anden person indleder forhandlinger om våbenstilstand eller fred eller forhandlinger, som tjener disse formål undtagen i enighed med en tysk rigsregering.

(sign.) Risto Ryti

Bilag 2

Entwurf zum Militärvertrag

Uddrag af »Udkast til militæroverenskomst« som forelagt rigsforstander Svinhufvud af general von der Goltz:

§ 1. Finland forpligter sig til i fredstid at opretholde en stående hær indbefattet marine på mindst 1 % af sin befolkning og til at vedtage en forsvarslov med gennemførelse af almindelig værnepligt.

§ 2. Finland forpligter sig til at organisere, uddanne og udruste sin hær i overensstemmelse med de for Tysklands hær gældende principper.

§ 4. Finland forpligter sig til at indføre en statsform, der sikrer den tyskvenlige udenrigspolitikens beståen.

§ 5. I tilfælde af at Tyskland kommer i krig med en magt, der samtidig truer Finlands grænser eller interesser... skal Finlands hær sættes ind på de nordlige og østlige frontafsnit. Til dens indsats på andre krigsskuepladser kræves en særlig overenskomst.

§ 8. Tyskland forpligter sig til at støtte Finlands krav under de nuværende forhandlinger med Rusland, forsåvidt dette er i Finlands og i det fremtidige finsk-tyske forbunds velforståede interesse. (Enckell, s. 362).

Bilag 3

Uddrag af Våbenstilstandsoverenskomsten mellem Sovjetunionen og Det forenede Kongerige på den ene side og Finland på den anden side.

Artikel 1

I forbindelse med indstilling af krigshandlinger fra finsk side den 4. september 1944 og fra sovjetisk side den 5. september 1944 forpligter Finland sig til at trække sine tropper tilbage bag den sovjetisk-finske grænse fra 1940 i overensstemmelse med den fremgangsmåde, der er bestemt i tillægget til nærværende overenskomst.

Artikel 2

Finland forpligter sig til at afvæbne de tyske land-, sø- og luftstyrker, som er forblevet i Finland efter den 15. september 1944 og at overgive deres perso-

nel til den Allierede (Sovjetiske) Overkommando som krigsfanger. Den sovjetiske regering vil bistå den finske hær med denne opgave.

Den finske regering forpligter sig ligeledes til at internere tyske og ungarske statsborgere på finsk territorium.

Artikel 6

Den fredstraktat, der blev indgået mellem Sovjetunionen og Finland den 12. marts 1940 i Moskva, sættes i kraft underkastet de ændringer, der følger af nærværende overenskomst.

Artikel 7

Finland tilbageleverer til Sovjetunionen »Oblast« omkring Petsamo (Pechenga), som af Sovjetstaten frivilligt blev afstået til Finland i overensstemmelse med fredstraktaterne af 14. oktober 1920 og 12. marts 1940, inden for de grænser, som er angivet i tillægget og kortet, vedlagt nærværende overenskomst.

Artikel 8

Sovjetunionen giver afkald på sine rettigheder til leje af Hangö-halvøen, som blev tilkendt Sovjetunionen efter fredstraktaten af 12. marts 1940, og Finland på sin side forpligter sig til på lejebasis at overdrage til Sovjetunionen land- og søterritorium på Porkkala-Udd til oprettelse af en sovjetisk marinebase.

Grænserne for land- og søterritoriet omkring basen på Porkkala-Udd er fastlagt i tillægget til nærværende artikel og afsat på kortet.

Artikel 11

De tab, der er blevet påført Sovjetunionen af Finland ved militære operationer og ved okkupation af sovjetisk territorium, skal af Finland erstattes Sovjetunionen til et beløb på 300 millioner dollars, som skal erlægges over seks år i varer (tømmer, træprodukter, papir, cellulose, skibe, flodtransportmidler, diverse maskiner).

Finland forpligter sig ligeledes til at erstatte de tab, der er påført ejendom tilhørende andre allierede stater og deres statsborgere i Finland. Disse erstatningsbeløb skal fastsættes separat.

Artikel 13

Finland forpligter sig til i samarbejde med de allierede magter at pågribe personer, anklaget for krigsforbrydelser, og at medvirke ved disses domfældelse.

Artikel 21

Finland forpligter sig til omgående at opløse alle pro-Hitler organisationer (eller af fascistisk karakter), på finsk territorium, såvel politiske, militære eller para-militære, såvel som andre organisationer, der fører en propaganda fjendtlig mod de allierede, i særdeleshed mod Sovjetunionen, og må ikke i fremtiden tillade eksistensen af lignende organisationer.

Artikel 22

Der skal oprettes en allieret Kontrolkommission, som indtil en fredsslutning med Finland skal regulere og kontrollere gennemførelsen af nærværende overenskomst under den Allierede (Sovjetiske) Overkommandos ledelse og instruktion, som repræsenterer de allierede magter.

Artikel 23

Nærværende overenskomst træder i kraft fra tidspunktet for dens underskrivelse.

Stadfæstet i Moskva den 19. september 1944 i en kopi, som skal opbevares af Sovjetunionens regering, på russisk, engelsk og finsk, idet den russiske og engelske tekst er den autentiske.

Bekræftede kopier af nærværende overenskomst med tillæg og kort, vil blive overgivet af Sovjetunionens regering til hver af de andre regeringer, på hvis vegne nærværende overenskomst er blevet underskrevet.

For

Sovjetunionens og det Forenede Kongeriges regeringer

A. Zhdanov

For

Finlands regering

C. Enckell

R. Waldén

E. Heinrichs

O. Enckell

(Palm, s. 155ff.)

Bilag 4

Uddrag af forhørsprotokollen over Hans Metzger ved Civilian Interrogation Centre, British Military Mission Denmark, Alsgade skole, den 9. oktober 1945.

Hans Metzger, født 1912 i Wiesbaden, faderen Carl Metzger var før 1914 rektor for Skovbrugshøjskolen i Hannover, såret under første verdenskrig, fra 1916-18 i Sverige som sagkyndig i forbindelse med tyske tømmerindkøb, i 1918 i Finland som efterretningsofficer i von der Goltz' Østersødivision, derefter bosiddende i Helsingfors, professor i skovbrug ved Helsingfors universitet og tillige knyttet til den tyske legation som finans- og handelsattaché.

Sønnen Hans Metzger studerede jura dels ved Helsingfors, dels ved Marburg universiteter, tog eksamen i 1934. I 1933 indmeldte både far og søn sig i N.S.D.A.P.s lokalafdeling i Helsingfors samtidig med det store flertal af de i hovedstaden bosiddende tyskere. Hans Metzger var først ansat i det tyske landbrugsministerium og derefter i Auswärtiges Amt. Fra juli 1939 var han ansat som presseattaché ved den tyske legation i Helsingfors.

I juni 1944 fik Metzger af gesandt Blücher overdraget den praktiske tilrettelæggelse af udenrigsminister Ribbentrops besøg. Adspurgt hvem der havde taget initiativet til dennes rejse, svarede H. M., at så vidt han vidste, havde Hitler aftenen før (den 21. juni 1944) uventet hurtigt beordret Ribbentrop til at rejse til Finland. Sammen med det øvrige legationspersonale og sin far forlod H. M. Helsingfors efter det diplomatiske brud mellem Finland og Tyskland i september 1944.

Fra oktober 1944 var H. M. knyttet til den tyske legation i Stockholm, men i februar 1945 blev han afskediget fra A. A.s tjeneste, angivelig fordi han var involveret i kompetencestridigheder mellem Auswärtiges Amt og Sicherheitsdienst. Fra den 15. marts 1945 var Hans Metzger i København.

Ved sin arrestation i Århus efter den tyske kapitulation var Hans Metzger i besiddelse af et identitetskort for diplomater, udstedt den 27. marts 1945 ved den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark Werner Best, tillige med passerpas til Vesterport og Dagmarhus. Det er uklart, hvilke opgaver i Danmark H. M. havde. Efter sin egen forklaring skulle han sende indberetninger fra og om den svenske presse, da han talte flydende svensk. Det samme sprog benyttede han sig af, da han på baren »Kakaduen« gjorde bekendtskab med den prostituerede Inge Sørensen, som han flyttede ind hos i Christiansgården, Dronningens Tværgade. Da kvarteret i forbindelse med befrielsen i maj 1945 var under beskydning, flyttede parret til Strandvejen 38 i Tårnbæk, hvor de lejede fire værelser hos en fru Hoffmann, der var medlem af det danske nazistparti. Over for Inge Sørensen havde Metzger udgivet sig for svensker med navnet Kalle Jonsson, men da han følte jorden brænde under sig, fortalte han hende om sin egentlige identitet og bad hende om at hjælpe sig med at dække over ham. Inge Sørensen fortalte imidlertid sin broder i Århus, hvem hendes ven i virkeligheden var, og han, der

havde været medlem af frihedsbevægelsen, sørgede for, at Hans Metzger blev arresteret under et besøg i Århus.

Under forhøret benægtede H. M. enhver form for medvirken til fordel for Sicherheitsdienst, og han havde kun haft en flygtig forbindelse med SD.s leder i Finland, Sturmbannführer Bross, ligesom han afviste, at han havde haft noget at gøre med hvervning til SS blandt finske flygtninge i Sverige efter september 1944. I Danmark havde han overhovedet intet ulovligt foretaget sig.

Sign. den 25. oktober 1945,

Køngved, løjtnant.

Ref. CID/I/M 56.

Hans Metzger menes, mens han var ansat som presseattaché ved den tyske legation i Stockholm, at have været særdeles aktiv for at så splid mellem Finland og Sovjetunionen efter september 1944. Han skulle have udspremt rygter om, at under kampene i Nordfinland havde adskillige finske generaler og højere officerer sluttet sig til tyskerne for at danne »en fri finsk regering«, og at en borgerkrig i Finland var nær forestående. Rygterne blev gengivet vidt og bredt i den svenske presse, og de vakte stort røre.

Sign. R. F. Hemingway, major

OC CI Sub-Section.

(Forsvarets efterretningstjeneste, B-arkivet, pk. 94).

Bilag 5

Finlands politiske partier

I den selvstændige republiks tid blev Gammelfennomanerne, et konservativt parti fra storfyrstendømmets dage, til Det nationale Samlingsparti (Kansallinen Kokoomus), som til vore dage har bevaret sit konservative præg. De liberale Ungfennomaner dannede efter 1918 Fremskridtspartiet (Edistyspuolue), der var reformvenligt, men tog skarp afstand fra socialismen. Det svenske Folkeparti har først og fremmest varet det nationale mindretals interesser. I republikkens første årti fik partiet en stærk højredrejning, men i opposition til Samlingspartiets markerede støtte af finsk i administration og undervisning i sprogstriden placerede partiet sig efterhånden mere mod midten.

Agrarpartiet (Maalaisliitto) fik især tilslutning fra landbobefolkningen og havde i 1920'erne og 30'erne stor fremgang ved rigsdagsvalgene. Under

den økonomiske krise gik partiet ind for øget statskontrol af erhvervslivet, men var antisocialistisk i sin grundholdning. Det store socialdemokrati var moderat, revisionistisk og evolutionært; det lå på mange måder på linie med de øvrige socialdemokratiske arbejderpartier i Skandinavien. I skarp modsætning hertil byggede Det kommunistiske Parti på den revolutionære, rene marxistiske ideologi efter sovjetisk forbillede. I 1920'erne svingede partiets mandattal omkring 1/3 af venstrepartiernes repræsentation. I 1930 vedtog rigsdagen loven om kommunismens kriminalisering; partiet og dets virksomhed var derefter forbudt til 1944. Fra 1933 var IKL (Isänmaallinen kansanliike, Den fædrelandske Folkebevægelse) repræsenteret i rigsdagen. Det var et yderliggående højreparti med nazistisk ideologi.

Efter våbenstilstanden i 1944 blev kommunistpartiet omgående legaliseret, og sammen med et mindre venstresocialistisk parti dannedes det nye parti Folkedemokraterne, som sammen med et af indre uro splittet socialdemokrati besatte omkring halvdelen af rigsdagens 200 pladser. IKL blev i henhold til våbenstilstandens § 21 forbudt; dets vælgere har mestendels vendt sig til Samlingspartiet, som havde en del fremgang. Det svenske Folkeparti og Fremskridtspartiet har begge mistet indflydelse. Det sidstnævnte er nu opløst og afløst af Det finske Folkeparti, som imidlertid har haft vanskeligt ved at gøre sig gældende. Det gamle Agrarparti har taget navneforandring til Centrumpartiet (Keskustopuolue) i et forsøg på at vinde tilslutning blandt bybefolkningen, hvilket i nogen grad er slået fejl. Det må dog erindres, at det var agrarpolitikeren Urho Kekkonen, som fra 1956 til 1982 besatte præsidentposten.

Den finske præsident vælges hvert 6. år af 300 elektorer. Valget finder sted den 15. februar – samme dato som Finland i 1362 fik ret til at sende repræsentanter til det svenske kongevalg. Valget foretages i en eller flere omgange, indtil en af kandidaterne har opnået mindst 151 af de 300 stemmer.

Som eksempel anføres valgrunden i 1956:

	I	II	III
Fagerholm (Socialdemokratiet)	72	114	149
Kekkonen (Agrarpartiet)	88	102	151
Kilpi (Folkedemokraterne)	56	–	–
Toumioja (Samlingspartiet)	57	–	–
Rydman (Fremskridtspartiet)	7	–	–
Törngren (Det svenske Folkeparti)	20	–	–
Paasikivi		84	–

Kilder

Utrykte

- Finlands Rigsarkiv: R. R. Kokoelma 24, s. 4-6. Jatkosotan aika promemoriat. Hjalmar J. Procopé Kokoelma, 602:121. Lähetelleläskaudelta Washingtonissa, kansion 79, s. 1-3.
- Auslands-Informations-Dienst des Auswärtigen Amts. Nr. 48.
- Sotasyllisoikeuden asiakirjat. (Dokumenter vedrørende krigsansvarlighedsprocessen 1945-46).
- Valtiopäivät 1944. Pöytäkirjat. (Rigsdagsprotokoller).
- Georg Achates Gripenbergs dagböcker 1940-44 (GAG).
- Justitskanslerembedets Arkiv.
- Danmarks Rigsarkiv: Forsvarets efterretningstjeneste, B-arkivet, pk. 94.
- Udenrigsministeriets arkiv: 122.D.I. Finland: Indrepolitiske forhold, pk. IV.

Trykte

Aviser

- Berlingske Tidende, den 28. juni 1944.
- Social-Demokraten, den 30. juni 1944.
- Information, juni 1944.
- Land og Folk, juli/august 1944.

Erindringer og Fremstillinger

- Assarsson, Vilhelm: I skuggan af Stalin. Stockholm, 1963.
- Bitva za Leningrad 1941-44. Under redaktion af generalløjtnant S. P. Platonov. Moskva-Leeningrad 1964.
- Blücher, Wipert von: Gesandter zwischen Diktatur und Demokratie. Wiesbaden, 1950.
- Boheman, Erik: På vakt. Kabinettssekretærer under andra världskriget. Stockholm, 1964.
- Born, Ernst von: Levnadsminnen. Helsingfors, 1954.
- Churchill, Winston: The Second World War, III-V. London, 1950-52.
- Dau, Mary: Danmark og Sovjetunionen 1944-47. København, 1969.
- Dietl, Gerda-Louise und Hermann, Kurt: General Dietl. München, 1951.
- Enckell, Carl: Politiska minnen I-II. Helsingfors, 1956.
- Erfurth, Waldemar: Der finnische Krieg 1941-44. Wiesbaden, 1950.
(Når intet andet anføres, er denne bog kilden).
- Erfurth, Waldemar: Sotapäiväkirja (Krigsdagbog) 1944, Poorvo, 1954.
- Gripenberg, G. A.: London-Vatikanet-Stockholm. En beskickningschefs minnen, bd. II. Stockholm, 1960.
- Hafström, Gerhard: President Ryti och Ribbentroppakten. Svensk Tidsskrift, 1952.
- Hansard, bind 403. London, 1944.
- Jägerskiöld, Stig: Marskalken av Finland 1941-44. Helsingfors, 1979.
- Heinrichs, Erik: Mannerheimgestalten, bd. II. Helsingfors, 1959.
- Hornborg, Eirik: Stormig höst. Helsingfors, 1960.
- Klink, Ernst: Die deutsch-finnische Zusammenarbeit 1944. Stuttgart, 1951.
- Langer, William L.-Gleason, S. Everett: The Undeclared War 1940-41. New York, 1953.
- Linkomies, Edwin: Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943-44. (Tunge tider. Finlands statsminister i krigsåret 1943-44). Helsinki 1970.
- Lundin, C. Leonard: Finland och andra världskriget. Ekenäs, 1958.
- Mannerheim, Gustav: Minnen, bd. II. Helsingfors, 1952.
- Marrandi, Rein: Med grannens ögon. Finlands fortsättningskrig 1941-44. Svensk pressdiskussion. Ekenäs, 1970.
- Mäkelä, Jukka L.: Teräsvyöry Kannaksella (Ställavinen på Det karelske Næs). Vaasa, 1977.
(Når intet andet anføres, er denne bog kilden).

- Mäkelä, Jukka L.*: Hemligt krig, Stockholm, 1966.
- Nevakivi, Jukka*: Maanalaista diplomatiaa (Underjordisk diplomati). Helsinki, 1983.
- Oesch, Karl Lennart*: Finlands öde avgöres på Näset år 1944. Borgå, 1957.
- Paasikivi, J. K.*: Dagböcker 1944-56. Vid katastrofens rand. I. Borgå, 1985.
- Palm, Thede*: The Finnish-Soviet Armisticenegotiations of 1944. Uppsala, 1971.
- Philippi, A.-Heim, F.*: Der Feldzug gegen Sowjetrußland 1941-45. Stuttgart, 1962.
- Procopé, Hjalmar J.*: Fällanda dom som friar. Stockholm, 1960. (Forh. præsident Rytis forsvar for krigsansvarlighedsdomstolen 11.-13. december 1945).
- Quensel, Nils*: Minnesbilder. Stockholm, 1973.
- Rendulic, Lothar*: Gekämpft gesiegt geschlagen. Wels-Heidelberg, 1952.
- Schwartz, Andrew J.*: America and the Russo-Finnish War. Washington, 1960.
- Tanner, Väniö*: Vägen till fred 1943-44. Helsingfors, 1952.
- Tanner, Väniö*: Suomen tie rauhaan 1943-44. Helsinki, 1952.
(Når intet andet anføres, er den svenske udgave kilden)
- Wirtanen, Atos*: Politiska minnen. Borgå, 1973.
(Når intet andet anføres, er denne bog kilden).
- Wirtanen, Atos*: Mot mörka makter. Tammerfors, 1963.

Supplerende Litteraturfortegnelse

- Aspelmeier, Kurt*: Deutschland und Finland während der beiden Weltkriege. Hamburg, 1967.
- Erfurth, Waldemar*: Das Problem der Murman-Bahn. Wehrwissenschaftliche Rundschau, Jg. 2, 1952.
- Frietsch, C. O.*: Finlands ödesår 1939-43. Helsingfors, 1945.
- Jakobson, Max*: Egna vägar. Stockholm, 1968.
- Juva, Einar*: Rudolf Waldén 1878-1946. Poorvo, 1957.
- Jägerskiöld, Stig*: Från krig till fred. Gustaf Mannerheim 1944-1951. Helsingfors, 1981.
- Palencia, Isabel de*: Alexandra Michailovna Kollontay. Stockholm, 1946.
- Polvinen, Tuomo*: Finland i stormagtspolitiken 1941-44. Bakgrunden till fortsättningskriget. Stockholm, 1969.
- Shirer, William L.*: The Rise and Fall of the Third Reich. New York, 1960.
- Werth, Alexander*: Russia at War 1941-45. London, 1964.
- Wuorinen, John H.*: Finland and the World War II 1939-44. New York, 1948.
- Wuorinen, John H.*: A History of Finland. New York, 1965.

Danskernes levevilkår i 1986

Omkring en ny bog

af Jørgen Elklit & Ole Tonsgaard

Erik Jørgen Hansens nye bog om danskernes levevilkår vakte både faglig og politisk opmærksomhed, da den udkom i efteråret 1986. Universitetslektorerne Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, anmelder her bogen og bringer med bogen som foranledning nogle principielle metodiske betragtninger¹.

I 1976 gennemførte Erik Jørgen Hansen i Socialforskningsinstituttets regi en stor undersøgelse af den samlede velfærd i den danske befolkning og af denne velfærds fordeling mellem og inden for de enkelte socialgrupper. Erik Jørgen Hansen har nu gennemført en *follow up* på undersøgelsen fra 1976, hvoraf de første mere sammenhængende resultater blev offentliggjort i efteråret 1986². Flere publikationer fra projektet vil angiveligt følge efter denne første, der i øvrigt blev udsendt imponerende hurtigt efter dataindsamlingen.

Det er – under mange synsvinkler – et vigtigt emne, Erik Jørgen Hansen har taget op. Det gælder uanset, om man vurderer projektet under en faglig, samfundsvidenskabelig synsvinkel som et led i den internationale forskning i velfærd (og herunder naturligvis også mangel på velfærd), eller man anlægger en mere politisk, samfundsmæssig vurdering af emnet som et centralt problem i den politiske debat og som et emne af afgørende betydning i et samfund, der bekender sig til en velfærdsstatsideologi og til et positivt ansvar for sine økonomisk og socialt svageste stillede medborgere.

Erik Jørgen Hansens resultater vakte da også umiddelbart interesse. De blev hurtigt brugt i den offentlige debat, og de blev lige så hurtigt inddraget i det politiske spil mellem partierne.

Det er spændende, at en samfundsvidenskabelig undersøgelse kan påkalde sig en sådan opmærksomhed allerede kort tid efter sin offentliggørelse,

1. En lidt kortere version af artiklen har været bragt i *Sociolog-nyt* nr. 99, jan. 1987, s. 18-29.
2. Erik Jørgen Hansen: *Danskernes levekår. 1986 sammenholdt med 1976*. (København: Hans Reitzels Forlag, 1986).

og det er interessant at iagttage, hvorledes såvel det taktiske spil om udformningen af socialpolitikken som kampen om vælgerne som en del af sit input kan bruge resultater fra den helt aktuelle samfundsforskning.

Det gør det imidlertid nødvendigt at spørge, om Erik Jørgen Hansens nye undersøgelse er blevet gennemført på en sådan måde, at man uden videre kan fæste lid til hans resultater – dvs. om hans beskrivelse af danskernes levevilkår og velfærd her midt i 1980'erne er blevet gennemført på en fagligt upåklagelig måde, således at man – uanset om man kan lide resultaterne eller ej – er nødt til at acceptere dem, fordi der ikke kan rejses berettigede indvendinger mod den håndværksmæssige gennemførelse af undersøgelsen, mod brugen af den nyeste internationale litteratur og dens resultater, eller mod anvendelsen af den teori, der nødvendigvis må ligge bag en videnskabelig undersøgelse, og altså også bag en undersøgelse af velfærdens fordeling og fattigdommens udbredelse i et samfund som det danske.

Det er en sådan diskussion, vi har fundet det nødvendigt at tage op, og som vi vil gøre rede for her. Vi har dog ikke ønsket at give en lang og detaljeret redegørelse; i stedet vil vi blot pege på forskellige forhold, der efter vor opfattelse bør indgå i en samlet vurdering af denne første bog fra Erik Jørgen Hansens 1986-undersøgelse.

Vi kan vel godt allerede her i indledningen afsløre, at konklusionen på vore overvejelser hverken bliver entydigt positiv eller entydigt negativ. Men vi mener, at vi kan pege på en række forhold, som det er nødvendigt at lade indgå i overvejelserne om, hvordan *Danskernes leveår* kan indgå både i den offentlige og politiske og i den mere samfundsvidenskabelige debat.

1. En præsentation af Erik Jørgen Hansens 1986-undersøgelse

Som nævnt gennemførte Erik Jørgen Hansen i 1976 en stor interviewundersøgelse af velfærdens og levevilkårenes fordeling i den danske befolkning. Denne såkaldte »Velfærdsundersøgelse« er beskrevet i en omfattende publikation fra Socialforskningsinstituttet¹.

Velfærdsundersøgelsen byggede på en stor og omhyggeligt gennemført og dokumenteret interviewundersøgelse af et repræsentativt udsnit af den del af befolkningen, der i 1976 var i alderen 20-69 år. I alt blev der dengang opnået interviews med ikke mindre end 5.166 personer. Der er ingen tvivl

1. Erik Jørgen Hansen m. fl.: *Fordelingen af leveårerne*, I-V, Socialforskningsinstituttets publikation nr. 82 (København 1978-80).

om, at 1976-undersøgelsen gav et væsentligt bidrag til en seriøs beskrivelse af velfærden og dens fordeling midt i 1970'erne.

Ideen med den nye undersøgelse har så været at vende tilbage til præcis de samme personer 10 år senere for at stille præcis de samme spørgsmål. Det er en oplagt måde at designe en *follow-up*-undersøgelse på, selv om det naturligvis ikke er den eneste mulige.

Hvis man ikke vil have problemer med repræsentativiteten i en sådan ny undersøgelse, er det nødvendigt at prøve at opnå interviews med hele den dengang tilfældigt udtrukne, oprindelige population – og ikke kun med de personer, der rent faktisk blev interviewet – dersom også den nye undersøgelse skal udgøre et repræsentativt udsnit af den fastlagte del af befolkningen. Denne fremgangsmåde har Erik Jørgen Hansen da også anvendt, og selv om fremgangsmåden og begrundelserne ikke alle steder fremstår helt klart i bogen, er det altså den rigtige fremgangsmåde, der er blevet anvendt. Det er anvendelsen af *hele den oprindelige 1976-stikprøve* (naturligvis reduceret med de i mellemtiden døde og emigrerede) – og ikke kun de 5.166 interviewede i 1976 – der er forklaringen på, at der i 1986 har kunnet opnås så mange som 4.561 interviews.

De interviewede har i øvrigt tilnærmelsesvis samme fordeling på aldersgrupper inden for det pågældende aldersinterval som hele befolkningen. Sådanne sammenligninger giver bogen desværre ikke, men det er ikke vanskeligt selv at kontrollere. Undersøgelsen har en svag overrepræsentation af 70-79-årige, men det udgør dog ikke noget væsentligt problem.

Det gør det i princippet heller ikke, at der pr. definition ikke kan være nogen med i aldersklassen fra 20-29 år. Der er jo tale om gen-interviewing af personer, der alle er blevet 10 år ældre i perioden mellem de to undersøgelser, så det følger naturnødvendigt af det valgte design for undersøgelsen, at denne aldersgruppe ikke *kan* være repræsenteret. De to undersøgelser foregik i øvrigt ikke på samme tid på året, så derfor er der alligevel enkelte 29-årige med i 1986-undersøgelsen, men det ændrer intet i den principielle argumentation.

Erik Jørgen Hansen har altså helt bevidst valgt at begrænse sig til at undersøge forholdene i den del af befolkningen, der i 1986 var i aldersklassen 30-79. Det er afgørende vigtigt at huske, når undersøgelsens generelle konklusioner skal vurderes; man kan sagtens argumentere for, at det svækker dens anvendelighed, når de unges økonomiske og sociale problemer – herunder ikke mindst ungdomsarbejdsløsheden – har været et karakteristisk træk i det forløbne tiår. Men Erik Jørgen Hansen har altså i denne konkrete sammenhæng valgt at negligere den yngste aldersgruppe i den voksne befolkning; ud fra hensynet til sammenligneligheden mellem for-

holdene i 1976 og 1986 for de enkelte interviewede personer kan der da også argumenteres for en sådan afgrænsning.

Det er alligevel vor opfattelse, at det havde været hensigtsmæssigt at udvide stikprøven med et udsnit af de 20-29-årige i 1986; og inddragelsen af de personer, der i 1976 enten ikke ville interviewes eller ikke kunne træffes hjemme, viser da også, at Erik Jørgen Hansen i andre sammenhænge har været villig til at se stort på mulighederne for at følge en udvikling for i stedet at sikre en rimelig repræsentativitet i undersøgelsen.

Det er altså beklageligt, at de 20-29-årige ikke er inddraget, men det invaliderer ikke undersøgelsen som en undersøgelse af den del af befolkningen, der i 1986 var mindst 30.

Et andet erklæret udgangspunkt for 1986-undersøgelsen var, at der skulle anvendes ganske de samme spørgsmål og de samme spørgsmålsformuleringer som i 1976, således at der ikke ville kunne opstå variationer i svarene alene på grund af ændringer i spørgsmålene. Det kan være et godt princip, men det udelukker jo, at man kan foretage ændringer og forbedringer, der i øvrigt kunne være naturlige og/eller nødvendige. Erik Jørgen Hansen rådede imidlertid ikke over så megen interviewtid pr. person i 1986 som i 1976; derfor var det desværre nødvendigt at reducere antallet af emner, der kunne tages med i undersøgelsen, og den detaljeringsgrad, der kunne arbejdes med.

Derfor er kun en del af 1976-spørgsmålene stillet igen (og som nævnt i identisk form). Et par nye spørgsmål er der dog blevet plads til: For det første er der medtaget et par spørgsmål om voldsoplevelser og angst for vold, og for det andet er der blevet spurgt om det beløb, der er til rådighed til personligt forbrug, når de faste udgifter er betalt.

Erik Jørgen Hansens erklærede formål er at undersøge det, han kalder danskernes »leveår«. Det gør han ved at se på en række forskellige indikatorer. En gennemgang heraf viser tydeligt, at han først og fremmest interesserer sig for de komponenter, der også har været centrale i de forskellige tidligere skandinaviske velfærdsundersøgelser, når man har skullet se på de materielle ressourcer: Indkomst- og formueforhold, boligsituationen, beskæftigelse og evt. forhold i arbejdssituationen, samt helbredsforhold. Der er altså tale om målinger, der koncentrerer sig om velfærdens materielle side (herunder helbredsforholdene), medens en række indikatorer på livskvalitet som en del af det »objektive« – eller i hvert fald nogenlunde målelige – velfærdsbegreb er blevet skudt i baggrunden i denne undersøgelse. Det samme er den mere subjektive oplevelse af tilfredshed med ens eget liv, både i materiel og indholdsmæssig forstand, selv om det naturligvis ikke er muligt at sige helt præcist, hvad der indgår i den samlede undersøgelse,

når spørgeskemaet ikke er medtaget i denne første bog fra projektet – hvad det ubetinget burde have været!

De objektive indikatorer på befolkningens materielle velfærd i 1986, som Erik Jørgen Hansen anvender, er for det første boligforholdene, hvor han ser på besiddelsesformerne og boligernes generelle standard. Det fremgår meget klart, at der i 1986 var væsentlig flere end i 1976, der havde en rimeligt moderne boligstandard (83 pct. nu, 63 pct. i 1976), samtidig med, at der er sket en halvering af den andel, der må nøjes med en bolig, der *ikke* opfylder kravene til en moderne bolig (15 pct. i 1976, 7 pct. nu). Tilsvarende forbedringer ses med hensyn til, hvor mange der er generet af støj og luftforurening, medens der ikke er nogen ændring med hensyn til hvor mange (10 pct.), der er generet af fugt, træk og kulde i deres bolig.

Der er altså tale om betydelige forbedringer på langt de fleste områder, der har med boligen at gøre. Alligevel er der den samme markante sammenhæng mellem socialgruppeplacering og boligstandard i 1986, som der var i 1976: Jo lavere socialgruppe, jo dårligere boligsituation, uanset om det opgøres ved antal rum pr. indbygger, boligens materielle standard og tekniske faciliteter eller gener i form af fugt, træk og kulde. Men den andel, der lever under dårlige boligforhold, er altså under alle omstændigheder blevet lavere, også i socialgruppe V.

Dernæst ses på helbredsforholdene – dels en række enkeltindikatorer, dels en sammenlægning af nogle af disse i et fælles mål. Normalt antager man, at der ved denne type undersøgelser sker en underrapportering af helbredsproblemerne, men da det sker i nogenlunde ensartet omfang for alle befolkningsgrupper, kan man godt se på forandringstendenserne.

Taget under ét er situationen tilsyneladende den, at befolkningens generelle helbredstilstand er lidt bedre nu, end den var i 1976, og det næsten uanset alders- eller socialgruppe, og naturligvis kontrolleret for køn. Mest spændende forekommer det at være, at Erik Jørgen Hansen finder de mest markante helbredsforbedringer hos de ældste, der indgår i disse sammenligninger, dvs. mænd i alderen 60-69 og kvinderne i alderen 50-69.

Undersøgelsen giver desværre ikke mulighed for at svare på spørgsmålet om, hvorvidt denne markante forbedring har noget med forholdene i perioden 1976-86 at gøre, eller om det snarere er en langtidsvirkning af sundheds- og socialpolitikken længere tilbage i tiden, under de pågældendes opvækst og yngre år.

Så tages arbejdsforholdene op, og herunder først og fremmest problemer i arbejdssituationen og arbejdsmiljøet. På dette område er der generelt færre markante ændringer end på de to ovennævnte, selv om det naturligvis må noteres, at der nu er forholdsvis færre mænd, men flere kvinder i arbej-

de, end tilfældet var for 10 år siden. En af forklaringerne på denne udvikling er den betydelige andel af mændene over 60, der er gået på efterløn, og som nu også slår igennem i undersøgelser som denne.

Men der er stadigvæk store grupper af såvel mænd som kvinder, der har fysisk belastende arbejde, og der er stadig stort set den samme andel, der har en arbejdssituation præget af risici og forskellige gener i øvrigt.

Endelig kommer som den sidste gruppe af spørgsmål i denne sammenhæng nogle – tilsyneladende ganske få – spørgsmål om indtægts- og formueforhold, dels for den interviewede, dels for familien. Disse spørgsmål vil blive taget op nedenfor.

På hele det store område af velfærdsbegrebet, som man kunne kalde livskvalitet i bred forstand, er der tilsyneladende foretaget beskæringer i spørgeskemaets omfang. Tilbage står i hvert fald kun – at dømme efter den foreliggende bog – et beskedent batteri af spørgsmål om så væsentlige emner som ensomhed og indflydelse og afmagt i dagligdagen. Et af resultaterne her er dog, at folk i 1986 rapporterer om *mindre* ensomhedsfølelse, end tilfældet var i 1976 – altså endnu et tegn på en positiv udvikling. Ganske få spørgsmål om et par finkulturelle aktiviteter bidrager til indtrykket af en bevidst nedprioritering af denne side af velfærds- og levevilkårsbegrebet.

Efter de i alt seks små kapitler om disse emneområder følger et forsøg på at fastlægge udbredelsen og fordelingen af, hvad Erik Jørgen Hansen kalder »meget svært belastende levekår«. For at have meget svært belastende levevilkår skal en interviewperson på samme tid have et væsentligt helbredsproblem, mangle nære kontakter i dagligdagen eller uønsket være uden arbejde, have utilfredsstillende boligforhold og endelig, som det fjerde, have et belastende arbejdsmiljø (naturligvis kun dersom den interviewede faktisk er erhvervs-mæssigt beskæftiget). Den indiskutabelt positive udvikling i perioden 1976-86 for en række af enkeltindikatorerne fører til, at der også kan konstateres et væsentligt fald fra 1976-1986 i den andel af befolkningen i alderen fra 30-69, der har meget belastende levevilkår, nemlig fra 12 pct. til 6 pct.

Endelig ses der i det pågældende kapitel også på udbredelsen af økonomisk fattigdom, hvor Erik Jørgen Hansen ser på kombinationen af husstandens bruttoindkomst og det månedlige rådighedsbeløb til personligt forbrug pr. person i husstanden, når gruppen af økonomisk fattige skal afgrænses.

Afgrænsningen af den fattigdomsbelastede gruppe bygger på, at man dels havde mindre end 100.000 kr. i samlet familiebruttoindkomst i 1985, dels mindre end 1.000 kr. om måneden til dagligt forbrug pr. person i husstanden. 3 pct. af alle interviewede opfylder *på samme tid* begge disse krite-

rier, og det bliver derfor Erik Jørgen Hansens skøn over antallet af fattige blandt de 29-79-årige i Danmark i 1986.

2. En kritik af Erik Jørgen Hansens tilgang til velfærdsproblemerne

Sociologiske undersøgelser bringer – heldigvis – ganske ofte resultater, der rækker ved læserens tilvante forestillinger. Er der tale om interviewundersøgelser, der bygger på stikprøver, vil en typisk reaktion være at imødegå de fremlagte resultater ved at benægte stikprøvens repræsentativitet, dvs. at hævde, at udvælgelsesproceduren eller sammensætningen af de personer, der ikke er blevet interviewet, umuliggør en slutning fra stikprøve til hele den kategori af personer, som man vil udtale sig om. En anden typisk reaktion på »ubehagelige« undersøgelseres resultater er at hævde, at man ved hjælp af spørgsmålsformuleringen kan frembringe lige netop de resultater, som undersøgelseslederen ønsker.

Over for begge disse indvendinger kan Erik Jørgen Hansen melde hus forbi. 1976-undersøgelsens stikprøve var, som det er dokumenteret i de tidligere publikationer fra Socialforskningsinstituttet, af høj kvalitet, og den opnåede svarprocent er, som fremhævet af Erik Jørgen Hansen¹, endog meget høj i sammenligning med alle typer af interviewundersøgelser. Personer, der ikke blev opnået interview med i 1976, er – ofte med held – søgt interviewet i 1986-undersøgelsen. Dette forøger den i forvejen gode repræsentativitet i en analyse, hvor det samlede billede fra 1976 sammenlignes med det samlede billede fra 1986.

For så vidt angår de spørgsmål, der er medtaget i begge undersøgelser, vil en kritik af spørgsmålsformuleringer kun angå få og for resultaterne betydningsløse detaljer, som kun er af interesse for metodespecialister. Mere betænkeligt er det, som også nævnt ovenfor, at de nye 1986-spørgsmål ikke er dokumenteret, idet afgrænsningen af fattigdomsgruppen er baseret på »nye« spørgsmål, hvis gyldighed der kan sættes berettigede spørgsmålstegn ved.

Der kan imidlertid rejses andre og langt mere fundamentale og principielle indvendinger mod Erik Jørgen Hansens undersøgelse. Det er et ufravigeligt krav til en undersøgelse, at den har en klar problemstilling, dvs. at der er nogle klart formulerede spørgsmål, som skal besvares. Det kan være

1. Side 22f.

spørgsmål af typen »Hvordan?«, »Hvor mange?« eller »Hvorfor?«. De forhold, der indgår i sådanne spørgsmål, må udtrykkes i klare og entydige begreber, styret af i det mindste en klar og gennemtænkt redegørelse for problemstillingen. Det burde også være et selvfølgeligt krav, at denne opfattelse forholder sig direkte til den eksisterende faglige viden på området. Metodisk betyder dette, at en undersøgelse skal være styret af en teori eller en teoriramme, der forholder sig til eksisterende viden.

Opfyldes ovennævnte krav ikke, bliver resultatet ikke blot en undersøgelse uden overordnet styring, men også at det i mange tilfælde bliver umuligt at give en bedømmelse af spørgsmålsformuleringernes kvalitet. Det bliver nemlig umuligt at bedømme, om man ved de anvendte spørgsmålsformuleringer måler det, man ønsker at måle – eller udtrykt i den metodiske jargon: Spørgsmålenes gyldighed – deres validitet – kan ikke bedømmes.

Netop på dette meget væsentlige område har Erik Jørgen Hansens undersøgelse en række mangler. 1976-undersøgelsen hørte hverken i nordisk eller videre international sammenhæng til de tidligste velfærdsundersøgelser. Det var derfor så meget mere beklageligt – og besynderligt – at den righoldige internationale litteratur om og erfaringer med velfærdsundersøgelser ikke havde sat sig tydeligere teoretiske spor, dvs. i ikke højere grad havde påvirket 1976-undersøgelsens overordnede styringsinstrumenter, end tilfældet er. Specielt er det beklageligt, at 1976-undersøgelsen kun i anvendelsen af en række konkrete spørgsmålsformuleringer forholder sig til den tidligere svenske velfærdsundersøgelse, den tidligere norske velfærdsundersøgelse og Erik Allardts sammenlignende undersøgelse af velfærden i Norge, Sverige, Finland og Danmark. Disse undersøgelser har varierende teoretiske udgangspunkter, men specielt Allardt giver i bogen »Att Ha, Att Älska, Att Vara«¹ en meget klagende redegørelse for de ofte uklare og hyppigt misbrugte begreber velfærd, levevilkår, livskvalitet og lykke. Derved får Allardts undersøgelse et overordnet styringsinstrument, således at det bliver klart, hvad undersøgelsen belyser, og hvad der henligger i mørke – eller sagt på en anden måde: Hvad undersøgelsen kan sige noget om og bruges til, og hvor den er tavs.

Disse afgørende svagheder ved 1976-undersøgelsen må selvsagt få alvorlige konsekvenser også for den foreliggende 1986-undersøgelse. Det nærmeste, Erik Jørgen Hansen kommer en redegørelse for undersøgelsens egentlige genstand, findes side 17-18, vel i alt godt en halv side. Centralt er her tre begreber: Levevilkår, levekår og leveforhold. Det sidste søges ikke givet noget særligt indhold, og opgives derfor, da det er for upræcist. Leve-

1. Erik Allardt: *Att Ha, Att Älska, Att Vara. Om välfärd i Norden* (Lund: Argos, 1975).

vilkårene forklares som de ydre sociale og samfundsmæssige rammer, medens det hedder »... *levetilstand*. Det er de tilstand – eller med et fremmedord det *output* i leveforholdsmæssig henseende – der kommer af at leve i et bestemt samfund i en bestemt samfundsggruppe på et bestemt tidspunkt i historien« (EJH's understregninger). Dette turde være et helt klassisk eksempel på en cirkeldefinition, dvs. at man forklarer et begreb ved sig selv og derfor ikke redegør for noget som helst. Konsekvensen er, at det står uklart, ikke blot for læseren, men også for Erik Jørgen Hansen selv, hvad undersøgelsen overhovedet skal belyse.

Dette betyder naturligvis ikke, at undersøgelsen er værdiløs – langt fra. Men det betyder, at de mangfoldige enkeltelementer vedrørende velfærd, levevilkår eller livskvalitet, som undersøgelsen rapporterer om, ikke kan samles til et blot rimeligt afrundet billede. Undersøgelsen får derfor først og fremmest karakter af at være en statistisk materialesamling – om end af høj kvalitet – så længe oplysningerne bedømmes enkeltvis. Adskillige af disse enkeltoplysninger må for de fleste være af selvstændig interesse, men betydningfulde bliver de først, når læseren selv laver det teoretiske arbejde, dvs. selv sætter dem ind i en meningsfuld sammenhæng. At de skulle tegne et billede af danskernes levevilkår¹, er ikke blot et meningsløst, men også et farligt postulat, da det i aktuelle debatter vil kunne bruges efter lyst og hensigt.

Erik Jørgen Hansens sigte har tydeligvis været at skrive en enkel og alment forståelig bog, kort sagt en populær fremstilling. Dette er, når det lykkes, i ordets bedste betydning en strålende kvalitet ved en bog, men en forudsætning for en popularisering er, at det er en popularisering af en seriøs faglig analyse. Det er der ikke tale om her. Dertil er den statistiske analyse alt for primitiv, ligesom den lader alt for mange spørgsmål ubesvarede. Den mest avancerede statistiske analyseteknik, der ses anvendt, er simple krydstabeller, dvs. at man sammenholder nogle få, sædvanligvis to eller tre, forhold ad gangen. Det hører imidlertid til sjældenhederne, at man uden klare begrundelser kan reducere sociale forhold til et samspil mellem to, tre eller højst fire forhold. I relation til velfærdsproblematikken er det næsten totale fravær af sammensatte mål, indekiskonstruktioner, slående, selv når det ateoretiske udgangspunkt tages i betragtning. Til brug for sammenfattende beskrivelser og forklaringsforsøg er den statistiske litteratur leveringsdygtig i ganske mange teknikker, der kan sammenholde en flerhed af forhold – de såkaldt multivariate analysemetoder. Den primitive

1. Vi foretrækker langt termen »levetilstand« for »levetilstand«, der end ikke er optaget i den seneste udgave af *Retskrivningsordbogen*.

statistiske analyse understreger således bogens postulerende og kalejdoskopiske karakter.

Uanset teoretisk udgangspunkt genfinder man et sæt af indikatorer for materiel velstand i så at sige alle velfærdsundersøgelser, også den foreliggende. Den endelige afgrænsning af indikatorer kan som nævnt kun foretages på grundlag af et overordnet principielt synspunkt, der ikke ses anlagt i denne undersøgelse. Hertil kommer, at en udtømmende beskrivelse af materielle ressourcer, uanset teoretisk udgangspunkt, også må omfatte de generelle ressourcer, der normalt omtales som formue og indkomst. Som fremhævet af Nils Groes¹ er lønmodtagernes disponible realløn i den betragtede tiårsperiode faldet med 17 pct. og for visse grupper endog mere. Dette forhold omtales overhovedet ikke hos Erik Jørgen Hansen, selv om man skulle mene, at en nøjere undersøgelse af den disponible reallønsudvikling for undergrupper af lønmodtagere – som kunne identificeres i undersøgelsen – havde været en helt naturlig og nødvendig fremgangsmåde ved en analyse af de materielle levevilkår. Tilsvarende efterlyser man for gæves en analyse af formueforholdene. For fuldstændighedens skyld skal det endvidere understreges – som Groes også er inde på – at anvendelsen af synlige og markante statussymboler som mål for materiel velstand forudsætter en betydelig stabilitet i livsstil og forbrugsmønster igennem undersøgelsesperioden. Forudsætningen er næppe alt for realistisk, således at de anførte ændringer skiftevis kan være over- eller undervurderinger af den faktiske udvikling.

Det er ofte fremhævet, at kun såfremt der er tale om faktisk enlige er individet den relevante analyseenhed i velfærdsundersøgelser. Erik Jørgen Hansens forsøg på at anvende familien som enhed kan ikke siges at være vellykket. Den velfærd, en familie opnår som følge af en bestemt mængde økonomiske ressourcer, for eksempel målt som indkomst, er således stærkt afhængig af, hvor i sin livscyklus familien er placeret. Problematikken er velkendt også fra flere af Socialforskningsinstituttets undersøgelser, ligesom for eksempel også Lovmodelrådet anlægger betragtningen i sine konsekvensberegninger². Synspunktet har ingen plads i Erik Jørgen Hansens undersøgelse.

41 pct. af de adspurgte mente, at leveforholdene i Danmark alt i alt var blevet dårligere i de seneste år, medens kun 30 pct. mente, at de var blevet

1. Nils Groes: »Schlüters julegave«, *Weekendavisen*, 31. oktober-6. november 1986, 2. del, side 6.

2. Se således *Lovmodel. Beretning om Lovmodelrådets virksomhed i 1985* (København: Økonoministeriet, september 1986).

bedre¹. Erik Jørgen Hansen forklarer denne forskel mellem undersøgelsens billede af udviklingen og de adspurgtes oplevelse af samme udvikling med »... at bevidstheden hos hver enkelt af os ikke er præget af nogen helhedsvurdering, der indebærer en umiddelbar og tydelig erindring om, at nogle leveforhold faktisk var dårligere for mange mennesker for bare ti år siden². Det er ikke utænkeligt, at de ovennævnte svagheder ved undersøgelsen er nok så væsentlige forklaringer.

Et af de resultater, der straks påkaldte sig betydelig interesse i den offentlige debat, er, »at de fattige i 1986 som minimum udgør 3 pct. af alle mellem de 30 og de 80 år«³. To betingelser skal, som også nævnt ovenfor, være opfyldt, før man henregnes til kategorien af økonomisk fattige: Familiens samlede årlige bruttoindkomst skal være mindre end 100.000 kr. og det månedlige rådighedsbeløb, efter at de faste udgifter er betalt, skal være mindre end 1.000 kr. pr. person. Erik Jørgen Hansen når frem til disse kriterier blandt andet under henvisning til en pjece fra Statens Husholdningsråd, hvor der redegøres for begrebet tilstrækkelig ernæring⁴.

Reservationen, at de 3 pct. er et minimum, er ikke tilstrækkelig til at hindre, at dette undersøgelsesresultat er endda yderst problematisk. Indvendingerne er dels statistiske, dels begrebsmæssige.

Det fremhæves med rette i bogen, at undersøgelsens besvarelsesprocent er ganske høj i sammenligning med andre undersøgelser. Besvarelsesprocenten var 83⁵, men dette betyder jo også, at 17 pct. *ikke* blev interviewet. I sammenligning med opgørelsen af de fattige til 3 pct. er dette et meget stort antal, således at Erik Jørgen Hansen må have antaget, at gruppen af ikke-interviewede også indeholder netop 3 pct. fattige.

Bedømt ud fra tidligere erfaringer med, hvem der ikke kan opnås interview med, er dette en yderst dristig antagelse. Af en fodnote⁶ fremgår imidlertid et langt alvorligere forhold, nemlig at spørgsmålene om økonomiske forhold ikke blev besvaret af en ikke ringe del af de 83 pct., der blev interviewet. 9 pct. besvarede ikke spørgsmålet om bruttoårsindkomst og hele 28 pct. ville eller kunne ikke udtale sig om det månedlige beløb, der var til rådighed til dagligt forbrug. Man kan således anslå, at knap en tredjedel af de adspurgte ikke uden diskutabile antagelser kan inddrages i fattigdomsopgørelsen.

1. Side 14.

2. Side 15.

3. Side 13.

4. *Hold styr på pengene* (København, 1986).

5. Side 121.

6. Side 135.

Erik Jørgen Hansen anlægger imidlertid følgende synspunkt: »I analysen går vi imidlertid ud fra, at de, der ikke ved hvad de har tilbage til det daglige forbrug, ikke er økonomisk trængte i alvorlig grad. »Fattigdomsprocenterne« er derfor beregnet som procentdel af alle interviewede, altså inklusive dem, der ikke har givet oplysninger om netop økonomiske forhold«¹. Denne gruppe udgør altså mellem 28 pct. og 37 pct. af de adspurgte. Den opfattelse, at manglende viden alene er årsag til de manglende oplysninger, må siges at være yderst dristig. Forklaringen kunne jo også være manglende vilje, og talrige metodiske erfaringer viser, at mindreværd som følge af manglende rådighed over materielle ressourcer netop kan nedsætte svarvilligheden væsentligt.

I værste fald betyder dette, at fattigdomsprocenten ikke er 3, men 4 eller 5, og hvis de 17 pct., der slet ikke lod sig interviewe, også er sammensat så uheldigt som muligt, vil fattigdomsprocenten nærme sig 6 – altså næsten det dobbelte af, hvad undersøgelsen angiver. Det er ganske enkelt ikke rimeligt at undlade en tydelig omtale af disse forhold og slet ikke at gemme yderst væsentligt oplysninger hen i en fodnote. Det er så meget mere tilfældet, som undersøgelsens samlede besvarelsesprocent har fået en fremtrædende placering i teksten.

Også den begrebsmæssige afgrænsning af økonomisk fattigdom er yderst kritisabel. Erik Jørgen Hansens fattigdomsbegreb bygger på Rowntrees klassiske begreb, subsistensfattigdom, der henhører under kategorien absolut fattigdom. Forbindelsen synes at gå via Søren Mørch², men fremstillingen bærer overhovedet ikke spor af, at den internationale litteratur om fattigdom har rettet en voldsom kritik mod både Rowntrees undersøgelser og begrebsdannelse samt i det hele taget mod det absolutte fattigdomsbegreb. I dag anses det absolutte fattigdomsbegreb kun for anvendeligt under helt specielle omstændigheder, der under ingen omstændigheder er opfyldt i Danmark, og derfor er Erik Jørgen Hansens fokusering på begrebet »eksistensminimum« også temmeligt uinteressant³. Alene den begrebsmæssige afgrænsning af fattigdom fører således til en kraftig undervurdering af fattigdommens udbredelse her i landet. Denne konklusion bygger naturligvis på den forudsætning, at man i det hele taget er villig til at tale om økonomisk fattigdom.

Følger man det almindeligt accepterede synspunkt, som er at betragte

1. *Ibidem*.

2. Side 102.

3. Således også i artiklen »Fattigdommens omfang i Danmark«, *Politiken*, 20. november 1986, 2. del, side 5.

fattigdommen som et relativt begreb, vil man – alt efter de specielle kriterier, der anlægges – nå frem til væsentligt højere tal. EF-kommisjonen nåede således for nogle år siden eksempelvis frem til et tal, der var mere end fire gange så højt som Erik Jørgen Hansens, nemlig ca. 13 pct.¹.

Vore synspunkter er her helt på linje med den kritik, der er blevet fremsat af en gruppe fattigdomsforskere, der yderligere ud fra egne undersøgelser problematiserer de konkrete kriterier, som Erik Jørgen Hansen anvender².

Erik Jørgen Hansen har i en kommentar i Politiken³ taget afstand fra den statistisk orienterede kritik af hans opgørelse af fattigdommens omfang, selv om han naturligvis må medgive, at fattigdomsprocenten ikke bliver 3 pct., men 4 pct., hvis der tages hensyn til nogle af de anførte indvendinger. »Det er hvad sagen drejer sig om«, fortsætter Erik Jørgen Hansen, og man får dermed indtryk af, at det kun drejer sig om en akademisk diskussion om én pct. mere eller mindre. Men det er en forvridning af sagens reelle indhold, som er, om andelen af fattige blandt de 30-79-årige er ca. 33 pct. – eller mere, måske endda op imod 100 pct. – mere end det skøn, Erik Jørgen Hansen har fremlagt. I antal personer drejer denne usikkerhed sig om et sted mellem 26.000 og 79.000 personer.

3. Konklusion

1.

I en række henseender er Erik Jørgen Hansens bog et værdifuldt arbejde. Hermed mener vi, at undersøgelsen på udmærket måde belyser en række enkeltfaktorer, der vedrører de 30-79-årige danskeres levilkår. For denne dels vedkommende er undersøgelsen stort set uangribelig, om end statistisk primitiv i sin analyseteknik.

2.

Undersøgelsen giver ikke et helhedsbillede af danskernes sociale velfærd. Her sigter vi ikke specielt til det forhold, at en af de vanskeligst stillede

1. Henning Friis: *Nederst ved bordet*. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 108 (København 1981), side 43.

2. Peter Abrahamson m.fl.: »Fattigdom er en følelse«, *Politikens* kronik, 18. november 1986.

3. Som note 16.

grupper i samfundet (dem under 30) af undersøgelsestekniske grunde slet ikke indgår i undersøgelsen. Det kan være en rimelig pris for en række andre fordele ved den anvendte fremgangsmåde.

Vi sigter derimod til, at undersøgelsen ikke blot i sin titel, men også talrige steder i fremstillingen hævder at belyse den samlede sociale velfærd – af Erik Jørgen Hansen kaldet levekår – uden at forfatteren har gjort sig de nødvendige systematiske og principielle tanker om, hvad dette fænomen egentlig dækker over.

3.

To vigtige delområder, der i særlig grad angår de materielle levevilkår, har fået en yderst mangelfuld – og derfor kritisabel – behandling.

Det ofte dokumenterede reallønsfald i den periode, Erik Jørgen Hansen ser på, nævnes overhovedet ikke i bogen, og konklusionerne vedrørende de materielle levevilkår fremsættes helt uanfægtet af denne kendsgerning.

Den realøkonomiske enhed i økonomiske velfærdsanalyser er ikke individet, men den faktiske familiegruppe, som oven i købet skal betragtes ud fra sin placering i familiens livscyklus. Erik Jørgen Hansens inddragelse af familien i analyserne er i så henseende desværre yderst overfladisk.

4.

Af særlig faglig og offentlig interesse er afgrænsningen og analysen af fattigdomsproblemerne i Danmark. For så vidt der overhovedet er redegjort for det metodiske grundlag for denne del af undersøgelsen, må den anvendte fremgangsmåde siges at være stort set uanvendelig. Hertil kommer, at det klart opleves som en mangel, at netop disse resultater – problemerne til trods – ikke kan sammenlignes med tilsvarende opgørelser fra 1976-undersøgelsen.

Analysen giver således ikke grundlag for en kvalificeret vurdering af de dårligst stillede danskeres levevilkår og af deres antal, og derfor giver den desværre heller ikke mulighed for at opstille forslag til forbedring af denne gruppes hele livssituation.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved forskningsstipendiat, mag.art. Svend Aage Andersen, forskningsstipendiat, cand.mag. Carl Erik Andresen, adjunkt, cand.mag. Ole Bay, universitetslektor, cand.mag. Gerda Bonderup, lektor, cand.mag. Verner Bruhn, universitetslektor, cand.mag. Erik Christiansen, arkivar, dr.phil. Ole Degn, rigsarkivar, dr.phil. Vagn Dybdahl, adjunkt, cand.mag. Tove Elklit, arkivar, cand.mag. Jørgen Fink, arkivar, mag.art. Henrik Fode, universitetslektor, mag.art. Svend E. Green-Pedersen, universitetslektor, cand.mag. P. C. Willemoes Jørgensen, cand.mag. Henrik Skov Kristensen, universitetslektor, fil.dr. Michael Linton, cand.phil. Rikke Malmros, mag.art. Wivan Munk-Jørgensen, professor, dr.phil. Henning Poulsen, professor, dr.phil. Erik Ulsig, arkivar, mag.art. Jørgen Witte, arkivar, cand.mag. Paul G. Ørberg.

Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Redigeret af Karl-Erik Frandsen. I. Atlasbind. II. Tekstbind. (Dansk Historisk Fællesforening, 1984). 235 kortsider + 304 sider, 478,65 kr.

På det danske historikermøde i Odense i februar 1969 diskuterede man ivrigt behovet for at få et historisk atlas over Danmark, omfattende bl.a. kort over landets administrative inddeling gennem tiden. I midten af 1970'erne iværksattes et pilotprojekt med henblik på at undersøge mulighederne for at skabe et atlas over den administrative inddelings historie, og dette arbejde resulterede i, at Statens humanistiske Forskningsråd tog opgaven med et historisk atlas op som et rådsinitiativ og nedsatte en styringsgruppe til at lede projektet.

Resultatet af projektets ene halvdel foreligger nu med Atlas over Danmarks administrative inddeling, redigeret af Karl-Erik Frandsen. Værket er stateligt; atlasbindets format er 30×42,5 cm,

upraktisk i en bogreol, men hensigtsmæssigt, da kortene kan bringes i en målestok, så de endog med ret mange detaljer alligevel er let læselige.

Ved første øjekast kan dette atlas virke lidt forvirrende. Det er et af de hjælpemidler, man må sætte sig ind i, hvis man virkelig skal kunne udnytte det. Atlasbind og tekstbind knytter sig nært til hinanden og består af to hovedafsnit: i det første to rækker såkaldte grundkort, for tidspunkterne 1682/83 og 1820/44, og i det andet en række tematiske administrative kort, for forskellige tidspunkter.

Afsnit I's grundkort er i målestokken 1:150.000, og for hvert af de to tidspunkter 1682/83 og 1820/44 dækker i alt 22 kortopslag det danske område, der af kildemæssige grunde dog ikke omfatter Slesvig, dvs. Jylland syd for Kongeåen. Hvert af kortopslagene rummer fra to til ti herreder, gengivet på opslaget som »ø-kort«, dvs. at de omgivende herreder blot fremtræder med konturerne. På kortene angives med signaturer og ver-

saler eller brødskrift og varierende skriftstørrelse købstæder, sognebyer, landsbyer (evt. med hovedgård), enlignende sognekirker, hovedgårde og hovedgårdsparceller og enkeltgårde. Med varierende stregykkelser angives herredsgrænser, sognegrænser og ejerlavsgrenser, med blåt vandområder og vandløb. Og med prikker og streger angives skov, eng og mose, hede og klit og indsande. Da kystlinjer og øvrige vandarealforhold på begge kortserierne er dem, der eksisterede i begyndelsen af 1800-årene, er kortene også på dette område i egentlig forstand historiske. Her optræder altså ikke som så ofte på kortillustrationer af ældre historiske forhold den i årene 1918-20 ved opstemning skabte Tange sø, og omvendt finder man her de oprindelige vandarealer Kolindsund, Kertinge Nor, Lammefjorden osv. i deres fordums udstrækning. Mange forhold, geografiske og befolkningsmæssige modsætninger og sammenhænge og afgrænsninger, der på baggrund af moderne kort kan virke besynderlige, bliver hermed forståelige. For arbejdet med 1688-matriklen, gengivet i tabelform i Henrik Pedersen: De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928, reprotryk 1975, er det nye atlas et uvurderligt hjælpemiddel; man finder her alle landsbyer, hovedgårde og enkeltgårde placeret indenfor de enkelte herreders, sognes og ejerlavsgrenser.

Afsnit II's tematiske administrative kort er i målestokken 1:320.000 eller 1:500.000, idet afsnit I's grundkort benyttes som grundlag i forenklet, sammensat og reduceret målestok, dog nyere sogne- og kommunekort fra Geodætisk Institut til kortene med administrative forhold i vort århundrede. Disse målestoksforhold tillader gengivelse af hele landet på henholdsvis fire eller to opslag, således at man får et godt over-

blik. Alligevel fremtræder sognene klart, takket være værkets store format. En lidt inkonsekvent vekslen mellem kort i de to målestokke kan dog nok forekomme lidt forvirrende. Således er i kortserien over den gejstlige administration 1656, 1770, 1854, 1924 og 1976 kortene for det første årstal i 1:500.000, for de to næste i 1:320.000 og for de to sidste i 1:500.000, hvilket vanskeliggør umiddelbare sammenligninger, også af det grafiske udtryk.

De tematiske administrative kort indledes med 2×4 og 2×2 opslag med lene, amternes forgængere, 1662 og amterne 1682/83, 1794 og 1920. Vi får hermed den grundliggende statslige lokaladministration på fire karakteristiske tidspunkter belyst, og af det grafiske udtryk får man en klar forståelse af den lange koncentrationsproces indenfor denne administration, fra de henvend 50 len i 1662 til 18 amter i 1794 og 13 i 1983 (her er bortset fra Sønderjylland). Slutpunktet, de 13 amtskommuner (hertil yderligere Sønderjyllands) vil man finde på et kort 1983 i en kortserie længere fremme i atlasset.

Dernæst følger 2×4 og 4×2 opslag med retskredsene, byer, herreder og birker, 1686, 1751 og 1870 og rets- og politikredsene, efter retsplejeloven af 1916, 1919, 1930 og 1976. Også her ser man grafisk koncentrationen, fra mere end 170 i 1686 til omkring 100 i 1870 og 84 i 1976.

Herefter følger 1×2, 2×4 og 2×2 opslag med den gejstlige administration, stifter, provstier og pastorater og sogne, 1656, 1770, 1854, 1924 og 1976. Man kan her for de udvalgte tidspunkter iagttagelse stadier af de stadige sammenlægninger af sogne til pastorater og ændringer i disse, ligesom de ret omfattende ændringer i provstiernes grænser.

Den næste kortserie omfatter 1×4 og 2×2 opslag med den kommunale administration, amter og kommuner 1842 og

1938 og amtskommuner og primærkommuner 1983. I en grafisk klar form kan man her iagttage den koncentrationsproces, der fra 23 amter i 1938 førte til 14 amtskommuner i 1983, fra henved 1.300 kommuner i 1938 til 277 primærkommuner i 1983.

Den næstsidste serie omfatter 2×4 opslag med lægder og udskrivningskredse 1794 og 1870, nyttige ikke mindst for slægtsforskere, der skal udnytte det ret komplicerede og vanskeligt tilgængelige lægdsrullemateriale.

Endelig afsluttes atlasbindet af en længere serie valgkredskort, 6×2 opslag med ständerforsamlingsvalgkredse 1834, landstings- og folketingsvalgkredse 1849 og folketingsvalgkredse 1894, 1928, 1953 og 1972 samt et opslag med valgkredsene i København 1849, 1894, 1920 og 1972. I disse kort med grænser for valgkredse, amtskredse og landstingsvalgkredse og angivelser af valgsteder og valgkreds- og amtskredsnumre har man en værdifuld nøgle ved arbejdet med de statistiske publikationers valgstatistik og det endnu kun sparsomt udnyttede originale valgarkivmateriale.

Tekstbindet knytter sig som nævnt nært til atlasbindet. I samme rækkefølge som dette gives redegørelser for den administrative og kartografiske baggrund for grundkortene og de tematiske administrative kort. Der gives i en række tilfælde oversigter over betegnelserne for administrative områder, og i noter redegøres for en række mere komplicerede administrative detaljer, som kun vanskeligt kan udtrykkes kartografisk. Oversigterne over betegnelserne for administrative områder, som rets- og politikredse og landstingsvalgkredse, er et nyttigt supplement til kortene, og man kunne have ønsket flere af disse oversigter til de enkelte kortserier.

Tekstbindet afsluttes af to registre, et større, omfattende ejerlav og sogn 1682/83 og 1820/44, og et mindre, om-

fattende herreder, birker og sogne 1682/83 og 1820/44. Det sidstnævnte er opstillet topografisk, med herreder og herunder sogne, og rummer de herreds- og sognekodetal, hvortil det alfabetiske ejerlavs- og sogneregister henviser. Disse registre vil være i høj grad nyttige for mange former for historiske undersøgelser.

Administrative geografiske inddelinger er ofte temmelig komplicerede, også langt tilbage i tiden. Og når de tilmed løbende ændres ned gennem tiden, ved delinger og sammenlægninger og småjusteringer, bliver forholdene virkelig komplicerede. Det gælder ikke mindst, når der er tale om forskellige administrative inddelinger – kommunale, gejstlige, retslige osv. – der griber ind i hinanden og udvikler sig i forskellige retninger. Dette vil ofte være baggrunden, når brugere af Atlas over Danmarks administrative inddeling gennem dette ikke vil kunne finde en løsning på et administrationsgeografisk problem. Et sådant atlas må nødvendigvis koncentrere fremstillingen om en række spredte årstal, da det ikke er overkommeligt at give fremstillinger år for år. En del af de administrationshistoriske »fejl«, man uundgåeligt vil finde i et sådant atlas, har sin baggrund heri. Andre vil skyldes, at det ligger helt uden for det overkommelige at inddrage så meget kildemateriale, at fejl kan undgås.

Meget vil her kunne diskuteres, idet en del forhold formentlig også har flere løsninger, afhængig af tidspunkt. Hørte således Kær, Hvetbo, Øster Han og Vester Han herreder til Åstrup, Sejlstrup og Børglum amt eller til Ålborghus amt? Andet kan næppe diskuteres, som når atlas har »Fladestrand« i stedet for »Fladstrand«, det senere Frederikshavn.

Mere diskutabile er også en række punkter i redegørelserne i tekstbindet. Det gælder, når det hedder (s. 113), at

kendskabet til pastoraterne er yderst mangelfuld før midten af 1700-årene. Her kan man dog pege på materialet i præsteindberetningerne til Ole Worm 1638 (udgivet af Frank Jørgensen, bd. 1, 1970, og bd. 2, 1974), ligesom på det omfattende brev- og indberetningsmateriale i bispearkiverne, i stort omfang begyndende i 1600-årene; endelig er pastoraterne anført ret fuldstændigt i S. V. Wibergs store værk *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie*, 1-4, 1870-73, der slet ikke anføres i tekstbindet. I samme forbindelse kan nævnes, at det forekommer uforståeligt, når det i tekstbindet (s. 116) hedder, at »Det skal endvidere bemærkes, at Arent Berntsen kun gengiver de pastorater, hvis hovedsogn og annekssogn ligger i hvert sit provsti«. Der må foreligge en misforståelse; Arent Berntsen anfører alene alle sognene, herred for herred. En misforståelse må også ligge bag, når det hedder (s. 112), at ordet sogn i den danske form først forekommer så sent som fra slutningen af 1300-årene; ordet forekommer dog i landskabslovene fra 1200-årenes første halvdel, såvel i Valdemars Sjællandske Lov (kyrkisokn og soknæmæn) og Eriks Sjællandske Lov (sokæn), som Jyske Lov (kirkisokæn). En mærkelig misforståelse forekommer også i redegørelsen for folketingsvalgekredsene 1920 (s. 146); det oplyses, at med valgloven af 11/4 1920 blev betydningen af »valgstedet« ændret væsentligt, og som forklaring anføres: »Der var nu ikke længere krav om personlig fremmøde og håndsoprækning, men i stedet indførtes skriftlig afstemning i hver af valgkredsens kommuner«. Men: allerede med valgloven af 1901 var der blevet indført hemmelig afstemning.

Der synes ligeledes at ligge nogle spændende uløste problemer omkring begrebet »ejerlav« og forholdet mellem ejerlav og bebyggelse. Det er givet, at

begrebet ejerlav først kan opstå, når landsbybeboerne ikke længere overvejende er fæstere, men selvejere. Begrebet er dog ældre, end Karl-Erik Frandsen forestiller sig, når han anfører, at den første officielle forekomst af ordet er 1806 (s. 12). Det optræder i hvert fald allerede i 1757, da det forekommer i vider og vedtægter for Kippinge på Falster, trykt nævnte år i *Oeconomisk Journal* (begrebet ejerlav på s. 759).

Fremstillingen i tekstbindet er i almindelighed klar og overskuelig; enkelte steder er brugen af overskrifter og skriftstørrelser i disse dog ikke konsekvent, ligesom sproget enkelte steder kan virke uklart.

Atlas over Danmarks administrative inddeling har to erklærede hovedformål (Forord, s. 9): at være et praktisk hjælpemiddel for alle, der benytter de offentlige arkiver; og at kunne anvendes som grundlag for kortlægning af historiske oplysninger. Man kunne hertil føje, at værket selvfølgelig også er et grundlæggende bidrag til administrationens historie. Man bemærker her den lange udvikling med en langsom centraliserings- og koncentrationsproces. Herudover er værket et værdifuldt bidrag til belysning af regionsforskellene i landet og udviklingen på dette område.

Hvad angår det førstnævnte hovedformål, må det fremhæves, at man med dette atlas har fået et overordentlig nyttigt og tidsbesparende hjælpemiddel ved arbejdet med materialet i landsarkiverne. Her må de tusindvis af lokale administrationers og institutioners arkiver nødvendigvis opstilles efter proveniensprincippet, dvs. oprindelsesprincippet: hvert arkiv opstilles for sig selv i den orden, hvori det blev skabt. For at kunne finde arkivmateriale om en bestemt lokalitet, må man derfor vide, hvilken administration denne hørte under. Her vil det administrationshistoriske atlas i de fleste tilfælde kunne give svaret ved et

blik. Her må dog nævnes, at man måske kunne have ønsket sig yderligere nogle kortserier, således med tolddistriktsgrænser og lægedistrikts- og lægekredsgrænser, ligesom også nogle få kort længere tilbage i tiden, f.eks. til 1550.

Medvirkende til at gøre dette atlas til et hurtigt hjælpemiddel er også i væsentlig grad, at de i Geodætisk Institut tegnede kort er smukke og meget overskuelige. Med deres enkle, klare skrift og markant forskellige skriftstørrelser for de forskellige administrative niveauer, med farvetrykte tal og navne, grænselinjer og vandarealer, og med enkle og klare signaturer viser de, hvor langt korttegningen er nået.

Som et hjælpemiddel ved historiske undersøgelser, som grundlag for kortlægning af historiske oplysninger og til belysning af administrationens historie er det administrative atlas i høj grad nyttigt. Men hermed er også sagt, at det på en måde er et skelet. Man kan her yderligere glæde sig til fremkomsten af resultatet af arbejdet med den anden halvdel af projektet vedrørende et historisk atlas over Danmark, et værk, der med kort over økonomiske, politiske, sociale, kulturelle og andre fordelinger også vil kunne demonstrere, hvad resultatet af den første halvdelens arbejde vil kunne bruges til.

Ole Degn

Peter Brask, Karsten Friis-Jensen, Jens Glebe-Møller, Tage Hind, Minna Skafte Jensen, Anders Jørgensen, Sigurd Kværndrup, Jens Rahbek Rasmussen, Janne Risum og Bjarne Thorup Thomsen: *Dansk litteraturhistorie, 2. Lærdom og magi. 1480-1620*. (Gyldendal, 1984). 528 s.

Udgivelsen af Gyldendals nye store danske litteraturhistorie er skredet rask fremad, og værket er næsten afsluttet. Af de ni planlagte bind, der udkommer i

en noget tilfældig orden, foreligger nu også bind 2.

I den lille folder, der i 1983 introducerede værket, loves det, at man med denne litteraturhistorie med udgangspunkt i en genlæsning og nytolkning vil fremlægge en skildring af kendte og hidtil ukendte forfattere samt klassisk og folkelig digtning i sammenhæng med den kultur- og socialhistoriske udvikling. Ikke mindst den sidste formulering bevirker, at man som historiker med særlig interesse læser dette værk.

For bind 2, omfattende tiden 1480-1620, må man her da også konstatere, at arbejdet på punkter lever op til den høje målsætning. Man finder gode, klare redegørelser for generelle hovedtræk i samfundets opbygning og struktur (s. 132-44, 228-30). Disse kommer dog ikke til at spille nogen egentlig rolle i behandlingen af periodens litteratur. Man kunne her have ønsket, at der havde været gjort nærmere overvejelser over disse forhold, men må også konstatere, at en væsentlig baggrund for manglerne i fremstillingen af forholdet mellem samfundet og litteraturen kan findes i den kendsgerning, at historikerne i ikke uvæsentlig grad har svigtet. Det er endnu begrænset, hvad der er fremlagt af mere detaljerede undersøgelser over de sociale og økonomiske forhold i denne periode. Forfatterkollegiet burde dog have søgt kontakt til nogle af de ikke så få historikere, der i de senere år har beskæftiget sig med socialhistorien. Interessen for denne hos historikerne ser man bl.a. hos den række forskere, der skrev den i årene 1979-82 udgivne første danske socialhistorie, i syv bind med et registerbind. Og man kan i hvert fald umiddelbart undre sig over, at forfatterne af litteraturhistoriens bind 2 end ikke har gjort sig overvejelser over f.eks. læsekundighedens udbredelse i de forskellige befolkningslag og betydningen af dette forhold for litteraturen og dens

forskellige former. Man finder heller ingen overvejelser over litteraturens udbredelse i og betydning for de forskellige befolkningslag, når bortses fra den latinsprogede litteratur, hvor forholdet følger af sig selv.

Som helhed giver bogen dog en ganske solid og detaljeret redegørelse for litteraturen, dens forfattere og disses baggrund i tidens ideer og bevægelser. Bindet tager udgangspunkt i renæssancen og reformationen med den omfattende religiøse og kirkeligt prægede litteratur og går over folkeligt teater og folkelig litteratur, skolekomedie og latindigtning til hyrdedigtning, lignelse, epos og vise og videnskab og verdenssyn. Litteraturbegrebet er opfattet temmelig bredt, og i fremstillingen omtales også dagbøger, private optegnelser, købmandsregnskaber, fastelavn, trolddom og spådom osv. Undervejs får vi i talrige tilfælde lov at komme tæt ind på datidens mennesker.

På en del punkter er bindet dog også præget af manglende viden om fortidens samfund. Det er flot at betegne »det feudale standshierarki« som repræsentativt (s. 244); gejstligheden og borgerne sendte vel repræsentanter til kongehyldninger, et par fra hvert provsti og fra hver købstad; men adelen havde ingen repræsentanter: enhver adelig kunne møde; og bønderne, 80 % af befolkningen, havde heller ingen repræsentanter: de blev normalt ikke spurgt. Det er skævt at sige, at bestemmelsen om, at håndværkere skulle være født inden for ægteskab, betød, »at en stor del af underklassens børn på forhånd var uden chance for social opstigning« (s. 137-38), for vi har ingen oplysninger, der tyder på, at mere end ca. 10 % af børnene var født uden for ægteskab, og der var næppe nogen social opstigning i at blive håndværker. I omtalen af forfattere og andre personer møder man en sær anakronistisk holdning, idet personer ofte

omtales blot ved efternavn, som Helgesen, Olsen, »pastor Lauridsen ved Vor Frue«, Maier, hvilket aldrig er forekommet i personernes samtid, der talte om Mester Poul, Anders Olsen, Hr. Hans osv., eller dog det fulde navn, Poul Helgesen, Hans Lauridsen, Michael Maier.

Uforstående synspunkter, uheldige formuleringer og misforståelser med baggrund i for ringe viden om fortidens samfund ser man i en del andre tilfælde. Om Malmø-købmanden Bent Brygger påstås det (s. 241), at han i sine regnskaber fra 1550-erne bruger moderne kolonneopstilling; men man har her overset et afsnit i indledningen til udgaven af dette regnskab, hvor det klart anføres, at udgiveren har omredigeret teksten for at gøre den mere overskuelig og herunder har benyttet kolonneopstilling. Om købmanden Steffen Rodes regnskabsbog fra årene 1637-50 siges (s. 241), at den indeholder det første dobbelte bogholderi i Danmark; men hans regnskab er ikke dobbelt bogholderi, lige så lidt som det er rigtigt, at blandede tal er brøker (s. 240), det er *hele tal* og brøker. At den senere skolekomedieforfatter Hieronymus Justesen Ranch i sin studentertid i 1563 havde indskrevet sig i Wittenberg Universitets matrikel som »Hieronymus Ranchius, Cymber«, altså »jyde«, gøres til noget bemærkelsesværdigt, »som om han forstod sig selv mere som jyde, end som dansker« (s. 340); men i datidens universitetsmatrikler ser man ganske mange danskere betegne sig som Cimber, jyde, hvis de da ikke skrev Slesvicensis, Selandus, Scanus, Ripensis, fordi de kom fra Slesvig, Sjælland, Skåne eller Ribe – eller blot skrev sig som Danus, dansker. Til belysning af baggrunden for den berømte Henrik Smeds lægebog anføres, at der ved år 1600 var 10-12 læger i riget – og 2 apoteker (s. 480); men: man finder på det tidspunkt apoteker såvel i København som i Odense, Viborg, Hel-

singør og Haderslev. Svær at bevise er påstanden, at Christian 4. skaffede København det bedste kongelige kapel, byen har haft (s. 458); hvem kan huske, hvordan musikken lød, når kapellet spillede ved denne konges hof, og sammenligne med vort århundredes kongelige kapel?

En vis sammenhæng med bindets noget mangelfulde viden om datidens samfund har måske den mærkelige, noget vrængende holdning over for datidens mennesker og forhold, som man en del steder møder i bogen. Det gælder, når det om adelens fester i midten af 1500-årene hedder, at »muligvis legede man ligefrem middelalder, når man festede« (s. 458). Det gælder beskrivelsen af den pyramide, den fremtrædende adelsmand Henrik Rantzaui i 1588 rejste i Segeberg til minde om vennen, den danske konge Frederik 2.: »Inden i forherligede 18 billeder kongens bedrifter. Hele herligheden varede til 1632. Pyramiden var af gips«. (s. 21). Det gælder en vurdering som »De magthavende stænder demonstrerede deres magt og vælde ved at vise, hvilken pomp og pragt, de havde råd til. Hvilket igen legitimerede deres privilegier, thi det benovede folk så, at afgifterne gik til et godt formål – til bogstavelig talt værdigt trængende«. (s. 244). Og ligeledes »For 1500-tallets professionelle købmand var *dobbeltspillet* derimod levevej og en ganske individuel affære. Han kom derfor i bås med løgnere og listige bedragerere ...« (s. 245), en formulering, der reelt er uden mening.

Det samme gælder de mærkeligt for-tænkte overvejelser over datidens opfattelse af regnekunsten, som skulle have haft et ilde ry (s. 245-46); når den i forord til regnebøger (der nævnes en bog fra 1560) fik nogle anerkendende ord med på vejen, var det ikke, fordi det skulle være nødvendigt at »legitimere« regnekunsten; der var blot tale om nog-

le salgsfremmende formuleringer i stil med dem, man i dag ser forlag placere på bagsiden af bogomslag. Og tilsvarende var en påstået manglende »legitimering« af regnekunsten i Niels Mikkelsens regnebog fra 1615 ikke et udslag af, at købmandshåndteringen under højkonjunkturen da var steget i anseelse – efter blot et halvt århundrede! Skulle der have været tale om en legitimering, måtte det vel i øvrigt netop være efter en højkonjunktur, med store fortjenester til grupper af købmænd og uddybede sociale forskelle.

Besyderligt uforstående forekommer også en række længere overvejelser over Gutenbergs betydning for bogtrykkerkunsten (s. 28-29). Det hævdes, at det tidligere anvendte bloktryk – hele udskårne trykplader i træ – også var bogtryk, og at dette, hvis bogtrykket med bevægelige metaltypen ikke var blevet opfundet, kunne have gennemløbet en udvikling mod større effektivitet og forfindelse. Sådanne historiske »hvis«-betragtninger er i almindelighed temmelig ligegyldige, men er det hér så meget mere, som afsnittets forfatter selv kommer ind på et par følgevirkninger af Gutenbergs indsats; først mener han vel ikke at se Gutenbergs betydning i mekaniseringen af bogproduktionen, men derimod i muligheden for at fremstille »den ensartede og kritisk korrekturlæste udgave«; dernæst ser han betydningen af, at man kunne fremstille relativt store oplag af identiske tekster; og så indser vi jo alligevel, at Gutenbergs opfindelse var en bedrift: trykpladerne var sammensat af løse metalstøbte skrifttegn og kunne fremstilles væsentlig billigere end bloktrykpladerne – og de kunne holde til fremstilling af større oplag.

Med fordelingen af stoffet på mange forfattere, i bind 2 således hele ti, har det ikke kunnet undgås, at værket har fået et noget uegalt præg, til trods for et formentlig stort redaktionsarbejde.

Forfatterne har ret så forskellige temperamenter. Mens enkelte som nævnt i en del af deres holdninger og formuleringer kan virke noget vrængende, møder man hos et par andre, Karsten Friis-Jensen og Minna Skafte Jensen, i afsnittet om den ellers noget svært tilgængelige latindigtning en engageret og inspirerende indlevelse. En fælles holdning blot til fænomenet *citater* møder man ikke; der forekommer tekster både i oprindelig ortografi og mere eller mindre normaliseret (jfr. eksempelvis henholdsvis s. 16, 18, 126, 130; og 114, 117, 267); et valg kan diskuteres: for de fleste læsere må dog den oprindelige ortografi virke stærkt hæmmende, måske endda uoverkommelig, mens til gengæld mere interesserede med de normaliserede tekster vil kunne finde frem til udgaver med de originale. Derimod kan det næppe diskuteres, at det er uheldigt, når der er pillet ved en tekst, der er trykt som en originaltekst, således som man ser det s. 329 ved en Hegelund-tekst.

Den nye litteraturhistories behandling af den danske litteratur fra perioden 1480-1620 har med et omfang på 528 tryksider kunnet blive ganske grundig, og den når ganske vidt omkring. Når der i den føromtalte lille introduktionsfolder fra 1983 står, at værket er »den største og mest omfattende danske litteraturhistorie nogen sinde...«, er dette dog kun til en vis grad rigtigt. Det skyldes nemlig, at den nye litteraturhistorie også behandler tiden *efter* år 1900. Den foregående store litteraturhistorie, Carl S. Petersens og Vilh. Andersens Illustreret dansk litteraturhistorie, 1-4, der udkom i årene 1924-34, gik med sine fire store bind kun til år 1900. Sammenligner man disse fire bind med den nye litteraturhistories seks første bind, der netop går frem til år 1901, vil man finde, at stoffet i den nye litteraturhistorie målt i typeenheder kun svarer til 80 % af den gamles. Og er den nye litteraturhi-

storie end rigt illustreret, så er billedstoffet, målt i tryksider i forhold til tekstsiderne, dog en halv gang større i den gamle litteraturhistorie. Gyldendals nye litteraturhistorie har for perioden før 1900 på ingen måde overflødiggjort den gamle.

Ole Degn

Michael Bruun Andersen, Tage Bild, Peter Larsen, Britta Lundqvist, Peter Madsen, Søren Schou og Karen Syberg: *Dansk litteraturhistorie 8. Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80.* (Gyldendal, 1985). 670 s., ill.

Gyldendals »Dansk litteraturhistorie« er et forsøg på at skrive litteraturhistorie på et materialistisk grundlag – altså en litteraturhistorie, hvor litteraturen betragtes i lys af og i sit samspil med samfundsudviklingen. Metoden bliver her ved på en måde deduktiv; ganske vist anskues litteraturen ikke som nogen refleks af samfundsudviklingen, men udgangspunktet er i modsætning til tidligere idealistisk funderede litteraturhistorier ikke de store digterpersonligheder og deres værker, men derimod de samfundsmæssige udviklingstendenser, tilstande og konflikter, som digterne reagerer på og fortolker.

Denne materialhistoriske metode betegner et frugtbart nybrud i dansk litteraturhistorieskrivning. Litteraturens udvikling sættes i intim forbindelse med udviklingen i de samfundsmæssige processer og hele det »kulturelle klima« samt med forskellige klasser og lags problemer og erfaringsverdener. Den materialistiske metode indebærer endvidere et brud med den idealistisk-biografiske litteraturhistories struktureringsprincipper. Hvor den biografisk orienterede litteraturhistorie ville tage udgangspunkt i de enkelte forfatterpersonligheder og fremstille litteraturhistorien som en kronologisk rækkefølge af

forfatterskaber, dér er udgangspunktet i den nye litteraturhistorie *den historiske udviklings kronologi*. Det er faserne i denne udvikling, der er det overordnede struktureringsprincip. Det er nemlig dem, der bestemmer, i hvilke afsnit den pågældende litteratur skal behandles.

Bind 8 omhandler perioden fra 1945 til 1980. Og denne periode inddeles i tre udviklingsfaser: den kolde krig 1945-56, socialdemokrati og velfærdssamfund 1956-65, og fra velstand til krise 1965-80. Til de tre faser svarer bogens tre hovedafsnit. Første afsnit er hovedsagelig skrevet af Peter Madsen, andet af Karen Syberg, og tredje af Søren Schou. I disse hovedafsnit indgår så mindre delafsnit af de øvrige medforfattere, der har haft forskellige specialopgaver så som teater, film, radio, presse m.v. (delområder, der går igen i hvert hovedafsnit). Men ivørigt fremtræder bogen som en velafstemt helhed uden stilbrud eller overlapninger mellem de enkelte afsnit. Bogen er tydeligvis udtryk for et kollektivt arbejde.

Med velfærdsstatens realisering i årene omkring 1960 blev »tiden i mange henseender (...) en anden«, fastslår Peter Madsen i den perspektiverende indledning til bindet. Der indtrådte et skift i de intellektuelle situation, og de udviklede en ny selvforståelse: »Hvor tidligere en række intellektuelle positioner havde været præget af distance til fornuft og fremskridt, der blev nu fornuft og fremskridt selvfølgelige forudsætninger, hvis begrænsninger og problemer, det gjaldt om at tage kritisk stilling til. Det ville politisk sige, at store dele af intelligentsiaen blev grundlæggende – men kritisk – solidariske med velfærdsprojektet. Hvor under den kolde krig de venstreorienterede intellektuelle var i defensiven, der blev ikke mindst den kulturelle intelligentsia i almindelighed venstreorienteret« (s. 16). Klaus Rifbjerg og ikke mindst Villy Sørensen, der

er periodens »helte«, blev de betydeligste eksponenter for denne nye selvforståelse. Men med den økonomiske krise fra omkring 1973 ændredes igen det kulturelle klima og de intellektuelles situation; de gode tider afløstes af »ulvetider«, og der skete et nyt opbrud. Havde forfatterkollektivet været helt konsekvent, burde 1973 således have været det år, der havde afgrænset de to hovedafsnit fra hinanden. Som det er nu, spaltes højkonjunkturperioden ud i to hovedafsnit – en del af den behandles i bogens andet hovedafsnit og en del i dens tredje.

I første hovedafsnit behandles altså – med enkelte undtagelser, hvor et forfatterskab gøres færdig – den litteratur, der faktisk udkom i perioden 1945-56. Og så fremdeles. Dette betyder bl. a., at mange forfatterskaber splittes op og behandles flere forskellige steder i bogen. Om Klaus Rifbjergs produktion kan man f.eks. læse i alle tre hovedafsnit – og endog flere forskellige steder i de enkelte afsnit. I behandlingen af de enkelte delperioder og disses forfatterskaber er den overordnede inddeling nemlig tematisk. Dvs., fremstillingen forsøger hele tiden at indkredse og sammenfatte de tendenser og temaer, som er centrale og karakteristiske for tiden og dens litteratur. Et forfatterskabs forskellige dele bliver således hyppigt stykket ud og fordelt efter den temasammenhæng, hvori de hører hjemme.

Gevinsten ved denne fremgangsmåde er frem for alt, at den synliggør sammenhængen mellem samfundsudviklingen, det kulturelle klima og de litterære tematiseringer. Denne synliggørelse er afgjort en af værkets største fortjenester. De enkelte værker og forfatterskaber placeres ind i de sammenhænge og den sociale kontekst, hvori de har fungeret og hvoraf de er udsprunget. At få disse forbindelser så indgående beskrevet og analyseret er noget nyt. Men

fremgangsmåden har imidlertid – som allerede antydnet – også sine omkostninger.

Første hovedafsnits første kapitel har overskriften »Efterkrigstid« og indkredser de intellektuelles situation i den umiddelbare efterkrigstid. Herefter følger et kapitel med overskriften »Humanisme, kulturradikalisme, kommunisme«, men heller ikke af kapitlets underoverskrifter (»Teatret som moralsk skueplads«, »Udfrielse til fællesskab«, »Skyld og ansvar« osv.) fremgår det, at det er Kjeld Abell, H. C. Branner, Hans Kirk, Hans Scherfig og William Heinesen, der her behandles. Dette fremgår heller ikke af indholdsfortegnelsen, hvori der for første hovedafsnits vedkommende overhovedet ikke optræder forfatternavne. Først fra og med andet hovedafsnit kommer forfatternavnene med i kapitlernes underoverskrifter. Vil man finde eksempelvis Jørgen Gustava Brandt, må man benytte forfatterregisteret bag i bogen: Der henvises her til side 126 og 127, hvor Brandt behandles under overskriften »Gale hververe«. Der henvises endvidere til side 296ff og side 307f, hvor resten af forfatterskabet behandles. Her behandles Brandt under overskrifterne »Sansning og engagement: Jørgen Gustava Brandt, Robert Corydon, Uffe Harder og Ole Sarvig« og »Storbyen som erfaringsrum: Jess Ørnsbo, Jørgen Gustava Brandt og Klaus Rifbjerg«. På læseren kan denne sprængning af forfatterskaberne og de mange abrupte skift til en ny forfatter ikke undgå at virke forvirrende. Hvad med resten af forfatterskabet? tænker man uvilkårligt, for man oplyses ikke om, at tråden senere vil blive taget op igen. Fremgangsmåden svækker værket værdi som håndbog og opslagsbog. Samtidig gør den det også vanskeligere for læseren at få et helhedsindtryk af de enkelte forfattere og deres forfatterskab. Ligesom bogens strukturerings-

måde lader nye sammenhænge træde frem, er der altså andre, der usynliggøres eller utydeliggøres.

Den tematiske fremstillingsform indebærer i visse tilfælde, at det kun er et bestemt aspekt af et forfatterskab – og ikke forfatterskabet i hele dets fylde – der behandles. Forfatterskabet ses under en bestemt synsvinkel, der er givet med det overordnede tema. F.eks. er Cecil Bødker placeret i et iøvrigt udmærket kapitel om kvindelitteraturen. Afsnittet, der har overskriften »Fra Adams ribben til Evas ekko«, beskæftiger sig især med det kvinded politiske aspekt i forfatterskabet, mens andre aspekter trænges tilbage. Noget lignende gælder behandlingen af Poul Ørums forfatterskab, der hovedsagelig ses under det ene aspekt: storbyfremmedgørelsen. Det overordnede tema samler her tre forfatterskaber: »Storbyen som livselement: Ulla Ryum, Poul Ørum, Poul Vad«. De analytiske sammenhænge synes således i nogen grad at blive til på bekostning af en mere indgående behandling af de enkelte forfatterskaber og de enkelte værker.

Stofpresset har utvivlsomt været enormt. Undertiden skal en overskrift samle så meget, at den bliver næsten intetsigende. Under overskriften »Fra Wien til Istedgade« behandles på kun godt fem sider hele ni forfatterskaber: Aage Dons, Willy August Linnemann, Hilmar Wulff, Eva Hemmer Hansen, Harald Herdal, Ditte Cederstrand, Palle Lauring, Hans Mølbjerg og Carl Erik Soya. Det kan næsten ikke blive andet end overfladisk – med sådan et sammensurium. I andre afsnit leveres der derimod glimrende analyser af eksemplarske enkeltværker. Men når analysen af Rifbjergs »Den kroniske uskyld« får tildelt næsten lige så megen plads som der afsættes til alle Panduros TV-stykker, synes man alligevel det nærmer sig proportionsforvridning. Når afsnittet om

de nye børneteatre i 70-erne får lige så megen plads som hele afsnittet om børnelitteraturen, forekommer det mig også at være lidt ude af proportioner. I afsnittet om børnelitteraturen er det iøvrigt næsten kun den »socialistiske børnebog«, der behandles. Selv om det var de socialistiske børnebogforfattere, der skabte mest debat og også stod for det nyskabende, var der jo andre børnebogforfattere af betydning. Endelig er det urimeligt, at børnelitteraturen (bortset fra et par sider om den trivallitterære børnebog i andet hovedafsnit) først kommer med i bogens sidste hovedafsnit om tiden fra 1965 til 1980.

Nogle forfatterskaber har tilsyneladende ikke rigtigt kunnet passes ind i de overordnede analytiske sammenhænge. Poul Borum omtales kun i en billedtekst, og hans lyriske forfatterskab bliver ikke taget op til behandling. Bent William Rasmussen nævnes kun en passant i en linje eller to. Og hvad folk som Knud Holst og Peter Ronild har gjort, siden de ikke bliver inddraget, det forstår man ikke. Bent Vinn Nielsen nævnes ikke, hvorimod f.eks. Jens Jackie Jensen tildeles næsten en side til omtalen af »Syv dages kold krig«. Lyrikeren Jørgen Leth får kun to linjer, men folk som Johs. L. Madsen og Per Kirkeby m.fl. er slet ikke kommet med. Og sådan kunne man blive ved.

Den materialhistoriske metode er én ting. Noget andet er, at »Dansk litteraturhistorie« ikke kun er en litteraturens historie, den forsøger også at være en mediernes og kulturkampens historie. I alle værkets hovedafsnit er der kapitler om udviklingen indenfor radioen, pressen, filmen, fjernsynet og om kulturdebatten og tidens kulturelle bevægelser. Måske havde forfatterne gjort bedre i at holde sig til litteraturen, når det nu er en *litteraturhistorie*, de vil skrive. At mediehistorien kommer med kan i og for sig være udmærket, for den er jo en del

af samfundshistorien, men når konsekvensen er, at der bliver for lidt plads til litteraturen (som antydnet ovenfor), ja så forekommer det mig at være en fejlposition. Teaterafsnittene (som jo omhandler litteratur) skal selvfølgelig med, men mange af de (medie)historiske afsnit, som nu breder sig meget på litteraturens bekostning, er ikke absolut nødvendige for forståelsen af litteraturens udvikling. Selvfølgelig skal der skrives om hørespil i radioen, TV-teater osv., men disse emner indtager kun en beskedent plads i de historiske afsnit. Efter anmelderens mening kunne forfatterkollektivet med fordel have strammet – og evt. sløjftet – nogle af de historiske afsnit; f.eks. dele af afsnittene om de nye mellemlag, uddannelseseksplosionen, pressens udvikling, ungdomsoprøret og græsrodsbevægelserne. Det ville have givet *lidt* mere plads til nogle af de forfatterskaber, der nu gøres færdige med blot nogle få linjer eller helt udelades.

At forfatterne gerne vil gøre noget ud af mellemlagenes udvikling, ungdomsoprøret og græsrodsbevægelserne er for så vidt naturligt nok. Det er en udvikling, de selv har været med i og så at sige kender »indefra«. Det er vel heller ikke så underligt, hvis dette udgangspunkt kommer til at præge opfattelser og prioriteringer. Selvfølgelig er »Dansk litteraturhistorie« de venstreintellektuelles litteraturhistorie; ingen tvivl om det. Begrebet »de intellektuelle« eller »den kulturelle intelligentsia« (forstået som forfattere, kritikere og kulturdebattører; s. 191) spiller en central rolle i bogen. Der fokuseres straks fra starten på de intellektuelle og de intellektuelles reaktioner. Man kan her godt komme noget i tvivl: Er den centrale rolle, der tillægges de intellektuelle i samfundslivet, en adækvat beskrivelse af en tid, hvor de intellektuelle *faktisk* havde indflydelse og betydning, eller er den måske snarere et udtryk for en ønskedrøm,

affødt af en situation, hvor de intellektuelle i stigende grad synes at være berøvet indflydelse på samfundsudviklingen? Et andet udtryk for, at bogen kan virke »intellektualistisk«, er en vis tendens til at reducere forfatterskaber til de intellektuelle/ideologiske standpunkter, de pågældende forfattere udtrykker. Sproget i litteraturhistorien flyder såmænd udmærket, men må siges at være præget af den »intellektualiserede skrivemåde«, der bl. a. også kendetegner dagbladet Information. Forfatterne bruger mange fremmedord, skriver komprimeret og udtrykker sig ofte på et højt abstraktionsniveau. Undertiden er der lange, svært tilgængelige passager. Så folkeligt kan man bestemt ikke kalde værket.

Periodens mere folkelige og masselitterære forfatterskaber er ikke særlig højt prioriteret i bogen. Når det gælder fortolkningen af forfatterskaber som Hilmar Wulffs, Jakob Bech Nygaards og Niels E. Nielsens, er det som om ambitionen om at anskue værkerne i deres samfundsmæssige betingethed kommer til kort. Måske skyldes dette, at disse forfatters tematikker er »bagudvendte« (hvilket vistnok bliver opfattet som noget negativt). Men selv om disse forfattere formulerede »en overvejende småborgerlig erfaring og et småborgerligt værdisæt« og skildrede en agrar livsform, der var vigende i forhold til den dominerende udviklingsretning i samfundet, behøver denne litteratur jo ingenlunde at være uden værdi. At forfattere med rod i en anden livsvirkelighed og erfaringssammenhæng end storbyens og den dermed forbundne »modernitet« (som bogens forfattere er så optagne af) skildrer den virkelighed, de kender, behøver for mig at se ikke at være udtryk for noget regressivt. En orientering mod fortiden kan måske oven i købet være nødvendig for at kunne udtrykke, hvad det er, der går tabt med industrika-

pitalismens ekspansion. En populær forfatter som Niels Anesen, der også skildrede den agrare livsform, er overhovedet ikke nævnt i bogen.

De triviallitterære forfatterskaber bliver taget op i analyser af Finn Søborgs og Sven Hazels bøger og af *Jan*-bøgerne. Men ikke så man forstår bøgernes fascinationskraft og evne til at tilfredsstille faktiske læserbehov. I forhold til masselitteraturen er bogens forfattere faktisk endnu langt hen ideologikritikere i deres holdninger: Det bliver ikke gjort klart, *hvorfor* disse bøger faktisk blev så populære. Iøvrigt forholder forfatterkollektivet sig mest *sociologisk* til masselitteraturen, dvs. gør rede for debatten om den »kulørte« litteratur, refererer ungdomsundersøgelsen fra 1946, skitserer udviklingen i ugebladsudbudet osv. Analyser af selve litteraturen er der ikke mange af. Her kunne man nok have ønsket sig at få noget mere at vide om, hvad det egentlig er for en slags litteratur, folk som Ib Henrik Cavling, Erling Poulsen og Torben Nielsen skriver.

Trods disse mange kritiske indvendinger mod især bogens prioriteringer og vurderinger af stoffet, synes jeg, forfatterne fortjener ros for at have fremlagt en så gennemført helhedsbeskrivelse af periodens litteratur- og mediehistoriske udvikling. Den har været inspirerende at læse, og giver måske også nok mest, når den læses i sin helhed. Som håndbog vil mange sikkert finde den både utilstrækkelig og vanskelig at bruge. Her er den nemlig ufuldstændig, både med hensyn til hvad den medtager af værker og af forfatterskaber. Forøvrigt er der også fejl og mangler i bogens forfatterregister, hvilket naturligvis er uheldigt i et opslagsværk. Jeg har umiddelbart bemærket mig to: Robert Corydon omtales ikke som angivet side 247, men side 297, og Anna Ladegaard er omtalt i værket s. 510, men nævnes ikke

i registeret. For fuldstændighedens skyld kan man måske slutte af med at nævne, at bogen rummer et udmærket billedmateriale og iøvrigt i ydre udstyr er en meget flot bog.

Svend Aage Andersen

Brian Patrick McGuire: *The Cistercians in Denmark*. Their Attitudes, Roles and Functions in Medieval Society. (Cistercian Studies Series: Number Thirty-Five. Cistercian Publications, Inc. Kalamazoo, Michigan, 1982). 421 s.

Den amerikanskfødte forsker Brian Patrick McGuire, der nu er ansat ved Københavns Universitet, har tidligere offentliggjort afhandlinger ikke blot om cistercienserordenen i almindelighed, men også om enkelte af de danske klostre; således f.eks. om Esrom og Sorø. Mest kendt er dog nok hans bog om Øm Kloster: *Conflict and Continuity at Øm Abbey*, 1976 (grunddigt anmeldt i *Cahier de Civilisation Médiévale* XX, 1977). Ovenstående bog er en samlet fremstilling af de danske cistercienserklostres historie fra Herrevad Klosters grundlæggelse i 1144 og frem til reformationen. Som titelen viser, er bogen også et forsøg på at anskue klostrene som andet og mere end økonomiske og politiske størrelser. Tidens tendens til mentalitetshistorie fornemmes også i bogen, se f.eks. s. 21. En sådan bog udfylder et tomrum i dansk historieskrivning. For det første var cistercienserne den vigtigste munkeorden i Danmark, hvis man ser bort fra tiggermunkene. Og for det andet dækker McGuires bog det hul, som Edward Ortved efterlod ved sin død. Ortved planlagde nemlig at skrive om cistercienserne i Norden, men han nåede kun at skrive en bog om ordenen i al almindelighed og en bog om klostrene i Sverige, som blev posthumt udgivet. For de danske klostres vedkommende

efterlod han sig nogle optegnelser, bl.a. et maskinskrevet manuskript om Herrevad Kloster. Disse samlinger findes nu på Det kongelige Bibliotek i København. Endvidere bør det nævnes, at de norske cistercienserklostres historie i højmiddelalderen er blevet behandlet i en kildekritisk set god bog af den norske historiker Arne Odd Johnsen.

Selv om McGuires bog repræsenterer den første samlede fremstilling om ordenen i Danmark, vil det være forkert at betegne cistercienserne som et udstyret område. Mange middelalderarkæologer har gravet i klostrene; det gælder således Ivar Hertzsprung, C. M. Smidt, Tage E. Christiansen og Olaf Olsen, og flere af klostrene er behandlet i monografier. Fremhævelsesværdig er her bogen om Sorø fra 1933. Øm Klosters kamp mod bisp Tyge af Århus er ikke blot flettet ind i Ebbe Kløvedal Reichs roman *Festen for Cæcilie*. – *Den hemmelige beretning om et kongemord*, 1979, men den er også behandlet så mange gange af faghistorikere, at man næsten kan sige, at emnet hører til de obligatoriske øvelser for middelalderhistorikere. Og endelig har den svenske historiker Lauritz Weibull, og efter ham Hal Koch, viet cistercienserordenen som politisk størrelse, deres særlige opmærksomhed.

McGuire skriver i sit forord, at han henvender sig både til det ikke-skandinaviske læsende publikum såvel som til danske historikere. Om de sidste siger McGuire beskedent, at det ikke er hans hensigt at bringe noget originalt nyt. Anmelderen må erklære sig uenig med forfatteren på dette punkt. McGuires almindelige kendskab til middelalderens kultur, hans evne til at læse kilderne på deres egne præmisser, og til at genfortælle dem på en så levende måde, at man forstår personerne bag dem, er i høj grad ny i forhold til danske læsere. Jeg tænker her f.eks. på hans redegø-

relse (s. 9-13) for danske historikeres opfattelse af munkevæsenet i særdeleshed og cistercienserne i almindelighed. McGuirens evne til at leve sig ind i en dansk middelalderlig munkeordens forstillingsverden er ligeledes i høj grad et nyttigt korrektiv til Ebbe Kløvedal Reichs *Festen for Cæcilie*, hvor kongemordet i 1286 ses som et resultat af international sammensværgelse mellem bl.a. cisterciensermunkene fra Øm og pavestolen. Disse repræsenterer for Reich den samme trussel mod Danmarks frihed, som EF gør i dag! Modsat Reich giver McGuire os faktisk et pust af det, som forfatteren til kriminalromanen *Rosens Navn*, Umberto Eco, har kaldt for drømmen om middelalderen (Slagmark nr. 5, 1985).

McGuire, der er elev af den engelske historiker R. W. Southern, har tidligere givet udtryk for en distance til dansk historisk forskningstradition (i bogen *Conflict and Continuity*). Han tager således afstand fra såvel den teoretiske marxismes opfattelse af munkene som overklassebevægelse, der udnyttede de lavere klasser, som fra ny-positivismens tørre fremstillingsform. Selv om bogens første kapitel består af en gennemgang af kilderne, er det ikke kildeanalysen, der står forfatterens hjerte nærmest. Og skønt denne bog i højere grad end forfatterens førnævnte bog om Øm Kloster bærer præg af at være skrevet i et dansk forskningsmiljø, er der alligevel for anmelderen ingen tvivl om, at den ville have vundet ved et stykke kildekritisk rydningsarbejde. Lad et par eksempler illustrere dette. Et af de store problemer i det 12. årh.s Danmarkshistorie er ærkebisp Eskils betydning. McGuire er udmærket klar over, at der er et svælg mellem på den ene side de oplysninger, som de samtidige diplomer giver om Eskils rolle ved de danske cistercienserklostres grundlæggelse, og mellem på den anden side de oplysninger, som de senere be-

rettende cistercienserkilder giver. Til den sidste gruppe hører Herberts mirakelbog om Ømbogen. McGuire opfatter imidlertid ikke den litterære Eskiltradition, som et udtryk for, hvad Eskil havde fortalt de franske munke, og derfor som en kilde til, hvordan Eskil ønskede, at man i eftertiden skulle opfatte hans indsats for det danske klostervæsen. Efter anmelderens opfattelse harmoniserer McGuire tværtimod kilderne ved at opfatte denne litterære Eskiltradition som et udtryk for, hvad Eskil faktisk havde gjort for klostervæsenet i Danmark, se f.eks. s. 39. Det er i øvrigt efter anmelderens opfattelse ikke rimeligt at forklare den modernisering af den danske kirke i det 12. årh., som cistercienserordenens indførelse var en vigtig del af, som ærkebisp Eskils værk alene. Moderniseringsprocessen synes derimod gennemført med bred støtte fra de samme stiftsbisper, kongen og stormænd, som bidrog økonomisk til cistercienserklostrenes grundlæggelse. Det udelukker selvfølgelig ikke, at Eskil også støttede de moderne reformbevægelser, men han var blot en blandt flere, der gjorde det. M.h.t. Eskils påståede rolle går McGuire dog ikke så langt som Lauritz Weibull og efter ham Erik Arup og Hal Koch. Disse opfattede nemlig ligesom Kløvedal Reich cistercienserordenen som en politisk størrelse. De hævdede, at ærkebisp Eskil kæmpede for den kirkelige frihedsbevægelse (gregorianismen). Men mens Kløvedal Reichs munke støtter kapitalisterne i EF, støttede Arups og især Hal Kochs munke verdslig frihed og lighed (demokrati). Sådanne a-historiske moderniseringer af middelalderens politiske kampe ligger imidlertid McGuire fjernt, se s. 47. Dertil er han alt for velbevandret i moderne medieallistik. Derimod er der et andet punkt, hvor den danske kildekritiske tradition kunne have givet ham et rigtigere og mere positivt billede

af cistercienserne fra Ryd Kloster ved Flensborg fjord. Det drejer sig om Christoffer I.s. død 1259, hvorom det hedder: »He too apparently came to a violent end. Rumour has it that he was poisoned, and there is even a story that the abbot of Ryd, Arnfast, put poison into the host that he administered to the king«. (s. 7). Her savnes der en bemærkning om, at Niels Skyum-Nielsen har argumenteret for, at dette rygte var psykologisk krigsførelse og politisk propaganda fra regeringskredsens side (Kirkekampen i Danmark 1241-1290, 1963).

Sammenfattende kan man sige, at McGuires bog udfylder det hul, som Edward Ortved efterlod sig ved sin død. Det er en god bog, som dog på nogle punkter kunne være blevet bedre, hvis McGuire havde slebet sin kildekritiske ragekniv noget mere. Et emne som klostrenes godshistorie gør forfatteren heller ikke så meget ud af. Men hvis man vil vide, hvad en middelalderlig munkeorden var, og hvordan de danske cisterciensermunke levede, og hvordan de opfattede sig selv, skal man læse McGuire. På dette punkt er han simpelthen langt bedre end danske historikere. Ligesom det er en fornøjelse at læse Umberto Ecos kriminalroman, er det en fornøjelse af læse McGuire. Og begge er de lærde medievallister, der bibringer deres læsere en liflig duft fra de senere års spændende resultater af udforskningen af middelalderens historie, filosofi og teologi.

Svend E. Green-Pedersen

Bjarni Guðnason (ed): *Danakonunga sögur. Skjöldunga saga, Knýtinga saga, Ágrip af sögu Danakonunga. Íslenzk fornrit XXXV.* (Hid islenzka fornritafélag, Reykjavík 1982)

Igennem århundreder har islændingene måtte finde sig i, at deres nations enestående litterære skatte blev udgivet af

fremmede, oftest med indledning og apparat på dansk. Siden 1933 har Island dog i serien *Íslenzk fornrit* haft udgaver med nuyislandske kommentarer til en række klassiske oldislandske tekster. Nu får islændingene så en stille hævn: De islandske sagaer om Danmark og de danske konger bliver her udgivet med nuyislandske indledninger og noter af Bjarni Guðnason. Så kan danskerne se, om de kan genfinde deres egen historie i den fremmede iklædning. Som de fleste af mine læsere kan jeg hverken old- eller nuyislandsk og har derfor de bedste betingelser for at give en forbrugervejledning til ligestillede:

Tekstkritisk bygger Guðnasons udgave på *Carl af Petersens's Sögur Danakonunga 1919*, som han kun har fundet ganske få anledninger til at afvige fra. Den ældre udgave var et rent tekstkritisk værk uden saglige eller litterærhistoriske kommentarer. Bjarni Guðnason bringer dels en oversigt over hele dette århundredes forskning; herfra kan den i islandsk ukyndige nemt finde de bibliografiske henvisninger til artikler og værker, der stort set er på sprog, vi er fortrolige med. Som fodnoter til selve den oldislandske tekst bringes endvidere fyldige henvisninger til andre historiske kildeskrifter (og især i sidste del af Knyttingsaga noteres det, når sagaens særoplysninger ikke findes hos Saxo). Det er her, jeg tror, en almindelig dansk historiker vil finde, at islandsk lader sig forstå! Man kan med udbytte lade Guðnasons annotationer supplere det mangelfulde apparat i *Ægidius's* sprogligt set fortrinlige oversættelse af *Knyttingsaga (1977)*, ligesom man kan få glæde af udgavens kort, specielt det over Venden.

Bindet med *Danakonunga sögur* indeholder for det første fragmenterne af den tabte *Skjöldungesaga*, som Guðnason identificerede i sin disputats (se anmeldelsen af oversættelsen nedenfor). For det andet *Knyttingsaga*, der jo nok

er det værk, der umiddelbart vil interessere historikeren mest. Og til slut et lille skrift fra det sene trettende århundrede, som *Gustav Storm* udgav under navnet »*Den oldnorske Saga om Danekongerne*« (Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania 1878 (*Chria* 1879)), men som her kaldes *Ágrip af sögu Danakonunga*, »Uddrag af de danske kongers saga«, hvad der er en uheldig titel. Denne lille kongekrone består af en række genealogiske og kronologiske oplysninger, hvoraf en del findes ordret gengivet i Knytlingesaga. Men da flere af krønens navneformer og særoplysninger er typisk danske, lader det sig dårligt opretholde, at den skulle være et uddrag af Knytlingesaga, snarere har de to værker fælles kilde(r).

Vort århundredes historiske forskning i Knytlingesaga (*Curt Weibull: Saxo* (Lund 1915) og »*Knytlingasagan och Saxo*«, *Scandia* 1976, *Sven Ellehøj: Omkring Knýtlingas kilder*«. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen* (Kbh. 1966), *Rikke Malmros: Blodgildet i Roskilde. Knytlingesagas forhold til det tolvte århundredes danske historieskrivning*«. *Scandia* 1979) er formentlig bedre kendt for dette tidskrifts læsere end de senere års litterære stilundersøgelser. *Rolf Heller* har vist (*Laxdæla Saga und Königssagas* (*Halle 1961*)), at der findes et betydeligt stilistisk og ideologisk fællesskab mellem den »høviske« Laxdølasaga og Knytlingesagas selvstændige saga om Knud den Hellige. Denne grundlæggende stilistiske iagttagelse lader sig ikke anfægte, men kan tolkes på forskellig vis. *Peter Hallberg*, har suppleret stilbestemmelsen med egne iagttagelser og har på dette grundlag gjort sig til talsmand for en serie vidtløftige teorier (*Olafur Þórðarson hvítaskáld, Knýtlinga saga och Laxdæla saga. Ett försök till språklig författarbestämning. Studia Islandica* 22 (*Reykjavik* 1963) samt debat med *Rolf Hel-*

ler i *Arkiv för nordisk filologi* 1965 og 1967) og i *Medieval Scandinavia* 11, 1978-79. Han hævder for det første, at Laxdølasaga er skrevet af Snorres slægtning, *Olaf Thordarson Hvítaskjald* (†1259), skønt hans bevismateriale højst tillader som formodning, at den kunne være skrevet af en person med tilknytning til denne godsejer-politiker. For det andet hævder *Hallberg*, at det førnævnte stilfællesskab skulle godtgøre, at Laxdølasaga og Knytlingesagas Knudssaga har samme forfatter og ikke blot fællesskab i skole. For det tredje hævder han, at den samlede Knytlingesaga trods sine store interne stilforskelle må være skrevet af een og samme forfatter – da jo en dygtig skribent kan skrive i flere stilarter! Stilkriteriet bruges således helt vilkårligt. Jeg tror, at enhver historiker, som læser *Hallbergs* førnævnte arbejder omhyggeligt igennem vil finde med mig, at hans slutninger ikke er bindende. Det er metodisk sundere at fastholde, at Knytlingesaga er en stilistisk meget ujævn kompilation, hvis redaktør er ukendt, ligesom de fleste forfattere af dens enkelte stykker. Hvad der står fast, er alene, at der er stilistisk fællesskab mellem Laxdølasaga og to partier af Knytlingesaga, nemlig dels den velkomponerede, psykologisk fine Knudssaga, dels den kompositorisk løser og snakkesaligt »høviske« beretning om Knud Lavard og hans forældre; om dette fælles stilpræg skal forklares som fælles skole eller fælles forfatter, er ikke blevet videnskabeligt afgjort endnu. *Bjarni Guðnason* godkender imidlertid *Hallbergs* »resultater« og beriger selv forskningen med en uberettiget forfattertilskrivning, idet han foreslår, at den afsluttende kongekrone, *Ágrip af sögu Danakonunga*, skulle være skrevet af en anden velkendt islandsk forfatter-stormand, *Sturla Thordarson*. Trangen til at forsyne anonymt overleverede værker med berømte forfatternavne skaber en

slags lærd digtning uden videnskabelig værdi.

Som hovedindtryk af Bjarni Guðnasons udgave står dog tilbage, at den er et fortrinligt arbejdsredskab også for den historiker, der uden at kunne old- og nyislandsk, men med støtte i Ægidius's oversættelse af Knytlingesaga vil forske i det tolvte århundredes Danmarkshistorie, eller for den, der med udgangspunkt i Claus Lunds neden for omtalte oversættelse af Skjoldungernes Saga vil studere den nordiske middelalders sagnverden.

Rikke Malmros

Skjoldungernes Saga. Kong Skjold og hans slægt, Rolf Krake, Harald Hildetand, Ragnar Lodbrog. Oversættelser ved Karsten Friis-Jensen og Claus Lund. Indledning og noter ved Claus Lund. (G. E. C. Gad, 1984). 97.60 kr.

Skjoldungernes Saga (Skjöldungasága) er et islandsk skrift om de danske sagnkonger fra Odins søn, Skjold, og formodentlig frem til Gorm den Gamle, affattet en gang før 1220. Det gengiver en islandsk variant af de sagn, som findes i de lidt ældre danske værker, Sven Aggesøns Danmarkshistorie, Lejrekongernes Krønike og Saxos Gesta Danorum. På Island blev partier af sagaen optaget i forskellige værker, ligesom den vel var kernen i de senere mere udsmykkede sagaer om Rolf Krake og Regnar Lodbrog. Endnu omkring 1600 fandtes der et håndskrift af Skjoldungernes Saga, men det gik tabt. Forskere fra Axel Olrik til Bjarni Guðnason har måttet hite fragmenter af den gamle *Skjöldungasága* spredt rundt i den oldislandske litteratur fra Snorres Edda 1220 til Arngrímur Jónssons latinske genfortælling 1596. Fragmenterne er blevet udgivet samlet af *Bjarni Guðnason* (anmeldt ovenfor) og foreligger her oversat fra latin af *Karsten Friis-Jensen* og fra is-

landsk af *Claus Lund*. Skriftet afslutter den trilogi med islandske værker om Danmark, som Bodil Begtrup inspirerede til (*Knytlingesaga* 1978, *Jomsvikingerne* 1979).

I betragtning af skjoldunge-overleveringens karakter kan det ikke undre, at Claus Lunds fortrinlige apparat (stor indledning, fyldige noter, slægtstavler og registre) fylder mere end teksterne selv. Claus Lund bygger stort set, men ikke ukritisk, på Bjarni Guðnasons arbejder og giver en grundig indføring i hele forskningen fra *Axel Olrik* (i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1894) og *R. C. Boer* (i samme tidsskrift 1922), *Jakob Benediktsson* (i *Arngrimus Jonas, Opera latine conscripta Vol 4 (Introduction)* Kbh. 1957) og *Bjarni Guðnason: Um Skjöldungasögu* (*Reykjavik* 1963). Det er en klar og inspirerende fremstilling af et kompliceret stof. Ved oversættelserne har man fulgt det princip ikke at harmonisere, men at gengive hvert fragments selvstændige stilleje. Det er der i hvert fald kommet nogle ypperlige danske tekster ud af.

Claus Lunds oversættelse af Skjoldunge-fragmenterne er mere entydigt videnskabelig end trilogiens øvrige værker, men er netop derigennem inspirerende og også god underholdning. For den, der vil studere det tolvte århundredes danske historiografi, giver dette fine lille skrift en nyttig indgangsnøgle, ligesom det åbner perspektiver tilbage til de heroiske digte hos angelsakserne og fremad, langt ind i den islandske saga- og sagnskat.

Rikke Malmros

Anders Sunesen: *Hexaëmeron*. Gengivet på danske vers af H. D. Schepele. Med en efterskrift af oversættelsen og Jørgen Pedersen. (G. E. C. Gad, 1985). 195,20 kr.

I disse år, hvor interessen for middelal-

derens mentalitet, herunder ikke mindst dens fromhedsliv er stigende, er det heldigt, at vor højmiddelalders centrale lærde opbyggelsesværk, *Anders Sunesens Hexaëmeron* både genudgives (i serien *Corpus Philosophorum Danicorum XI*) og her for første gang oversættes i sin helhed. *H. D. Schepelern* har bevidst valgt et noget konservativt dansk med den ældre retskrivning til at gengive den latinske tekst; resultatet er et pompøst, ja monumentalt dansk – som vel er kongenialt med forfatteren?

I *Hexaëmeron*, »seksdagsværket« fremlægger *Anders Sunesen* sit syn på verdensordenen fra skabelsen til den yderste dag og heri sin opfattelse af menneskets stilling i kosmos (hvor dets korte liv helt er bestemt af at skulle afgøre dets evige skæbne efter Dommens Dag). *Anders Sunesen* har studeret hos sin tids fornemeste teologer og skolastikere, og specielt i afsnittet om Synden markerer man den kyndige kirkeretslærde.

Værket er fra forfatterens hånd delt i 12 sange; ved trykningen er disse sange blevet delt op i overskuelige enheder, og i den fortræffelige »Oversigt over Digtets Indhold« ledes man frem til et hvert afsnits emne – her ydes der læseren en meget stor tjeneste. I Efterskriftet giver *H. D. Schepelern* en oversigt over *Hexaëmeron*-forskningens (og dermed håndskrifternes) historie siden reformationen, mens *Jørgen Pedersen* placerer værket idéhistorisk og viser, både hvor meget *Anders Sunesen* har lært af traditionen, og hvorledes han forholder sig selvstændigt til sine skola-stiske læremestre.

For den litterære vurdering vil kriteriet ofte være originaliteten (et værk, der intet lægger til traditionen er overflødig). For den mentalitetshistoriske synsvinkel er det derimod en givende kvalitet i sig selv, at et værk er traditionelt. Mens for eksempel *Saxo* er vanske-

lig at have med at gøre til mentalitetshistorisk brug, fordi vi næppe aner, hvem han repræsenterer udover sig selv, er *Hexaëmeron* en dansk kirkefyrstes gengivelse af sin tids officielle teologiske lære, det helhedssyn, han har ønsket at videregive til sin kirkes gejstlighed og gennem den til det genstridige danske folk. Det er ikke ligegyldigt at vide, hvad en mand, der skulle fælde domme i vanskelige familieretslige sager, mente om kvindens stilling i verdensordenen eller om fadermord, begået af en vanvittig, selv afstanden mellem den fromme helhedsvision og den kaotiske middelalderlige virkelighed kan forekomme næsten uovervindelig. Hvis *Hexaëmeron* er vanskelig at læse, er det fordi, middelalderens forestillingsverden er vanskelig for os at fatte. Med denne fortræffelige oversættelse har vi imidlertid fået et hjælpemiddel til at komme i gang. – Nu skal der forskes!

Rikke Malmros

Helge Rasmussen: Modulerne i vikingehuset og Trelleborgs dobbelte palisædevolde. (Radiæstetia, Køge. 1985). 58 s. 66,- kr.

Trelleborgene er fascinerende og gådefulde: den strengt geometriske opbygning med eksakt fastlagte måleenheder i anlæggene gør, at de er enestående i hele den kendte civilisation. Hypoteser og gætterier om deres formål og funktion er legio: soltempel, skibsværft, landningsplads for UFO-er m.v. I dette lille skrift bliver de ellipseformede huse i borgen og i Trelleborgs tilfælde udenfor voldene analyseret med udgangspunkt i den s.k. jordstråling, dvs. de elektriske strålebaner fra vandårerne. I følge forfatteren kunne vore forfædre årtusinder tilbage på baggrund af en høj kultur spore vandårernes forløb, og de indrettede hele deres tilværelse efter disse strålebaner. Alle tidligere indbyggere i oldtiden

kaldes »vikinger«, og de store borganlæg dateres til 3500 eller 4000 år før nutiden. De er anlagt ikke i cirkelform, men i en klassisk elipse, der går igen i vikingehusene, hvor der også blev skabt en naturlig turbulens, altså et rundtræk, der gjorde at man blev fri for røgen fra ildstedet. Modulerne i vikingeborgene er vidnesbyrd om en kultur, der byggede på en naturviden, vort tekniske samfund ikke besidder i dag. Ligeledes har man kunnet udnytte den folkelige viden, som vi jo også kender fra vore dage om, at man ikke skal lægge et hus, hvor to vandårer krydser hinanden.

Interessen for jordstråling er lige nu meget udbredt, og Helge Rasmussen har sikkert ret i, at vore forfædre havde et tættere forhold til naturen end vi, og at de har taget hensyn til for os ukendte faktorer – tænk bare på deres fantastiske evne til at navigere. Derimod bør forfatteren ikke kaste sig ud i alt for vilde spekulationer om borganlæggenes datering, placering og historiske forudsætninger.

Michael Linton

Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. (Bygd, 1983). 297 s, 195,- kr.

Emnet for Frandsens disputats er dyrkningssystemet, således som det fremgår af forarbejderne til Christian 5.s matrikel, dvs. markbøgerne fra 1682-83 og de lidt senere modelbøger. Det centrale materiale udgøres af en nøje analyse (Kap. 6) af 11 landsbyer med forskellige dyrkningssystemer og forskellige jordfordelingsprincipper (bolskifte, solskifte etc.); med støtte i de senere udskiftningskort rekonstrueres kort over byerne med hver ager indtegnet. Forfatteren har herefter undersøgt dyrkningssystemet i samtlige kongerigets landsbyer,

resultatet bringes dels i form af en kortfattet beskrivelse af forholdene i de enkelte herreder, dels på store bilagskort påført alle landsbyer med signatur efter dyrkningssystem. For Møn, Falster og Fyn med tilgrænsende øer er herredsbeskrivelserne udvidet til en analyse af kulturlandskabet 1682, med rekonstruerede kort over ejerlav, vangesystem og fordelingen af skov, eng og ager, og med en analyse af landgilde og udsæd 1662.

De to hovedsystemer var – som bekendt – vangebruget i Østdanmark, incl. det østjydske lermoræneområde, og græsmarksbruget i det meste af Jylland. Det sidste kan atter deles i to hovedtyper, karakteriseret ved forekomsten henholdsvis manglen af en fast inddeling af bymarken i dyrkningsområder, tægter. I modsætning til vangene var tægterne ikke adskilt ved hegn, kunne følgelig ikke fungere som fælled, hvilket vel bl.a. hang sammen med, at hvor det karakteristiske vangebrug var et trevangsbrug med en treårig rotation, havde en by med regelmæssigt græsmarksbrug otte tægter med en otteårig rotation. Inden for hovedsystemerne var der mange variationsmuligheder. På bilagskortene opererer Frandsen med 25 signaturer.

Analysen af dyrkningssystemerne og deres mange variationer og den præcise kartografiske påvisning af deres udbredelse – som forfatteren påpeger, besidder intet andet land et så enestående synkront materiale som Christian 5.s matrikel – er afhandlingens sikre hovedresultat. Men det mest spændende er selvfølgelig de konklusioner, forfatteren forsøger at drage. Der er tale om to. Den første begynder med påvisningen af den nære korrelation mellem dyrkningssystem og jordbund. Grænsen mellem vangebrug og græsmarksbrug fulgte grænsen mellem ler- og sandmoræne i Østjylland. I det hele taget tilpassede bønderne arealudnyttelsen til mu-

lighederne for korndyrkning, for græsning og høslet og dermed for gødning og trækraft. Som eksempel kan tages alsædsbruget, hvis forudsætning var stort kvæghold, dvs. sikker gødnings-tilførsel, et system, som (i forskellige varianter) fandtes i marskegnene, det vestlige Limfjordsområde, visse skovegne samt på Amager, dvs. i områder med masser af græs og hø uden for den dyrkbare, eller i hvert fald den dyrkede jord. Når forfatteren fremhæver, at bønderne bevidst stræbte imod økologisk balance, er det dog fristende at pege på, at skovens forsvinden og hendens udbredelse i store dele af Jylland viser, at denne bestræbelse ikke altid var lykkedes. Pointeringen af, at landbruget i gamle dage fungerede fornuftigt, er imidlertid værdifuld og forfriskende.

Den anden konklusion gælder dyrkningssystemernes udvikling. Et udgangspunkt for Frandsens betragtninger herover rummes i de indledende kapitlers fortræffelige og for den »læge« læser særdeles nyttige forskningsoversigter. Forfatteren tilslutter sig en række moderne forskere som Annaliese Krenzlin i Tyskland, Joan Thirsk i England, Poul Meyer i Danmark, hvis opfattelse er, at skabelsen af det fuldt udviklede landsbyfællesskab med vangebrug i fast rotation var en langvarig middelalderlig proces. Et andet udgangspunkt udgør iagttagelsen af dyrkningssystemernes udbredelse i 1682-83, idet jordbundsforhold og andre geografiske faktorer ikke strækker til som forklaring, men må suppleres med historiske årsager. Det gælder således for det gode lerjordsområde omkring den vestlige Limfjord, hvor Salling havde et helt regelmæssigt græsmarkssystem, men Mors og Thy et indmarks- udmarkssystem. Og det gælder til forklaring af grænserne mellem tovangs- og trevangssystemet på Sjæl-

land (tovangsbrug på Heden sydvest for København), på Fyn (hvor de to vestlige herreder havde tovangsbrug), og syd for Århus (tovangsbrug i Ning hd.).

Den vide udbredelse af vangelag, dvs. samkøring af rotation mellem nabobyer, som har krævet nøje planlægning, tjener til forklaring af herrederens betydning for grænserne mellem to- og trevangssystemet, den enkelte by har øjensynligt ikke uden videre kunnet ændre sit dyrkningssystem. Vanskeligere for forfatteren bliver det, når de gode iagttagelser skal stilles sammen til en tese om de historiske årsager, altså en tese om dyrkningssystemernes udvikling. Frandsen forestiller sig, at de østdanske dyrkningssystemer gradvist har udviklet sig fra en kombination af et uregelmæssigt græsmarksbrug med alsædsbrug til trevangsbrug, nogle, men ikke alle steder, med tovangsbrug som mellemstadium. Formuleringen kommer først s. 256, men tesen ligger bag mange tolkninger tidligere i bogen. Af argumenter i det danske materiale er de vigtigste følgende: 1) Alsædsbyerne fandtes ganske vist dér, hvor de geografiske betingelser passede til dette system, men ingenlunde alle sådanne steder, hvorfor de i 1682 eksisterende alsædsbyer kan betragtes som relikter. 2) I trevangsbyerne var der – som bekendt – en vang til vintersæd (rug) og en til vårsæd (byg). I tovangsbyerne ydedes hele landgilden i byg, uanset at man mange steder også såede rug. Landgilden afspejler historien, udsæden at man var på vej mod et trevangssystem. 3) Det kan i Ramsø hd. nord for Køge og flere steder på Nordfyn ud fra vangestrukturen sandsynliggøres, at byer, som i 1682 havde trevangsbrug, tidligere må have haft tovangsbrug.

For Ramsø hd. samvirker argument 2 og 3 overordentlig smukt. Såvel

landgilde som kongetiende ydedes nemlig i byg, nøjagtig som på Heden i tovangsområdet mellem Ramsø hd. og København.

Hovedtesen om dyrkningssystemernes udvikling synes rimelig og sandsynlig, men dens styring af en lang række tolkninger i bogen er meget håndfast. Et par eksempler. På Amager og på Frederiksberg = Ny Amagerby (1651 udstykket fra den kongelige ladegård) var der alsædsbrug. Her var »dette på sin vis primitive dyrkningssystem bevaret« (s. 53, 99f) ligesom i andre marginale kystområder (s. 256), hedder det. Hvorfor ikke i stedet regne med, at der var tale om landets mest avancerede landbrug? På Heden sydvest for København var der som nævnt tovangsbrug, der dyrkedes vårsæd, først og fremmest byg. Med til systemet hørte dog i adskillige byer rug-haver, »tydeligt noget sekundært. På et vist tidspunkt må der være opstået et behov for dyrkning af rug« (s. 57). Tolkningen forekommer ikke særlig rimelig. På landets bedste jord ved landets største by skulle bønderne først sent have skaffet sig brødkorn? At landgilden faldt i byg, kan lige såvel forklares ved, at jorden egnede sig til byg og København havde brug for øl, dvs. at tovangsbruget her var udtryk for en moderne markedsorienteret produktion. Bag Frandsens tolkning ligger det forhold, at han, som andre, sætter trevangsbruget i forbindelse med indførelsen af vinterrugen, en rimelig hypotese. Men i betragtning af, at de skånske småfæstere, landboerne, o. 1200 såede vinterrug (Skånske Lov 240, Andreas Tunesen 145, jf. 144), synes det uægtelig mærkeligt, at rugen skulle være en nyhed på Københavnsegenen i det 17. årh.

En tolkning af en lidt andet art kalder også på en kommentar. Forfatteren retter s. 6f indvendinger imod Svend Gissels opfattelse af Roskildebispens Jordebogs talforhold mellem skyldjord og

landgilde som en afspejling af de forskellige dyrkningssystemer. Men det forhindrer ham ikke i andetsteds at mene, at der er tale om en simpel sammenhæng mellem dyrkningssystem og landgilde. Når landgilden (pr. bol endda) i Valby ved København halveredes fra 1370 til 1551, forklares det ved overgang fra alsæds- til tovangsbrug, mens den uændrede landgilde i Tårnby på Amager må skyldes, at der her uændret var alsædsbrug. Forklaringen er fristende, men hvorfor ikke tænke sig, også her, en forklaring uden for skemaet! Landgildens nedsættelse i Valby kunne vel, som så mange andre steder i Danmark, skyldes bondens stærke stilling over for godsejeren efter 1370, hvor så megen jord (i Valby over halvdelen af byen) lå øde. I øvrigt er det vanskeligt at forestille sig Valbys store bymark som én stor kornvang i 1370, og hvor skulle kvæget være?

Når disse af hovedtesen styrede tolkninger her er kritiseret, er der desto større grund til at pege på nogle landsbyanalyser, hvor forfatteren når til en frapperende forståelse af byernes udvikling. På Falster kan han vise, hvorledes landsbyen Tåstrups bymark 1682 stammede fra tre byer, af hvilke Tåstrup og Bisserup figurerer i Kong Valdemars Jordebog. Og for byen Brarup viser han, hvordan præstegårdens jord, 12 stufjorder, faldt helt uden for den øvrige bys jordfordelingsprincip, og foreslår herefter, at disse blokformede jorder, noget tilfældigt placeret ud over bymarken, udgjorde en relikv af en ældre agrarstruktur.

Kildematerialet til afhandlingen er først og fremmest Christian 5.s matrikel. Et tilfælde, hvor mere ældre materiale burde have været inddraget, skal imidlertid anføres. I Ning hd. var der som nævnt ovenfor tovangsbrug, og i god overensstemmelse hermed forekom rug ifølge 1662-matriklen ikke som

landgildepersil og udgjorde kun 10 % af udsæden (s. 258, jf. s. 237). Men havde forfatteren også benyttet de af Poul Rasmussen udgivne jordebøger over Århuskirksens gods, bispens i 1544 og kapitlets 1600-1663, ville han have kunnet læse, at de fleste af kirkens ejendomme ydede lige dele rug og byg. I analysen af det centrale kildemateriale skal fremhæves hans meget vigtige iagttagelse vedrørende rotationsangivelserne i matriklens markbøger. Når overalt på Sjælland taxermændene i 1682 om de dårlige jorder oplyste, at de hvilede i mere end ét år, f.eks. 6, 12 eller 18 år, kan Frandsen påvise, at dette ikke er en beskrivelse af den faktiske rotation, men en taxering af jordens ydeevne (s. 42), en iagttagelse han senere (i Fortid og Nutid 1986, s. 117-23) har dokumenteret nøjere og bevist.

Vang og Tægt er en god bog om et vigtigt emne. Den sammenfatter og analyserer et stort stof og fortæller os meget væsentlige ting om, hvordan landbruget og landsbyen fungerede. Det er tilmeldt en velskrevet og en smuk bog, udstyret med de imponerende rekonstruktionskort over landsbyer og herreder. Og sammenstillingen af de to kort, jordbundskortet og dyrkningsystemerne, må vær selvsikret til at indgå i de almindelige fremstillinger af Danmarkshistorien.

Erik Ulsig

Ole Fenger og Erling Ladewig Petersen: *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede.* (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1, 1983). 382 s., 200,- kr.

Emnet belyses i to afhandlinger fra hver sin synsvinkel, Ole Fenger fra en overvejende retshistorisk og Erling Ladewig Petersen fra den socialhistoriske syns-

vinkel, han allerede i en lang række arbejder har anvendt på perioden. Hans afhandling er i hovedtrækkene udarbejdet 1963-64 og flere af resultaterne har forfatteren offentliggjort andre steder.

Tidligere retshistoriske behandlinger af den adelige gældssætning har, som Ole Fenger indledningsvis gør opmærksom på, været utilstrækkelige, fordi gældsretten på mange måder gik på tværs af senere tiders retsopfattelse.

Ikke blot var der tale om at hele retssystemet var standsopdelte, men i modsætning til idag var den normale sikkerhed for gæld personlige forpligtelser, og manglende betaling medførte skarpe sanktioner mod de involverede personer og ikke blot mod deres formue.

Da fast ejendom kun gav sikkerhed, hvis kreditor overtog pantet, var den eneste mulighed for at udvide sikkerheden normalt at få flere til at kautionere for gælden som forlovere. Disse var fuldstændigt ligestillede med hovedmanden – den fulde gæld kunne indkræves hos enhver af dem uden først at have været fordret hos hovedmanden. Da der yderligere ingen tinglysningspligt var og ingen prioritering af gæld, var det en farlig og uoverskuelig forpligtelse at påtage sig.

Ladewig Petersen søger at finde årsagerne til, at man i det hele taget vovede det. Gennem undersøgelser af nogle af de få adelige, hvis gældsforhold tilnærmelsesvis kan oplyses, viser der sig to hovedmotiver: dels at sikre nære slægtninge i deres ejendom og stand, dels at sikre sig selv skyldnerens ejendom. Betalte en forlover gælden, havde han ret til at få gælden indfriet ved godsudlæg hos skyldneren. Hvad motivet har været i de enkelte tilfælde er ikke altid klart at se i dag og har måske heller ikke været det dengang, men resultatet blev et net af gældsforpligtelser, der bandt adelens økonomiske skæbner tæt sammen.

Vendt direkte mod ældre dansk forsk-

ning – og måske indirekte mod nutidig udenlandsk – ser Ladewig Petersen ikke et (umoralsk og degenereret) overforbrug som årsag til den øgede gældssætning, man kan konstatere fra 1500-tallets ende. Derimod peger han på de matte konjunkturer i Europa, der dels nødvendiggjorde en produktionsomlægning, dels gav økonomiske problemer for mange, specielt mindre godsejere og dermed øgede spekulationsmuligheder. Produktionsomlægningen kan dog næppe anses for meget kapitalkrævende. For Holger Rosenkrantz, hvis opbygning af øksneproduktion fremhæves, udgjorde investeringerne, i praksis opkøb af stude til opfødning, kun rent undtagelsesvis over 10 % af de samlede udgifter, og under alle omstændigheder ville studene være solgt i løbet af et år. Spekulationsmotivet derimod understøttes af, at det i samme tid blev mere almindeligt at søge at bevare godser udelte ved arvedelinger med de økonomiske forviklinger, der fulgte.

Ole Fenger beskriver retssystemets reaktioner på denne øgede adelige gældssætning. Hovedindtrykket synes at være at retssystemet reagerede på udviklingen, og sjældent kan betegnes som fremsynet: nogle problemer havde det selv skabt. Fra ca. 1595 bliver det praksis, at gældssager rørte den adelige ære, og derfor kun kunne pådømmes af rettertinget, men det er først fra 1616, at konge og rigsråd begynder at ændre gældslovgivningen. Vigtigt er her indførslen af en art konkurs i 1623, hvor formuen blev delt mellem kreditorerne og debitor til gengæld undgik de ubehageligheder, der kunne følge af hans personlige hæftelse for gælden.

At rigsrådet vedtog disse love, skyldtes næppe blot, at de som retterting ikke kunne undgå at se det stigende antal gældssager. Som Ladewig Petersen viser, dominerede højadelen blandt kreditorerne, og gældssætningen var et led i

den koncentrationsproces i det danske adelsgods, han så mange steder har beskrevet. Gæld til ikke-adelige spillede omkring 1623 ikke nogen stor rolle. Der synes overvejende at have været tale om købmandsgæld og ikke egentlig udlånsvirksomhed. Udlånsiveren begrænsedes af, at ikke-adelige ikke måtte besidde adeligt gods. Det gjaldt pricipielt også efter, at de fra 1623 kunne få adeligt gods tildelt ved konkurser; nu skulle det blot sælges inden år og dag.

Adelsvældens senere år viser imidlertid en kraftig stigende adelig gæld til ikke-adelige og eksistensen af adeligt gods på ufris hænder. Dette gods' omfang blev ikke i sig selv truende – det udgjorde omkring en procent af det samlede adelige gods – men det blev et principielt stridspunkt mellem adel og borgere, særlig omkring kravet om salg inden år og dag, der dog foreløbig blev afsluttet da det i 1641 blev fastlagt, at godset kun skulle sælges, hvis det blev til en rimelig pris.

Den væsentligste forandring i obligationsretten i denne periode er dog den forordning af 1632, der muliggør tinglyst sikkerhed i fast ejendom, og dermed bliver det vigtigste led i den overgang fra personhæftelse til realkredit, som Ole Fenger fremhæver som det væsentligste i perioden, et synspunkt, man uden vanskelighed kan følge ham i. Vanskeligere er det – alt national forfængelighed til trods – at forstå Ole Fenger, når han fremhæver realkreditens gennembrud i det danske retssystem som særlig tidlig i europæisk målestok, specielt i forhold til romerretsligt prægede retssystemer. De fleste vesteuropæiske landes lovgivning tillod på det tidspunkt lån med sikkerhed i fast ejendom, og snarere end Romerretten synes det oprindeligt feudale fideikommissystem at have lagt hindringer i vejen for adelslånoptagning.

De to afhandlinger supplerer og

kompletterer på mange måder hinanden, men de kan også stilles op overfor hinanden. Det gælder i mindre punkter – størrelsen af den lovlige rentefod – men måske også i hovedlinierne. Hvor man fra Ole Fenger får indtrykket af en kortsigtet trial-and-errorlinje, ser Ladewig Petersen en bevidst politik for at kanalisere borgerlige over i adelig godproduktion. Med begrebet borgerlige anvendes måske en noget for bred og lidt for synteseskabende pensel. Det er denne borgerlige gruppe, der i stigende omfang udlåner penge til adelen, og der ved at kræve lige adgang til honores et officia i 1558 også krævede adgang til den adelige jord. Denne borgerlige gruppe består ved nærmere eftersyn også af de kapitalstærke universitetsprofessorer, der de jure naturligvis var gejstlige. De havde en stor, måske den største del af udlånsmassen, og deres midler var næsten udelukkende anbragt i udlån til adelen, men de kan på trods heraf næppe regnes blandt reformtilhængerne i 1661. Snarere end ønsket om at blive godsejere var årsagen til udlån til adelen mangelen på andre rentable udlånsmuligheder. Det skyldtes de dårlige eksportkonjunkturer, der gav de normale købmænd store problemer og usikre fordringer hos adelen. Tilbage af den borgerlige gruppe med kapital er kun de »embedskøbmænd«, der profiterede på statsleverancerne, og bag hvis krav om adgang til honores et officia, man snarere ser ønsket om indtægtsgivende embeder end kriseramte, omend måske nok agtværdige adelsgodser. Købmændenes interesse for godsejendom var, som Lawrence Stone netop har påvist det for Englands vedkommende, begrænset, og også efter 1660 synes godsejerstanden overvejende at være blevet rekruteret fra landbruget selv eller embedsstanden som i England.

Ole Bay

Finn Stendal Pedersen: *Fjelstedgården. Et gårdbrug i Den fynske Landsby*. Odense Universitetsforlag 1985. 110 s., ill. + kortbilag, 109,80 kr.

Om Fjelstedegnen på Nordvestfyn hedder det i 1843 i Odense Amts Beskrivelse, at den udmærker sig ved sine velhavende bønder, der »måske af alle bønder i landet have den største sans for renlighed, orden og pyntelige boliger« (s. 57).

En af disse pyntelige boliger er Fjelstedgården, i dag blandt det odenseanske friluftsmuseum, Den Fynske Landsbys største attraktioner. Bogen giver en særdeles instruktiv beskrivelse af denne gård, ikke blot, som vanligt, af bygningshistorien – udredningen omkring kaminhustypen, sulekonstruktionen og rekonstruktionsproblematikken er ellers spændende nok – men af hele gårdens historie ved at inddrage alt tilgængeligt arkivmateriale rækkende fra de ældste matrikler over kirkebøger, skøder, udskiftningsmaterialer m.m. til den sidste brandtaksation i 1903. Gården blev i 1944 taget ned og flyttet til Odense; at der ikke ved denne lejlighed gennemførtes en arkæologisk undersøgelse af byggegrunden må i allerhøjeste grad beklages. Følgen er, at vi kun med sikkerhed kan dokumentere det karakteristiske firfløjede anlæg tilbage til omkring 1780. Fra 1682-1943 sad kun to slægter på gården, den sidste fra 1760, og faktisk kan stuehusets bohove følges tilbage til 1760, noget ret enestående, som gør møbelplanen særlig interessant.

Forfatteren påviser den nøje sammenhæng, der er mellem bygningerne og produktionsforhold m.v., og han er derved blevet fristet til at gå det skridt videre at gennemgå marksystemet i Fjelsted by før og efter udskiftningen i 1785. Det er meget heldigt, for først derved får man den fulde baggrund for at forstå bondegården i funktion. Marksy-

stemet i 1682 byggede på 4-vangdrift, og som bilag til bogen medfølger et glimrende kort, hvor forfatteren med rimelig sikkerhed har kunnet genskabe fællesskabets marksystem. Bogen bliver på denne vis – kombineret med besøg på museum og landsarkiv – til en ren lækerbidsk for den lærer i lokal- og landbohistorie, som har tid og kræfter til at binde an med opgaven.

Paul G. Ørberg

Syn på ryttergods 1686. Ved Holger Hertzum-Larsen. (Eget forlag, Lemvig, 1985). xxii + 239 sider, 183,- kr.

Bogen er en udgivelse af en protokol fra 1686 over ryttergodsets tilstand i Lund-næs, Bøvling, Riberhus og Koldinghus amter.

Det har utvivlsomt været et meget stort arbejde at skrive oplysningerne af fra filmruller i Rigsarkivet, og specielt læsere, der er bekendt med 1600-tallets administrationssystem, og som ved noget om det økonomiske grundlag for Christian V's danske rytterhær, kan finde mange spændende oplysninger.

For andre, der i højere grad starter på bar bund, ville det have været en fordel med en indledning med fyldige forklaringer, en indholdsfortegnelse og passende litteraturhenvisninger, selv om et afsluttende stednavneregister giver lokalhistorikere en let indgang til de forskellige lokaliteter.

Som det er nu, fremstår udgivelsen – og dermed den potentielt spændende kilde – noget uformidlet.

Tove Elklit

Jens Christensen: *Storlandbrug – industrifinansiering 1850-1915. Et studie i sammenhængen mellem kapitalakkumulation i storlandbruget og finansieringen af det industrielle genembrud i Danmark 1850-1914 med*

baroniet Guldborgland som eksempel. (Landbohistorisk Selskab, 1984). 169 s., 80,- kr.

Jens Christensens bog er næsten identisk med hans specialeopgave ved Københavns Universitet, og den er i sin form stærkt præget af sin tilblivelsessituation. Formålet med undersøgelsen er »at efterprøve den hypotese, at der i det store landbrug finder en kapitalakkumulation sted, som kan danne en væsentlig del af grundlaget for industriens finansiering 1850-1914.« (s. 10). Det spørgsmål lader sig næppe besvare inden for rammerne af et speciale, og den måde, Jens Christensen griber besvarelsen an på, gør det i hvert fald ikke muligt. Bogen er en case-study baseret på en undersøgelse af baroniet Guldborgland, og det er et alt for snævert materiale til at besvare en så alment formuleret hypotese, så meget mere som der mangler tilsvarende undersøgelser af andre godser eller godskomplekser, som Jens Christensen kunne relatere sine resultater til. Ved at fastholde det ovenfor citerede formål skaber forfatteren forventninger hos læseren, som han på det valgte materiale ikke har mulighed for at indfri.

Hovedparten af bogen udgøres af en omstændelig og detaljeret redegørelse for, hvorledes kapitalakkumulationen på baroniet Guldborgland foregik eksemplificeret ved en gennemgang af den økonomiske side af landbrugsdriften på den ene af baroniets 2 godser, Orebygård. Dertil føjes et afsnit af omtrent samme størrelse, hvori der redegøres for de skiftende besidderes kapitaldispositioner. Begge afsnit er disponeret sagligt med det resultat, at bogen bliver en lang registrering af kvantiteter, et mylder af facts, som ikke føjes sammen til noget helhedsbillede.

Der ligger et stort arbejde i at fremdrage disse facts, og det forekommer

fuldstændig rimeligt, at forfatteren har afleveret sit arbejde i den foreliggende form som specialeopgave, men som bogudgivelse er formen ikke tilfredsstillende. Bogen falder mellem to stole. Den kan ikke opfylde det opstillede formål, fordi den handler om noget andet, og det den handler om: Hvordan besidderne af et gods kompleks tjente deres penge, og hvad de brugte dem til, behandler den kun overfladisk, fordi den stort set begrænser sig til 1. trin i den historiske undersøgelse: Tilvejebringelsen og registreringen af et empirisk materiale, men ikke foretager en videregående analyse og søger at skabe et sammenhængende billede. Hvis forfatteren havde stykket sine oplysninger sammen til en kronologisk disponeret fremstilling, havde han kunnet tegne et billede af godsdrift og invensteringsmønster som to i sig selv sammenhængende udviklingsforløb. Det havde været så meget mere nærliggende, som udviklingen helt tydeligt følger langtidskonjunkturerne med klare vendepunkter 1875 og 1890/95, således at perioden 1850-1915 uden vanskelighed kan inddeles i tre faser: 1850-75, 1875-1890/95 og 1890/95-1915.

Jens Christensens bog er bestemt ikke uden interesse, men den er på grund af sin ufærdige form ikke nær så god, som den med et ikke urimeligt stort merarbejde kunne være blevet.

Jørgen Fink

Jørgen Würtz Sørensen: *Rejsen til Amerikas Zion*. Den danske mormonudvandring før århundredeskiftet, (Fenre, Ålborg 1985). 120 s., ill., 85.- kr.

Denne lille bog er den længe ønskede saglige beskrivelse af mormonerne i Danmark og deres »hjemkomst« til Zion, dvs. Utah i USA. Jørgen Würtz Sørensen er hverken mormon eller anti-

mormon og ser forskningen i mormonhistorien først og fremmest som en del af den nyere social- og bevidsthedshistorie. Den voldsomme konfrontation mellem mormonerne og den mere »almindelige« befolkning kan nemlig ses som en sammenhæng mellem sociale vilkår og folks bevidsthed (s. 113). Würtz' stræben efter saglighed har dog medført nogle i og for sig unødvendige skævheder, som anmelderen vil komme tilbage til.

Würtz påpeger, at mormonerne historie i den danske historieforskning har været et overset eller lidet beagtet kapitel. Han kommer vist ikke rigtig med en forklaring om hvorfor, men for mig at se, skyldes det to faktorer. Den rent tekniske årsag er, at mormonudvandringen ligger så tidligt dvs. i 1850'erne og 60'erne. Det er nemlig først med udvandrerloven fra 1868, at vi får et større kilde-materiale bl.a. politiets udvandrerprotokoller. Derfor starter forskningen sine undersøgelser efter dette tidspunkt, kraftigt understøttet af, at den almindelige udvandring også først rigtig tog fat i 1870'erne. Den anden årsag ligger indirekte i det religiøse aspekt. Det er først i de allersidste årtier, at den religiøse bevægelse har fået forskningens bevågenhed. Så er det nærliggende, at grundtvigianismen og nu Indre Mission pga. deres større tilhængerskare har fået en højere prioritet, siden de fleste mormoner ifølge sagens dvs. lærens natur bor i Utah og ikke længere i Danmark.

Würtz' bog falder i to lige store dele, nemlig beskrivelsen af mormonerne kår i Danmark og i Amerika. Det er desværre en skævert i forhold til bogens titel og det endog på to plan, både mhp. det geografiske og det kronologiske, siden den danske første halvdel næsten udelukkende dækker årene 1850 til 1853. Det er en for alle parter ærgerlig lapsus.

Bogen fortæller meget fængslende og

som sagt sobert mormonernes historie fra de første missionærers ankomst til Danmark/Skandinavien. Straks fra starten mødte mormonlæren både begejstret sym- og antipati i den danske befolkning, hovedsageligt fra de allerfattigste. Denne tro tilgodeså jo netop deres behov, at det hele nemlig ville ende godt og i særdeleshed endnu på denne jord («de sidste dages hellige», der ville blive frelst af Jesus) koblet sammen med, at alle mormoner skulle samles i deres Zion, der fra sidst i 1840'erne var området omkring saltsøen i det nuværende Utah. For at samle de sidste dages hellige blev det et velgennemorganiseret udvandringsforetagende med lån til de mange fattige, således at der var både religiøse og materielle grunde for emigrationen. Mormonmissionærene var dengang meget aggressive, og dette koblet sammen med den uhyrlighed, som tilladelse af og opfordring til flerkoneriet var, medførte, at der til tider blusede meget kraftige antimormoniske bevægelser op, lige så fanatiske som mormonerne selv og ligeså fanatiske som de jævnlige jødeforfølgelser. Würtz forklarer antimormonismens heftighed med den almindelige sociale uro i 1850'erne. Det er bestemt rigtig, men jeg synes, at han mangler at forklare det paradoksale i, at nogle af de laveste klasser bliver så gevaldigt tiltrukket af læren og andre ligeså gevaldigt afskrækket. Indledningsvis nævnte jeg, at Würtz' stræben efter saglighed medfører et par uheldige skævheder. Den ene er hans dvælen i 1850-53 begivenheder i Danmark, dvs. mormonforfølgelserne i København og Ålborg, uden at han kommer med en forklaring på denne bevidsthedsmæssige konfrontation af socialt set ligestillede folk. Den anden skyldes, at Würtz ikke fortæller ret meget om mormonlærens indhold, og flerkoneriet er – hvis ikke kuriøs så – i hvertfald helt uforståelig. Det meste af

antimormonismen i Danmark i 1850'erne, altså i bogens første halvdel, forklarer Würtz ved dette moment. Først s. 84 ved behandlingen af de voldsomme reaktioner i USA, kommer en kort redegørelse ligesom tilfældigt dumpende. Jeg forstår godt Würtz' tilbageholdenhed over for lærens indhold, men en saglig beskrivelse af den, samt tilhængernes strategi og leveform i begyndelsen af bogen ville bestemt have været mulig og af det gode. (Det undrede mig f.eks. at mormonerne blandt madvarerne udleverede kaffe og te (s. 59) til deres tilhængere på sejlturen over atlanten. Stimulerende drikke mm. er jo ellers forbudt).

Bogen afsluttes med en meget nyttig præsentation af kilder og litteratur til mormonernes historie. Og Würtz' objektive fremstilling er forfriskende og behagelig i forhold til den ellers meget pro- eller contrafarvede litteratur. I det hele taget er det en spændende og også forskningsmæssigt ledig fremstilling, hvad min kritiske redegørelse måske ikke lod fyldestgørende skinne igennem.

Gerda Bonderup

Hans Chr. Bjerg: *Poul Løwenørn 1751-1826. Farvandssikringens organisator i Danmark*. (Farvandsdirektoratet, 1984). 223 s., 121,- kr.

I 1784 blev det danske søkortarkiv oprettet, og hermed var grundlaget skabt for vor tids Farvandsdirektorat, der fejrer 200 års dagen med at udsende en biografi over skaberen – kommandør Poul Løwenørn (1751-1826).

Naturligvis er de ydre rammer for Løwenørns virke velkendte fra bl.a. de forskellige udgaver af Biografisk Leksikon, men her præsenteres meget nyt.

Grundlaget er forfatterens meget omfattende arkivstudier foruden Løwenørns publicerede værker. Løwenørn blev udsendt som søofficer, men viste hurtigt interesse for ikke blot viden-

skab, men også praktisk sømandsskab. Disse evner kom til fuld udfoldelse som leder af videnskabelige ekspeditioner til Vestindien, hemmelige missioner til Sverige og Rusland og den store ekspedition til Østgrønland i 1786 for at lokalisere nordboernes Østerbygd m.m.

Efter 1798 fik han ikke flere udekommandoer, og kunne for alvor hellige sig arbejdet med opmåling og sikring af farvandet.

Allerede i 1784 havde han som nævnt taget initiativ til oprettelse af et søkortarkiv. Det blev hurtigt suppleret med andre arbejdsområder lodsvæsen, havnevæsen og søopmåling.

Løwenørn var således ikke blot en farverig og spændende søofficer, men en praktisk organisator. Han har fået en spændende og læseværdig biografi, der ikke blot centrerer sig om personen, men tillige giver væsentlige bidrag til forståelse af det 19. århundredes søfartsforhold.

Henrik Fode

Mads Østerby: *Danske jernbaners byggeri. Et rids af et forløb 1844-1984.* (Odense Universitetsforlag, 1984). 117 s., 158,60 kr. (inkl. moms og porto).

Bogens emne er de bygninger af forskellig art, der opføres i forbindelse med jernbaner, og hovedparten af bogen udgøres af et righoldigt billedmateriale, hvoraf størstedelen er viet banegårdene. Udtrykket »grim som en banegård« viser sig at være langt mindre entydigt, end man kunne tro, for det danske banegårdsbyggeri er en opvisning i stilblanding, og banegårdene derfor overraskende forskellige i deres udformning. Forfatterens korte indledning behandler emnet udfra æstetiske betragtninger, og sætter ikke jernbanebygningerne ind i nogen videregående sammenhæng. For en historiker er der ikke meget at

hente der, men som billedsamling har bogen absolut sin værdi.

Jørgen Fink

Hanne Caspersen: *Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne. Det modsætningsfyldte moderskab.* Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet XVI. (Den danske historiske Forening, 1985). 197 s.

Hanne Caspersens bog giver mere, end titlen lover, idet den faktisk rummer en bred oversigt over de gifte kvinders situation i 1930'erne. Hun skriver ud fra, hvad hun kalder en subjektiv metode uden forkastelse af kildekritikken, idet hun mener, at kildekritikken er nødvendig, men ikke tilstrækkelig til udforskning af kvinders liv; man må supplere med subjektive synsvinkler og inddragelse af egne erfaringer og prøve på at leve sig ind i tid og hverdag – uden af den grund at projicere nutiden tilbage på fortiden!

1930'erne var kendetegnet af en engageret debat om mange samfundsmæssige problemer, herunder også om kvindens plads; og debatten blev forstærket af krisen, arbejdsløsheden og det faldende fødselstal. Hanne Caspersen kommer godt rundt i debatten lige fra den officielle ligestillingspolitik til »menigmands« opfattelse, der kort kunne sammenfattes til »kvindens plads er i hjemmet«.

I næste hovedafsnit gennemgås en række normative skrifter med henblik på deres holdning til pigeopdragelse. Disse skrifter lagde stor vægt på pigerens moderinstinkt og på deres opdragelse til hustru og moder, mens der var forskellig opfattelse af, hvorvidt moderskab udelukkede erhvervsarbejde.

Et meget stort afsnit behandler husmødrenes hverdag – som her afgrænses som kvinder, som enten selv var er-

hvervsarbejdende, eller som var gift med en lønarbejder, og som ikke havde betalt hjælp til husholdningen. Forfatterens generelle påstand er den, at hvis det overhovedet kunne lade sig gøre, havde den gifte kvinde ikke erhvervsarbejde – og hvis hun havde, blev det lagt, så det kolliderede mindst muligt med husarbejde og børnepasning. Vi får gennemgået de fysiske rammer: lejlighedernes størrelse, udstyr, indretning, antal beboere og husmoderens arbejde: rengøring, vask, tøjreparation og -fremstilling, madlavning, børnepasning og -opdragelse, og forstår klart, at det at være husmoder dengang har krævet så meget, at man næsten ikke har fantasi til at forestille sig, at *de* kvinder også kunne have udearbejde.

Tesen om de hjemmegående husmødre underbygges i et afsnit om de dobbeltarbejdende kvinder, hvor Hanne Caspersen har forsøgt at sætte tal på. Der *kom* flere kvinder ud på arbejdsmarkedet i 1930'erne, men endnu i 1940 var antallet af husmødre større end antallet af erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder.

I de sidste to hovedafsnit ses på den statslige befolknings-, kvinde og moderskabspolitik. 1930'erne var de store kommissioners tid, med for eksempel Befolknings- og Svangerskabskommissionen. Befolkningskommissionen udsprang af bekymringen over den faldende fødselshyppighed og af et ønske om at finde årsagerne og derefter prøve at vende udviklingen, mens Svangerskabskommissionen var nedsat på grund af befolkningens og lægernes usikkerhed omkring retten til svangerskabsafbrydelse. Kommissionsarbejdet fik kun få konkrete resultater, som for eksempel lov om lån til boligbyggeri og huslejeunderstøttelse til mindrebemidlede børnerige familier eller lov om mødrehjælpsinstitutioner. Der, hvor det lykkedes bedst for staten at gribe ind, var tilsynet med

spædbørn: loven om sundhedsplejerskeinstitutionen fra 1937. I hvert faldt den ellers høje spædbarnsdødelighed i slutningen af 1930'erne.

Et andet statsligt initiativ fra 1930'erne var Statens Husholdningsråd fra 1935. Dets oprettelse falder sammen med tidens større krav til husmødrenes viden og kunnen inden for både husførelse og børnepasning. Hanne Caspersen konkluderer, at den statslige befolknings- og kvindepolitik valgte at prioritere kvindens reproduktive frem for hendes produktive funktion: Kvinderne måtte godt arbejde, men moderskabet kom først og var klart den vigtigste funktion.

Hanne Caspersen har skrevet en god, interessant og informativ bog, som ingen, der beskæftiger sig med kvindernes forhold i 1930'erne, kan komme udenom.

Tove Elklit

Hilda Rømer Christensen og Hanne Rimmén Nielsen (red.): *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*. (Århus, 1985, i kommission hos Husets Forlag). 208 s., 125,- kr.

Antologien, der består af en indledning, otte artikler og en litteraturoversigt, er en udløber af et møde om kvinder i mellemkrigstidens Danmark, der blev afholdt på Aarhus Universitet i 1984. I den kortfattede indledning rides tidens tendenser op, og det postuleres, at det væsentligste træk ved mellemkrigstiden var, at en række problemstillinger blev synlige og gav anledning til en række diskussioner, hvoraf mange stadig er aktuelle. Disse problemstillinger og diskussioner lagde kimen til den økonomisk og seksuelt selvstændige kvinde.

Mange af artiklerne er spændende og indholdsrige, men som så mange andre antologier udgør bogen ikke nogen helhed; man hører om moderskab, børne-

pasning, boligplanlægning, om husassistenter og ungpigeekultur. Men hvor tit er det de samme kvinder, artiklerne omhandler?

Hanne Caspersen bekender sig i sin artikel til en subjektiv metode, byggede på erfaring og indlevelse, men uden forkastelse af kildekritik. Det kunne være spændende at høre, om de andre forfattere er enige, for ingen af dem tager stilling til den subjektive metode i deres artikler, hvor Inger Lise Jensen skriver om »Kampen om moderskabet«, Anette Borchorst om moderskab og børnepasning, Elisabeth Sonnichsen om kvinder og boligplanlægning, Kirsten Geertsen om forsørgerbegrebet, Lene Mørk Hansen om husassistenternes forhold, Hilda Rømer Christensen om ungpigeekultur i provinsen og Inger Svane om kvindehistorie i gymnasiet.

Det bedste kommer – som så ofte – til sidst: en fyldig (ca. 70 sider) kommenteret bibliografi af Hanne Rimmen Nielsen, som vil være til stor hjælp for alle, der interesserer sig for kvinders vilkår i hjem og på arbejdsplads i mellemkrigstiden.

De, der ud fra indledningen kunne fristes til at tro, at det så var 30'erne, der skabte »den frigjorte kvinde« og »kvinden på arbejdsmarkedet«, vil dog andre steder i bogen få noget andet at vide og forstå, at det virkelig kun var kimen, der var lagt. Således konkluderer Inger Lise Jensen, at det snarere end den frigjorte kvinde var »den fornuftige mor«, der gik ud af 30'erne; og Anette Borchorst er på samme linje, bl.a. fordi krisen i 30'erne gjorde det sværere at acceptere, at gifte kvinder »tog arbejdet fra mændene«, og fordi store dele af befolkningen faktisk mente, at kvinderne skulle passe deres egne børn, og at de også var de bedste til det!

Tove Elklit

Peder Hove: *På vingerne for Danmark*. (Hernov, 1985). 120 s. ill., 98,- kr.

Under titlen »På vingerne for Danmark« har Peder Hove samlet en buket af dels vestallierede flytogter over Danmark 1940-45 dels af enkelte danskes frivillige indsats i Royal Air Force i samme tidsrum.

Under den sidste kategori hører beretninger om Jørgen Thalbitzers, Kjeld Rønhofs og Kaj Birksteds meriter i det berømte Spitfire jagerfly. Birksted opnåede, som det vil være nogle bekendt, en rang af oberst og blev højt dekoreret for et usædvanligt højt antal togter og nedskydningen af 8 tyske fly.

Medens danskes indsats i Royal Air Force trods alt som historisk emne må karakteriseres som begrænset er der langt større dybde i den vestallierede luftaktivitet over Danmark – et emne som dog har været udpræget forsømt i faghistoriske kredse. Ganske besynderligt al den stund, at i det omfang den rent militære krig blev ført ind over Danmark, var det de vestallierede flystyrker, som gjorde det. Peder Hove er klar over emnets omfangsrighed og beder derfor om, at hans skildringer betragtes som »historiske glimt og ikke som egentlig historieskrivning«. Netop *glimtvis* berettes om forskellige typer operationer over Danmark: Om mine-lægninger (de danske farvande hørte til de mest intensivt minerede overhovedet, og minelægningen var i retrospektiv det britiske bombekommandos mest succesfulde indsats), om natlige overflyvninger til og fra mål i Tyskland og tyske modforanstaltninger i og over Danmark for at stoppe disse aktiviteter. Der berettes endvidere om jager-togter over Danmark, de såkaldte »Intruder« patruljer, og kendte enkeltangreb, som f.eks. angrebene på Kollegierne ved Århus Universitet og Shellhuset i København fremdrages.

Medens Peder Hoves bog for mange vil slå portene op for en ny verden, er der intet nyt under solen for den efterhånden ganske store kreds af flyvehistorisk interesserede. Denne vil nemlig med både lup og passion have studeret den litteratur, som Peder Hove bygger sine skildringer på. For danske flyveres indsats i RAF drejer det sig primært om to uopdrivelige biografier fra 1945: K. Rønhofs »Vi startede fra England« og B. Thalbitzers »Med RAF for Danmark«. Med hensyn til den vestallierede luftaktivitet over Danmark øser Peder Hove af Anders Bjørnvads store registreringsarbejde »Faldne Allierede flyvere« og ikke mindst af den linde strøm af britiske værker om luftkrigen. Peder Hove vil derfor ikke indlægge sig megen hæder for sit kildearbejde. Bogens store styrke ligger i hans evne til at kombinere sine egne erfaringer som tidligere kamppilot med et udpræget skribentalent. Denne syntese har resultatet i engagerede, indlevelsesfulde og spændende personskildringer og situationsbilleder, som appellerer til et bredt publikum.

Med Peder Hoves eget eksplicite udgangspunkt kan man dårligt kritisere bogen for dens manglende analyse og dens ofte overfladiske behandling af væsentlige aspekter. Derimod optræder »smuttere«, som sagtens kunne være undgået: Et »Intruder« angreb mod Ålborg 17. maj 1944, som resulterede i adskillige ødelagte tyske fly dels i luften dels på jorden, fejldateres. Angreb på tog og anden trafik udført af en amerikansk jagereskorte 27. august 1944 karakteriserer Peder Hove som »Intruder« angreb, hvilket var noget ganske anderledes. Lidt større omhu ville også have forhindret, at en gammel myte blev kolporteret endnu engang. Tyskerne benævnte *ikke* de staniolstrimler, som blev anvendt af briterne for første gang under de store bombardementer af

Hamborg i sommeren 1943 for »Düppel«, fordi et britisk fly lastet med disse styrtede ned ved Dybbøl 25. juli 1943, men fordi tyskerne *selv* eksperimenterede med dette effektive middel mod radar på et gods som hed Düppel. Denne oplysning kunne Peder Hove have fundet i en bog, som optræder på hans litteraturliste.

Andre fejl igen skyldes manglende kildegrundlag. F.eks. karakteriseres en række angreb i Vestjylland i foråret 1941 som et britisk forsøg på at lægge hindringer i vejen for den tyske Norges- trafik. Den egentlige baggrund for disse angreb er beskrevet i et nyligt nummer af dette tidsskrift. Den nærmest novellistiske stil kolliderer af og til med kendsgerningerne, og giver sig løjerlige udslag. Et eksempel: 13. august 1940 forsøgte 12 Blenheim bombemaskiner at angribe Ålborg flyveplads. De 11, som nåede frem blev alle skudt ned. Et fly vendte om, inden angrebet satte ind – angiveligt på grund af motorvanskeligheder – og kom derfor helskindet hjem. Om besætningens tanker og følelser i den anledning skriver Peder Hove: »Besætningen ærgrer sig; nu kan man bare gå rundt og vente på, at kammeraterne skal returnere. Men ventetiden bliver lang. Den bliver uhyggelig lang.« Med til historien hører dog, at den pågældende pilot efter togtet blev stillet for en krigsret, fordi man mente, at han efterhånden havde for mange »early returns«.

Peder Hove holder sig absolut ikke indenfor faghistoriskeres slagte sti. Gud ved, om det bl.a. er derfor, man føler sig så godt underholdt gennem de 120 luftige og letlæste sider?

Henrik Skov Kristensen

Carsten Petersen: *Luftkrig over Danmark, Bind I september 1939-maj 1940*. (Bollerups Boghandels Forlag, 1985). 99 s., ill., 148,- kr.

Carsten Petersen var den anden, som i 1985 gav sig i kast med begivenhederne i luften over Danmark under 2. Verdenskrig. Som Peder Hove er han lægmand med tidligere tilknytning til flyvevåbnet dog ikke som pilot. Her hører lighedspunkterne op. Carsten Pedersen går anderledes systematisk og ambitiøst til værks end Peder Hove og har med dette første bind tilsyneladende i samarbejde med Bollerups Boghandels Forlag indledt en række af publikationer om luftkrigen over Danmark. Så vidt anmelderen er orienteret vil rækken primært sigte på at afdække de nærmere omstændigheder omkring store og dramatiske vestallierede overflyvninger af Danmark, og ikke mindst hvordan og med hvilke midler det tyske varslings-, radar- og natjagerforsvar i Danmark som en del af det samlede tyske ditto søgte at bekæmpe de vestallierede bombefly. At det ofte skete med held vidner mange vestallierede flyvergrave i Danmark om.

Tyngdepunktet i første bind omhandler tiden fra krigsudbruddet i september 1939 til maj 1940 ligger dog, dikteret af de faktiske begivenheder, på andre tildragelser. Perioden fra krigsudbruddet frem til Tysklands vestfelttog var bl.a. karakteriseret af, at det britiske flyvevåben *ikke* måtte udføre bombeangreb i Tyskland. At det samme hensyn som naturligvis var aldeles dikteret af kold militær kalkulation, ikke blev udvist over for det besatte Danmark i denne paradoksale periode, gør ikke det hele mindre interessant. Denne overordnede problemstilling negligeres dog i alt for høj grad af forfatteren. Carsten Petersens skildring eller rettere skildringer falder i tre naturlige afdelinger: 1. Tiden fra krigsudbruddet frem til 9. april. 2. Begivenhederne 9. april og 3. Det fortsatte tyske Norgesfelttog og de britiske reaktioner på det.

I perioden frem til 9. april skildrer Carsten Petersen, hvordan det neutrale Danmarks lufterum gentagne gange blev krænket af begge krigsførende parter. Alvorligst var de britiske krænkelser med tre tilfælde af direkte bombenedkastninger i det sydlige Vestjylland, f.eks. i Esbjerg by 4. september 1939. De britiske krænkelser fandt sted under de eneste offensive operationer, som var autoriserede, nemlig sporadiske angreb på ikke-landfaste mål i det nordvesttyske område, og krænkelserne, som var utilsigtede, skyldtes en lav navigationsstandard.

Beskrivelsen af 9. april koncentrerer sig naturligvis om luftoperationerne, der udover at være aldeles vitale for hele Weserübungs udfald var både banebrydende, omfattende og dristige. Her tænkes ikke så meget på Luftwaffes nedkæmpning af et nærmest parodisk svagt dansk luftforsvar som på verdens første landsætninger af faldskærmstropper dels ved Masnedø/Storstrømsbroen dels i Ålborg og på den gigantiske luftbro, hvis etablering disse tropper lynhurtigt skulle sikre ved at besætte flyvepladserne i Ålborg, og således bane vejen for det tyske felttog i det strategisk vigtige Norge.

Netop fordi flyvepladserne i Ålborg var et nødvendigt springbrædt til Norge kom de i de krigsmæssige begivenheders centrum, indtil tyskernes åbning af fronten mod vest i maj forskubbete det militære tyngdepunkt. Tyskerne gennemførte hurtigt en udbygning af især Ålborg Vest flyveplads og udfoldede store anstrengelser for at sikre den mod de britiske luftangreb, man var sikre på ville komme. De kom da også. Fra 20. april gennemførte briterne frem til begyndelsen af maj en række bombangreb for at afbryde den tyske kommunikation til Norge, hvor allierede ekspeditionsstyrker var under hårdt pres. Mindre kendt for mange vil det sikkert være, at briter-

ne også forsøgte at bombe minister Gunnar Larsens private flyveplads i Ry ved Silkeborg, da man konstaterede, at denne også blev anvendt af tyske transportfly. Carsten Petersen gennemgår disse britiske angreb og påviser, at resultaterne af disse første britiske bombangreb mod landfaste mål ikke stod mål med anstrengelserne.

Carsten Petersen har udført et grundigt research-arbejde og øser af både primære og sekundære kilder. Han går til værks på det rent operative plan med en pertentlig detaljerethed, som meget ofte overdrives. Tekniske detaljer omkring fly- og bombetyper, flys serienumre, kode, og besætningernes navne, grader og funktioner gøres i sig selv til en væsentlig undersøgelsesgenstand. Ligeledes fyger det med indforståede forkortelser, især tyske betegnelser, som aldrig bliver forklaret, og som derfor efterlader alle andre end udprægede specialister hjælpeløse og anmelderen direkte irriteret. Alle disse detaljer og forkortelser tynger fremstillingen og er oftest temmelig irrelevante fra et historisk synspunkt. Derimod savnes i høj grad forsøg på sammenfattende analyser af overordnede politiske/militære be væggrunde og konsekvenser, som ville kunne perspektivere det rent operative. I betragtning af Carsten Petersens ambitionsniveau, hans vægt på detaljerede oplysninger og kildene stile er bogens væsentligste mangel, at der ingen noter er. Det svækker naturligvis bogens dokumentationskraft alvorligt. Det rækker ikke blot at anføre, at man har anvendt kildemateriale fra danske, tyske og britiske arkiver. For anmelderen var det således stærkt irriterende ikke altid at være istand til at afgøre, om forfatteren trækker på publiceret materiale, som udgør en vægtig del af kildegrundlaget, eller på jomfrueligt kildemateriale.

Der er ingen tvivl om, at Carsten Pe-

tersens bog har fundet et publikum, men for begyndere er den bestemt ikke.

Henrik Skov Kristensen

Den Danske Brigadeforening (DAN FORCE): *Den danske Brigade i Sverige 1943-1945. Udgivet i anledning af 40 året for befrielsen og Brigadens hjemkomst.* (Samlerens forlag, 1985). 60 s. ill., 40,- kr.

Forud for den fredelige landsætning af Den danske Brigade 5. maj 1945, var truffet beslutninger i højere vestallierede, svenske og danske politiske/militære cirkler, der nok kunne have demoraliseret en og anden kampivrig brigader, som efter måneders træning i en øde forlægnings i Sverige havde set frem til at yde sit bidrag til Danmarks befrielse. Den Danske Brigadeforening har i anledning af 40 året for befrielsen og for Brigadens hjemkomst fået militærhistorikeren Oberstløjtnant K. V. Nielsen til at udrede de spjgede og ofte modsætningsfyldte danske, svenske og allierede tråde omkring Brigadens oprettelse, kommandoforhold og anvendelse for herved at placere denne enhed på ca. 5000 mand inden for rammerne af den danske modstandsbevægelse.

Bogen, eller om man vil, hæftet, bringer intet opsigtsvækkende nyt, men er en prisværdig koncis, velskrevet og kompetent sammenfatning af i al væsentlighed allerede publiceret materiale. K. V. Niensens noter afslører tre hovedkilder: Jørgen Hæstrups »Hemmelig Alliance«, Palle Roslyng-Jensens »Værnenes politik- politikernes værn« og en svensk disputats, Ulf Torells »Hjælp til Danmark« (1973). Disse er blot tre titler i en kommenteret kildeoversigt, som synes noget nær komplet, og som derfor vil kunne give gode tips til den, som måtte ønske mere detaljerede oplysninger, eller som måtte ønske andre facetter af Brigadens historie belyst.

Nærværende fremstilling koncentrerer sig om at beskrive danske, svenske og vestallierede initiativer, motiver og beslutninger fra tanken om etablering af en dansk lejr for flygtninge i Sverige født af Ebbe Munck i maj 1943 over oprettelsen af en decideret militær enhed, DAN FORCE, nominelt under SHAEFs kommando, i efteråret 1944, til Brigadens indsættelse 5. maj 1945. Under indtryk af tyskernes svigtende krigslykke pågik denne udvikling med svenskernes – ganske vist stiltiende – accept. Af hensyn til statsretlige konventioner var Brigaden dog officielt en »politistyrke«.

Ud over K. V. Nielsens udredning rummer bogen en skematisk oversigt, udfærdiget af Oberst Jersig, over officerer, officianter og faste befalingsmænd af reserven, som var tjenestegørende i Brigaden ved hjemkomsten 5. maj 1945.

Henrik Skov Kristensen

Lars Møller og Anette Wiborg: *Den gang under besættelsen – ubekvemme historier om en splittet nation*. (København Bogforlag, 1985). 203 s., 148,- kr.

Bogen er en slags jubilæumsbog, nærmest en samling essays – 16 ialt – skrevet af faghistorikere og andre, hvis fælles platform er opfattelsen af politikernes i rollen som Store Stygge Ulv. De fleste er sammendrag af tidligere publikationer og rummer intet nyt. En undtagelse er dog måske Henning Tjørnehøjs lille artikel om Højgaardkredsen i 1940, som vel i hovedsagen gentager, hvad den parlamentariske kommission i sin tid nåede frem til, men dog peger på et emne, der ikke tidligere har været selvstændigt behandlet, omend vigtige dele er indgået i Henrik S. Nissens »1940«, en bog forfatteren åbenbart ikke kender.

Alt i alt er det forstemmende at måtte

konstatere, at denne bogs hovedsynspunkter egentlig placerer den i perioden 1945-50. Hvor den samtidshistoriske forskning møder så fastlåste synspunkter, er den magtesløs.

Henning Poulsen

Claus Bryld og Steen Weidemann: *Retsopgøret 40 år efter. RUC-symposiet 1985*. (Roskilde Universitetscenter 1986). 193 s., 80,- kr.

Blandt de 10 aftrykte indledninger er der en enkelt, der rummer noget nyt. Litteraturhistorikeren Søren Schou har på få sider tegnet et nuanceret og troværdigt billede af bevidsthedsudviklingen blandt dem, der blev dømt under retsopgøret – med skyldig afstandstagen til sandhedsværdien i deres forestillinger. Dette studium vil forhåbentlig blive publiceret i en mere detaljeret og dokumenteret form.

For hovedparten af de øvrige indlæg gælder, at problemstillingen er mere moralsk end videnskabelig, og at de resumerer ældre arbejder og synspunkter. Det virker besynderligt 40 år efter stadig at finde befrielsesårets karakteristiske ophidselsesniveau og djævleteorier repræsenteret på konferencen. Havde det ikke været mere relevant, om man havde forsøgt at analysere dem?

Henning Poulsen

Socialisme på dansk – SF gennem 25 år. (SP-forlaget, Århus, 1984). 215 s., 130,- kr.

Bogen indeholder 19 bidrag, der belyser partiets historie og aktuelle situation omkring 25 års jubilæet i februar 1984. De fleste bidrag er interviews og erindringer, så der er mere tale om et kilde-skrift end en fremstilling af partiets historie. De fleste af bidragene koncentrerer sig om at belyse SF's hamskifte i årene 1973-78, hvor partiet i udfordrin-

gen fra de ændrede økonomiske konjunkturer og gennem opgøret med Larsenisterne gennemgik en dybtgående forandring fra et parti af alvorsmænd med mere eller mindre solid basis i fagbevægelse og arbejderklasse til et bredere sammensat parti med basis i både arbejderklasse og mellemlag og med stærke kvindepolitiske og økologiske islæt. Bogen er interessant og letlæst, men har i historikersammenhæng især værdi som kildekrift.

Jørgen Fink

J. C. Bille Brahe: *Kerteminde Værn. En Egns Land-forsvarsstyrker fra November 1943 til Januar 1976*. (Kjerteminde Avis Forlag, 1985). 272 s., 159,- kr.

Der er grund til at være taknemmelig for, at J. C. Bille Brahe var »saa ufornuftig at sige Ja« til at skrive om Hjemmeværnsgården i Kerteminde i forbindelse med dennes 25-års jubilæum i 1984. Tilsagnet resulterede nemlig – som det ofte sker – i en langt mere omfattende publikation, der her foreligger med titlen »Kerteminde Værn«.

Bogen beskriver udviklingen i Kerteminde-området fra dannelsen af modstandsgruppen i november 1943 (med Bille Brahe som leder) over de hektiske maj-dage i 1945, stiftelsen af Hjemmeværnsforeningen i oktober samme år og oprettelsen af Hjemmeværnet i 1948 frem til forfatterens afgang som hjemmevernsskiftet 1975/76. Bille Brahe, der således har spillet en central rolle i hele det beskrevne forløb, har naturligt nok grebet sit emne strengt kronologisk an. Hovedvægten er lagt på udviklingen frem til 1959, hvor den førnævnte Hjemmeværnsgård blev en realitet (et afsnit om bygningens forhistorie fra midten af 1600-tallet bryder unægtelig bogens struktur^o, men det har som nævnt sin for-

klaring); perioden efter 1959 er kun behandlet i hovedtræk.

Bogen er skrevet med engagement, indsigt og humor, og den giver et godt indtryk af forholdene i et lokalsamfund. Forfatterens patriotisme går som en rød tråd gennem afsnittene, og der lægges ikke skjul på, at tanken »Aldrig mere en niende April« har været hans ledemotiv i det omfattende og langvarige lokalforsvarsarbejde.

Bille Brahe øser gavmildt af arkiverne – ikke mindst sit eget – og detaljer er der nok af; men der er også overblik og udblik til verden uden for Kerteminde – hvad forfatteren beskedent kalder »Baggrundsstøj«. Netop denne stræben efter at se udviklingen i lokalsamfundet i sammenhæng med, hvad der foregik i landet som helhed – og uden for Danmarks grænser, gør bogen interessant ikke blot for kerteminderne, men også for den, der ikke kan »gå op i« alt lokalstoffet.

Bogen er forsynet med et omfattende tillæg, der kun har interesse for de involverede, samt en fyldestgørende kildeoversigt. Derimod er der ikke noget register, hvilket mange sikkert vil beklage.

P. C. Willemoes Jørgensen

Niels Martinov: *Jens Otto*. (Vindrose, 1986). 273s., hf: 185,- ib.: 225 kr.

Det er en levnedsskildring af Jens Otto Krag. Den er på en forræderisk måde en blanding af fiktion og sagsfremstilling. Det fiktionsmæssige er meget afdæmpet; det er nærmest det fremstillingstekniske, der gør bogen til fiktion, selv om der er passager, som er udflydende digt. Sagindholdet er det traditionelle og bringer stort set ikke noget nyt; men det bringes i en god form og som hovedregel i både et rimeligt omfang og en rimelig tolkning – den er også traditionel, dog af og til med nogle uafbalancerede indslag, der virker som en svunden periodes ven-

strefløjs angreb på socialdemokraterne. Undertiden kan vægtningen være noget usikker, f.eks. virker indslaget om Russel-tribunalet vedrørende Vietnamkrigen noget overdimensioneret. Til gengæld er der ikke noget om Krag's forhold i gymnasiet til den kristne gymnasiastbevægelse, som dog – mens det stod på – betød meget for Krag, men ikke gjorde det senere måske dog øgede tolerancen. Der gøres ret meget ud af det musiske i Krag's sind, men samtidig siges, bedre end andre har gjort det, at det, da det gjaldt, alligevel ikke kunne fylde sindet.

Der er momenter, der magler. Analysen af »Fremtidens Danmark« er for spinkel. Der er heller ikke noget om Krag som økonom; undertiden kunne han overraske med, at han også læste økonomi (hvornår det så skete?). Der er heller ikke noget om Krag på den internationale scene: hvordan var hans relationer til udlandets politikere, og hvordan så de på ham? Hvordan harmonerede de to forhold med hinanden, at han på den ene side var dygtig tilrettelægger af et politisk spil og på den anden side kunne være rystende naiv i forhold til enkeltpersoner? Alle disse mangler gør, at selv om bogen siger, hvad en dygtig skribent kan sige, når han bruger det givne, så siger den dog ikke noget væsentligt om Krag, som ikke han selv i sine erindringer eller andre i deres nekrologer og mindeartikler har sagt. Til dette kommer, at mange sikkert vil irriteres over manglende tidspunkter og datoer.

Vagn Dybdahl

Holger Eriksen: *Socialdemokrat og rebel*. (Husets Forlag, 1986). 230 s., 150,- kr.

Holger Eriksen (f. 1894) har udsendt sine erindringer om et langt liv i Socialdemokratiet. Han voksede op på landet i beskedne kår, fik realeksamen og kom straks til den socialdemokratiske pres-

se. I korte perioder var han i Vejle, Slagelse, København, Næstved og derefter på Demokraten i Århus 1921-1965. Han var 1929-35 i byrådet og 1935-66 med en kort afbrydelse i Folketinget. Fra 1927 var han i den centrale partiledelse. I Folketinget indtog han hele tiden en fremtrædende position, men var flere gange i opposition mod ledelsen.

Den første trediedel af bogen er den bedste. Her siges gode ting om vilkårene på landet før 1914 og derefter følger korte karakteristikker af livet i partiets ungdomsbevægelse under 1. Verdenskrig. Resten af bogen er stort set spredte data og anekdotisk stof. De mange vigtige begivenheder og centrale strømninger i partiets udvikling er der næsten ikke noget af. Enkelte gode oplysninger er der, men ellers ikke meget, der på betydelig måde bidrager til periodens eller Holger Eriksens historie. Enten har han ikke ønsket at gå dybere, eller også er det glemt (det virker mindre sandsynligt!). Uden tvivl kunne Holger Eriksen have sagt væsentlige ting om afgørende situationer i Socialdemokratiets historie.

Det kniber lidt med at holde orden i kronologien og med at fastholde den. Nutidens læsere kunne nok også have ønsket nogen uddybning flere steder; der vil eksempelvis sikkert være mange, der ikke forstår en bemærkning om, at et blad hængte telegrammer ud (de håndskrevne korte nyheder, aviserne placerede i redaktionsvinduerne i dagens løb). Har man fulgt Holger Eriksen vil mange dog uden tvivl glæde sig over at læse bogen.

Vagn Dybdahl

Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914. En arbejdsrapport*. (Sydjysk Universitetsforlag, 1984). 204 s., 79,25 kr.

Bogen bliver beskedent kaldt en ar-

bejdsrapport, og det er berettiget for så vidt, som mange af bidragene ligeså meget rejser spørgsmål og påpeger forskningsopgaver som bringer svar og færdige resultater, men det er en fremragende god bog bestående af 8 klare og velkrevne bidrag til Vestjyllands udviklingshistorie + en afsluttende syntese, og bogen fremstår som betydelig mere vellykket og helstøbt, end den beskedne undertitel lader formode.

Bogens emne er udviklingen i Vestjylland, og bogen viser, hvor frugtbart det er at foretage regionalhistoriske undersøgelser som supplement til lokalhistoriske og landsdækkende. Gennem de 9 artikler i bogen tegnes omridset af den vestjyske regions særlige udviklingsmønster. Den forholdsvis ufrugtbare jord gav Vestjylland en landbrugsstruktur, som ved begyndelsen af den undersøgte periode afveg fra resten af landet. Landbruget var gennemgående meget lidt intensivt og koncentrerede sig om de animalske produkter, mens kornavlens spillede en underordnet rolle. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at der ikke var påfaldende mange stude i Vestjylland; studene var karakteristiske for det nordjyske landbrug, men ikke for det vestjyske. Formentlig har smør – ganske vist af dårlig kvalitet forud for andelsmejeriernes etablering – og uld været de vigtigste produkter, men det er et af de spørgsmål, som kræver nøjere undersøgelse. Det vestjyske landbrug var gennemgående tidligere markedsorienteret end landbruget i det øvrige Danmark, og selvejet slog også tidligere igennem i Vestjylland. De vestjyske gårdejere kom derfor til at spille en vigtig rolle i den byudvikling, der fandt sted i perioden. I takt med at landbrugserhvervet voksede i økonomisk betydning som følge af den omfattende nyopdyrkning og den med tiden intensive landbrugsdrift, kom der en urbaniseringsproces igang, men også på

dette punkt fulgte den vestjyske udvikling andre veje end resten af landet, idet udgangspunktet ved periodens begyndelse afveg så stærkt. Bystrukturen i Vestjylland udmærkede sig ved stort set ikke at eksistere. Det er naturligvis en overdrivelse, men ikke blot var der langt mellem købstæderne, der var også langt mellem landsbyerne, idet enkeltgårde var et udbredt fænomen som følge af den meget ekstensive landbrugsdrift. Den voksende økonomiske aktivitet i landdistrikterne fik derfor ved midten af 1800-tallet karakter af en ambulanshandel med udgangspunkt i gårdene, og først senere fik det økonomiske liv en sådan intensitet, at det førte til en punktvis koncentration i form af en bydannelse.

Også industrialiseringen fik et karakteristisk forløb i Vestjylland. Hvis der nogetsteds i Danmark har været en protoindustriell region, er det her. Den hjemmeindustrielle uldvarerproduktion udviklede sig gennem opkøbsystem og manufakturer til en egentlig tekstilindustri, men med en underskov af småvirksomheder, som fik en kraftig tilvækst i mellemkrigstiden af små trikotagefabrikker.

Uden nødvendigvis at føle sig overbevist af alle de fremsatte synspunkter er det en bog man læser med stor fornøjelse, og bogen står både som et vigtigt bidrag til Vestjyllands historie og som inspiration til tilsvarende regionale studier for andre danske egne.

Jørgen Fink

- E. Ladewig Petersen, Knud J. V. Jespersen og Leon Jespersen: *De fede år. Odense 1559-1660*. Odense bys historie, bd. 6, udgivet af Odense Kommune. Odense Universitetsforlag, 1984). 492 s.

Med imponerende præcision med et bind om året nærmer udgivelsen af O-

dense bys historie sig byens 1.000 års jubilæum i 1988 og dermed afslutningen på det store værk, den største danske byhistorie til dato, med udsendelsen af tiende og sidste bind i jubilæumsåret. Af de seneste bind foreligger det om perioden 1559-1660. Det er overordentlig fyldigt og belyser mange sider af lokalsamfundets historie, som det endnu er forholdsvis nyt at se i lokalhistoriske arbejder. Her behandles ikke blot de mere traditionelle sider af bysamfundets historie, som bystyre og forvaltning, retsvæsenet, kirken og gejstligheden, skolevæsenet og krigene; men man får også en indgående skildring af de befolkningsmæssige og de økonomiske og sociale forhold. Området er stort, men når bindets disposition kan forekomme at være noget uoverskuelig, ligger en del af forklaringen måske i det forhold, at bindet er opdelt på tre forfattere, der afvekslende tager sig af de forskellige afsnit. De skriver ikke ud fra det samme syn, og man får bysamfundet og dets historie belyst ud fra en række forskellige synsvinkler. Således bliver byen i hverdag og fest, organisationslivet, konjunkturskillet i 1640-erne og Svenske-krigene 1657-60 særlige afsnit af byens historie, uafhængige af skildringen af de økonomiske og sociale forhold. Og det store afsnit om de sidstnævnte forhold, bogens langt største, ser igen ikke byens erhvervsliv ud fra en helhedsbetragtning, men rummer afsnit om søværts og lokal omsætning, om købmænd og kræmmere, om storkøbmandshandel og øksnehandel, om penge og pengeudlån, mens f.eks. håndværkere, daglejere og tjenestefolk savnes. Et lille afsnit om gilder og lav og lavsvæsenet udfylder næppe meget af disse lidt ejendommelige lakuner.

Baggrundsmaterialet for bogen er stort. Forfatterne har gennemgået en meget omfattende litteratur, og Odenses historie er i vidt omfang blevet place-

ret i en større sammenhæng, ikke blot fynsk, men også dansk. Og der er gennemgået et meget stort arkivmateriale, i byens arkiv, i stiftsøvrighedens arkiv og andre lokale arkiver og i Rigsarkivet. Netop den udstrakte brug af utrykt kildemateriale ud fra nye synsvinkler giver denne byhistorie fortrin frem for så mange andre lokalhistoriske arbejder, hvor hensynet til tidsmæssige og økonomiske ressourcer har umuliggjort brug af det ofte omfangsrige og tidkrævende utrykte materiale.

Med udgangspunkt i iagttagelser i det utrykte kildemateriale lykkes det forfatterne på mange måder at komme nær ind på livet af renæssancetidens Odenseanere. Med rette fremhæves det, at de gader, den tids mennesker færdedes i, de torve og pladser, de passerede, deres vandforsyning og toiletforhold og deres huse, var de nære ting, der i langt højere grad var bestemmende for deres liv end nok så mange og nok så kendte politiske begivenheder (s. 81). Det er ligeledes rigtigt, at de bevarede historiske kilder kun i et vist omfang tillader os at nå til fyldestgørende forestillinger om disse vilkår. Med baggrund i gode iagttagelser i kilderne og med indlevelsessevne lykkes det dog forfatterne på flere punkter at komme tæt på miljøet, de materielle forhold og datidens mennesker. Forfatterne viser fin forståelse for en række vigtige samfundsforhold, som har spillet en noget upåagtet rolle i tidligere byhistorier; men i en række tilfælde mærker man dog en vis usikkerhed. Det gælder, når det hævdes (s. 437), at kendskabet til håndværkerlønningerne endnu er ret begrænset. Men man har dog i kæmnerregnskaber fra adskillige danske byer et ganske omfattende materiale vedrørende håndværkerdaglønninger, ligesom også i lensregnskaberne, og det førstnævnte er tidligere behandlet i fremstillinger vedrørende Helsingør og Ribe. Det er ikke rigtigt, når det hævdes

(s. 299), at det af mange grunde vil være håbløst at forsøge at omregne håndværkeres og (ufaglærte) daglejeres løn til årsløn; man kan bestemme det årlige antal arbejdsdage, og selv om arbejds-løshedsproblemerne ikke kan belyses, så kan man dog få et indtryk af håndværkerens og de ufaglærtes *maksimale* muligheder. Arbejdsdagens længde – som vi i heldige tilfælde kan beregne os til ud fra daglønninger – spiller her naturligvis ingen rolle (modsat hvad der hævdes s. 299). Bogen giver også selv i et skema (s. 293-94), omfattende årene 1575-1628, daglønsbeløb for en række håndværksfag og håndlangere/ufaglærte; men en opfattelse af udviklingen sløres dog her af det forhold, at daglønningerne er angivet i skilling, en møntenhed, hvis værdi gennem Christian 4.s møntforringelser i årene 1602-25 faldt til to tredjedele. Af samme grund kan nogle af tabellerne over varepriser (s. 284-86) virke forvirrende.

På baggrund af de nævnte tabeller over håndværkerlønninger kan man undre sig over formuleringen »forholdsvis beskedne beløb« om boligvurderinger på 100-300 sletdaler (s. 390); for årene omkring 1630 vil der dog være tale om beløb svarende til mindst 1-3 håndværkerårslønninger.

Interessant er den indgående behandling af skatteudskrivningen, skatteligningen og skatteborgertallene (s. 105-07, 218-24, 414-26). Problemerne er tilmed aktuelle; men fremstillingen er dog vistnok præget af et lidt for moderne syn, når der tales om en »Glistrupeffekt« (s. 105, 220); med datidens lave skatteprocenter – fra nogle få procent for håndværkere og andre dårligere stillede borgere til nogle promise for de velhavende købmænd – var tilskyndelsen til skatteunderdragelser ikke den samme som langt senere; og når man op i 1600-årene synes at kunne iagttage en nedgang i skatteansættelsen for de mere

velhavende borgere, er en del af forklaringen – sammen med en mulig forarmelse i et vist omfang – at finde i den tids kreditforhold og manglende likviditet, uden banker og realkreditinstitutioner; betydelige andele af de store købmænds- og embedsmændsformuer blev i krisetider bundet i gældsbreve og faste ejendomme, som ikke kunne anvendes til skattebetaling. Den tilsyneladende nedgang i ansættelsen for de større købmænd havde i øvrigt formentlig sin baggrund i den kraftige vækst i skatteudskrivningen; det var ikke, som hævdet s. 440, nødvendigvis den depressive skatteligning der gjorde, at købmændene ikke blev ramt så hårdt af væksten i skatteudskrivningen.

At man, som hævdet side 232, af hensyn til vilkårlighed ikke skulle kunne supplere skattelisternes oplysninger om skatteydernes erhverv med oplysninger fra andre kilder, forekommer ikke rimeligt. For at få et tilstrækkeligt dækkende materiale er det netop nødvendigt så godt som muligt på grundlag af skattelister med inddragelse af alle tilgængelige oplysninger at rekonstruere et »folke-register«, der dog i det væsentlige kun kan blive nogenlunde dækkende, når det gælder skatteydere, svarende til husstandsoverhovederne.

I bogen gøres der i det store afsnit om sociale og økonomiske vilkår op (s. 257-58) med Svend Larsens forsøg på i bogen om det fynske rådsaristokrati at opstille to forskellige købmandstyper i de fynske købstæder: købmanden, der eksporterede landbrugsprodukter efter en fortid som skriver eller foged i lensforvaltningen eller på adelige godser; og købmanden, der importerede og videreforhandlede kramvarer fra Lybeck, Hamborg og Amsterdam, efter en fortid som købmandstjener og indtræden eller indgifte i byens rådsaristokrati. Formuleringerne i afsnittet forekommer at være lidt forsigtige; men en konstatering

vedrørende købmændene i det senere afsnit om konjunkturskellet i 1640-erne: »tidligere havde deres eksport af korn og øksne fra lenene finansieret importen af forskellige varer til adelens og kronens forbrug«, viser klart, at skellet mellem de to købmandstyper ikke kan opretholdes.

De for tidligere tider så vigtige markeder omtales i bogen blot kort i forbindelse med behandlingen af levestandarden (s. 384). Med udgangspunkt i recessen af 1540 oplyses, at en landsdelsvis koncentration af markederne betød, at der for Fyns vedkommende blot måtte affoldes marked i Odense og kun Skt. Knudsmarked. Man får det indtryk, at Odense her spillede en betydningsfuld og dominerende central rolle; men opfattelsen holder ikke. I almanakkerne, hvori folk i tidligere tider kunne se markedstiderne, anføres år for år i anden halvdel af 1500-årene og i første halvdel af 1600-årene markeder i Assens (1/7 (fra ca. 1660 29/6) og 24/8), Bogense (22/7), Fåborg (17/6), Kerteminde (10/8, fra 1639 også 23/10), Nyborg (2/7 eller 4/7, fra 1634 også 16/10) og Svendborg (13/7 eller 11/7, fra 1622 også 22/9), ja, endog et landmarked, i Tommerup, 14 km sydvest for Odense (29/6), og for Odense anføres endda hele *tre* markeder (15/1, 10/7 og 28/9), eller alt i alt 14 markeder mod det ene, der omtales i recessen, i en ganske anden virkelighed end dennes.

I afsnittet om næringsvæsenet og bystyret hævdes det (s. 177), at uden borgerskab kunne ingen person lovligt drive handel eller håndværk i byen, og at borgerskabsbrevet var en helt uomgængelig betingelse for næringsvirksomhed. Dette er næppe helt i overensstemmelse med de faktiske forhold; men den anførte opfattelse hænger vel sammen med den, der kommer til udtryk i afsnittet om befolkningsforhold, hvor det hævdes (s. 126, 128), at man i Odense alde-

les ikke respekterede et kongebrev af 1575, hvori det indskærpedes over for borgmestre og rådmænd i netop Odense, at borgersønner ikke skulle besværes med at tage borgerskab; som bevis for den manglende efterlevelse anføres, at hvert sjette af de kendte borgerskaber 1611-54 blev løst af personer, der var født i Odense. Men: baggrunden her er formentlig, at der er tale om personer, som ikke var sønner af borgere. Betingelserne for frihed for borgerskabserhvervelse var nemlig to: man skulle *både* være født i byen og være søn af en borger. Sådanne personer udgør formentlig den væsentligste del af de ganske mange, man ser som udøvere af handels- eller håndværksvirksomhed i byerne *uden* at de optræder som borgerskabstagere i borgerskabs- eller rådstueprotokoller eller kæmnerregnskaber, selv om disse ellers forekommer at være ret fuldstændige.

I et forsøg på at nå frem til en opfattelse af klimaforholdene udnyttes i bogen også byfogedregnskabernes oplysninger i forbindelse med oppebørsler af rorstold, en afgift af passerende skibe (s. 391-92). Men det er et spørgsmål, om dette forholdsvis sparsomme materiale – anløb af skuder til Ellemose Å var ingen daglig begivenhed – giver selv et vist førstehåndsindtryk af forholdene i de første årtier af 1600-årene, således som det hævdes. De i tabellen anførte »sidste skudeanløb« er for flere af årene i august eller september, men det må være klart, at vejrliget ikke har standset årets sejlads på disse tidspunkter. Her ville eksempelvis Øresunds-toldregnskaberne have været en helt anderledes fyldig og præcis kilde.

Ved nogle af vurderingerne i bogen synes der at kunne stilles spørgsmålstegn. Det må således forekomme uforståeligt, at bybefolkningsprocenten omkring midten af 1600-årene blot sættes til 12 % (s. 103) eller 13-14 %

(s. 427). Den første – ganske vist noget usikre – opgørelse over bybefolkningen, fra 1672, giver et befolkningstal på ca. 112.000, og med et samlet befolknings-tal for hele landet på næppe meget mere end ca. 500.000 får man en bybefolkningsprocent på godt 20.

At Danmarks handelsflåde omkring 1630 endnu skulle have været alt for utilstrækkelig til at kunne magte udenrigshandelen (s. 246) modsiges kraftigt af indførslerne i Øresunds-toldregnskaberne, der viser, at skibe fra byer som Århus, Ribe, København og Malmø i betydeligt omfang sejlede i fragtfart for fremmede nationer, selv for hollænderne. Odense-materialet giver rimeligvis her et meget skævt billede, på grund af byens dårlige havneforhold. Det nævnes (s. 257), at Odense-fartøjer praktisk taget aldrig optræder i Lybeck eller Rosstock; det kunne her tilføjes, at heller ikke i skibsfarten, der passerede Øresund, spillede Odense nogen rolle; af den danske handelsskibstonnage, der i årene 1635-43 passerede Øresund, tegnede Odense sig for 0,025 %; af godt 4.000 passerende skibe var blot et enkelt et Odense-skib.

I afsnittet om bystyre og forvaltning forekommer endda en vurdering, der modsiges på den følgende side: Det hævdes ved omtalen af rådsarbejdet (s. 171), at travle købmænd, der i forvejen havde en sikker position i toppen af byens sociale hierarki, ikke så nogen grund til at bruge tid og kræfter på et offentligt hverv, der kunne blive en belastning for deres forretning og ikke betød stort for deres sociale prestige; men blot en side længere fremme omtales Thomas Brodersen som en købmand, der gennem nogle år skabte sig en position i byen uden derfor at være fuldt akcepteret af den sociale elite; denne akcept blev imidlertid opnået ved ægteskab med en af byens rådmandsdøtre, og »kronen på værket, medlemskabet

af byens sociale elite, var optagelsen i rådet«.

Der er således adskillige forhold og vurderinger i dette bind af Odense-historien, der kan diskuteres, men det er en følge af, at bogen beskæftiger sig med mange spændende problemstillinger og i øvrigt er præget af stor detailrigdom. Bogen vidner om stor fortrolighed med det bevarede kildemateriale og med datidens samfundsforhold, sprogbrug osv. – hvorfor man så meget mere må undre sig over en enkelt undtagelse (s. 234), hvor der under immateriale erhverv sammen med fogeder og skrivere nævnes »svarere« i betydningen »hørere«, altså lærere ved latinskolen – for »svare-re« må være det samme som »drejere«, jfr. endnu svensk »svarver« = »drejere«.

Bogen er rigt illustreret med mange gode bygnings- og genstandsbilleder, portrætter, kildetekstgengivelser, kort osv. Men ligesom for andre bind af Odense-historien gælder, at der er meget lidt sammenhæng mellem teksten og billederne. Man burde i langt højere grad tænke på at *illustrere* teksten, visualisere denne, konkret og materielt belyse *denne*, så meget mere, som forfatterne selv i teksten bestræber sig for gennem eksempler og konkretiseringer at anskueliggøre datidens forhold. Billederne er nu i stedet blevet et ret selvstændigt forløb. Et par billedtekster er byttet om (på de to portrætter, et maleri og et kobberstik, af kongens kansler Christen Friis, s. 408 og 409). Og et sted (s. 311) har den ellers nu og da omtalte Odense-skomagier Jesper Pedersen, der i 1583 skænkede en rude til skomagernes lavshus, ved en læsefejl fået det ellers ukendte fornavn Jelmer.

Ole Degn

Per Boje og Henning Nielsen: *Moderne tider. Odense 1868-1914*. Odense byhistorie, bd. 7, udgivet af Odense

kommune (Universitetsforlaget i Odense, 1985). 478 s.

Det 19. århundrede vendte om på alt i Odense. Industrialismen kom til byen med nye produktionsformer, bosættelsesmønstre og politisk struktur. – Bogens titel er derfor særdeles velvalgt.

De to forfattere har delt opgaven imellem sig, således at Per Boje, der tidligere har arbejdet med emnet og fremlagt sine resultater i bogen *Fabrik og Bolig*. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940 (1983), naturligt igen tager sig af arbejdsplads, boligforhold og transport, mens Henning Nielsen behandler de politiske og kulturelle aspekter i etatsrådenes by.

På flere områder er der for Per Bojes vedkommende måske tale om en gennemskrivning og yderligere bearbejdelse af elementer fra ovennævnte bog (se undertegnede anmeldelse i *Historie XV*, 4). Det gør sådan set ikke noget, når blot resultatet som her, er blevet et stykke helstøbt, læseværdigt og veldisponeret lokalhistorie.

Også Henning Niensens fremstilling er solidt funderet og når så hertil kommer at teksten støttes af et velvalgt billedmateriale, endog lejlighedsvis krydret af rene fund, ja, så må selv større købstæder misunde Odense dens nye byhistorie.

Henrik Fode

Flensburg. 700 Jahre Stadt – eine Festschrift. Bd. 1: Flensburg in der Geschichte. Bd. 2: Flensburg in der Gegenwart. Udg. af Stadt Flensburg. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 36 (Flensburg, 1984). 439 s. + 303 s.

I de senere år har det tyske selskab til Flensborgs byhistorie udfoldet en betydelig udgivervirksomhed, og i anledning af byens 700 års jubilæum i 1984 udsend-

te man et tobinds festskrift om byen i historien og i nutiden.

Festskriftet var resultatet af et samarbejde mellem tyske og danske institutioner i byen og er derfor skrevet af både tyske og danske forfattere. Med to undtagelser er artiklerne i bindet om Flensborgs historie skrevet til anledningen. De er udsprunget af forfatternes særlige interesser og der er ikke tale om en ny byhistorie. Det ville måske også være lidt for tidligt, idet der findes en fyldig dansk fremstilling fra 1950'erne og en tysk fra 1966, men festskriftet uddyber nogle af emnerne fra byhistorien væsentligt ved at sætte dem ind i en større sammenhæng.

Festskriftets disposition med en opdeling i et bind historie og et bind nutid kan muligvis diskuteres. Naturligvis er det to forskellige synsvinkler, men en samlet disposition ville måske have fungeret mere naturligt. I første bind skriver Wolfgang Raube om teaterliv i byen mod slutningen af det 18. århundrede, men Else Fanø omtaler i sin artikel om det danske teater fyldigt forholdene i det 19. århundrede, og denne artikel kommer i andet bind. Dette binds emner som nutidens byfornyelse, børnehævevæsen m.m. har da også historiske rødder, som omtales i artiklerne.

I denne forbindelse er det kun artiklerne i første bind, der skal fremdrages, og da det omfatter 22 tyske, danske og norske forfattere, vil jeg endda holde mig til de mest interessante. Bogen starter med byens oprindelse i middelalderen og byens stadsarkivar Hans Friedrich Schütt vurderer her byretten i lyset af den nyeste gildeforskning. Samarbejdet mellem byerne Slesvig og Flensburg ses i sammenhæng med den danske Knudsgildeorganisation, men det blev dog ikke til en organisation analog med den tyske Hanse. Professor Erich Hoffmann, Kiel, gennemgår grundigt de topografiske vidnesbyrd om by-

ens tidligste udvikling. Han ser St. Johannes bydelen som en handelsplads, der blev forløber for det egentlige Flensborg. Efter at statsmagten havde foranlediget de to bykerner på fjordens vestlige side sluttet sammen til en by, overtog byen navnet Flensåborg fra handelspladsen på den østlige side, mener han. En anden spændende artikel om middelalderen har arkivar Jørgen Nybo Rasmussen, København, skrevet. I afhandlingen om franciskanerklostret betragter han ikke klostret isoleret som et almindelig stykke lokalhistorie, men i sammenhæng med ordensprovinserne Dacias almindelige struktur omkring 1500. Det er en balancegang mellem det generelle og det specielt flensborgske, som er lykkedes for ham og flere andre af bogens forfattere. Af emnerne fra den nyere tid kan man nævne nordmanden Knut Sprautens artikel om forbindelserne mellem Flensborg og Trondhjem i det 17. og 18. århundrede, som han har skrevet på grundlag af norske handelsarkiver. Museumsdirektør Ole Ventegodt København er ved en edb-behandling af oplysninger om de flensborgske skibe nået frem til, at det vigtigste træk i udviklingen ikke var flerdoblingen af antallet, men at de hurtigsejlende skibe vandt langt større betydning. Tid var penge for byens købmænd. Arkivar Lars N. Henningsen, Åbenrå, skildrer byens levnedsmiddelforsyning i det 18. århundrede. Man var her som i andre byer afhængig af kornforsyninger udefra, og når de fra tid til anden svigtede, førte det til pristigninger og nød. Myndighederne søgte at styre markedet bl.a. for at beskytte de mindre forbrugere, og Henningsens studie nævner, at det blev til skade for dem, da frihandelstanken slog igenem i 1820erne, for endnu 1846-7 rammes byen af korn mangel. En væsentlig del af bogen handler om byen i det 19. og 20. århundrede. Rektor Gerd

Vaagts artikel handler om byens industri med jernstøberier, jernskibsværft, anvendelse af elektricitet m.m. set i sammenhæng med den øvrige slesvig-holstenske udvikling. Landsarkivar Dorrit Andersen, Odense, skildrer de første år i byens arbejderbevægelse. Både i hendes og i Jens Jacobsens artikel om SPD i 1920erne er forholdet mellem arbejderne og den danske bevægelse et centralt emne. Helge Berndts artikel handler om den dramatiske tid i maj 1945, da byen for en kort periode var Tysklands hovedstad. Professor Kurt Jürgensen, Kiel, har skrevet om byen under britisk militærstyre og professor Wolfgang Stribrny, Flensborg, om de østtyske flygtninge i tiden efter 1945. En trediedel af byens befolkning var flygtninge og Stribrny siger ligeud, at flygtningene blev ryggraden i byens tyskthed. Uden dem havde det været betydeligt længere, før byen igen havde fået et tysk flertal efter at tilslutningen til den danske bevægelse var svulmet stærkt op.

Tidligere tiders skarpe nationale modsætninger i Flensborg er afløst af en mere afspændt, samarbejdende holdning. Det er dette festskrift, hvor en trediedel af de historiske bidrag er skrevet af danske forfattere, et udmærket udtryk for. Fra tysk side har formålet også været at gøre nye interessante danske forskningsresultater kendt for et tysksproget publikum. Det er naturligvis en prisværdig bestræbelse. Festskriftet er blevet en lidt broget blanding af emner, hvoraf kun en del er nævnt i det foregående, men alt i alt er der hermed givet en værdifuld forøgelse af kendskabet til Flensborgs historie.

Jørgen Witte

Erik Helmer Pedersen og Niels Brühl:
NIATHARUM – en illustreret beskrivelse af Nærum fra istid til nutid.
Udg. af Historisk-Topografisk Sel-

skab for Søllerød kommune. 1986. 60 s., 91,- kr. (medl. 61,- kr.)

I anledning af Nærums 800-års jubilæum har det historisk-topografiske selskab udgivet denne lille bog, hvis titel Nia-tharum angiver den ældste kendte form for stednavnet Nærum.

Erik Helmer Pedersen skildrer i hæftets første halvdel Nærums udvikling fra istiden til omkring 1900. Det siger sig selv, at det må blive nogle lange stræk, men faktisk lykkes det at få tegnet et billede af udviklingen, så det hænger sammen. Det er dygtigt gjort og god understøttet af gode kort og billeder.

Niels Brühl er født og opvokset i Nærum og hans skildring af tiden efter 1900 er mere springende og tilfældig, veks-lende mellem uddrag af protokoller og små beretninger især om byudvikling og trafik. Et afsnit om »Barn i Nærum i 1940'erne« er udmærket, men anbragt mellem regulativer for byggeri, protester mod anlæg og udbygning af byen virker det lidt malplaceret.

Som helhed virker bogen som et både/og, hvor et enten/eller tilsyneladende ikke kunne opnås.

Verner Bruhn

Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: *Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie bd. 4, 1945-1970.* (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1985). 398 s., ill., 155,- kr.

Ikke mange byer kan glæde sig over en så udførlig byhistorie som Aabenraa. Første bind om byens historie blev udgivet i 1961 og omfattede tiden til 1720, andet bind i 1967 gik frem til 1864 og tredje bind fra 1974 omfattede tiden til 1945. Nu har dette fjerde bind ført udviklingen frem til 1970, til kommunalreformens år. Et femte bind om de sammenlagte sogne skal slutte serien af.

Det er ikke problemløst at skrive nutidshistorie og slet ikke i et begrænset lokalområde. Mange forhold er knap modne til behandling, og det er især vanskeligt at beskæftige sig med personer der endnu lever og virker. De har på deres side også et rimeligt krav på at deres indsats vurderes i et længere tidsperspektiv, for det er jo – som forfatterne skriver i forordet – svært at »se historisk« på sin samtid. Det har derfor på flere områder »været en balancegang at skrive Aabenraa bys nyeste historie« (s. 10).

De to forfattere er anerkendte og dygtige historikere, og man kan konstatere at de har haft distance nok til at balancere. Der tages fat om mindre flatterende hændelser i efterkrigsåret og i det politiske liv, men ingen hænges ud. Til gengæld får man heller ikke den dybtgående analyse af de fremtrædende personer i byens nyeste historie.

Det er en kvalitet ved bogen at flere afsnit belyser rigshistoriske udviklings-træk på lokal baggrund. Det sætter på én gang byhistorien ind i en større sammenhæng og konkretiserer den lokale historie. Det gælder flere afsnit af Jørgen Wittes skildring om erhvervslivet, især om handelen der udviklede sig fra høkerbutik til supermarked, og det gælder et par afsnit om trafikudvikling og planlægning. Bogen rummer i alt 15 afsnit. Det første er en kort, men udmærket oversigt over periodens hovedtræk, og denne introduktion danner baggrund for de efterfølgende kapitler. Hovedvægten ligger på de økonomisk-soziale sider af udviklingen, tilsammen fylder disse afsnit mere end halvdelen af bogen. Der gives en god redegørelse for, hvorledes en by der var præget af mange småvirksomheder udvikler sig til et bysamfund med stor servicevirksomhed og midtpunkt for en del offentlig administration. Som bekendt lykkedes det Aabenraa at blive hjemby for Sønder-

jylland amt, til gengæld fik byen aldrig den centrale sønderjyske lufthavn den havde drømt om. En grundig beskrivelse gives der også af boligforholdene og den byplanlægning der fandt sted, da først udviklingen tog fart. Den langvarige krig om Rutebilstationen får sin rimelige plads, og der er også taget et afsnit med om hvad det nye bybillede kostede af gamle bevaringsværdige huse. Til gengæld savner man en æstetisk analyse af det nye byggeri, også det har en stil, og man savner et bedre billedstof i dette afsnit.

Et stort afsnit gør rede for de politiske forhold i byen. De tre borgmestre i perioden fremstår som tre forskellige typer, og det er der næppe grund til at anfægte. Måske en fremstillingen alligevel lidt for personcentreret omkring borgmestrene, og i hvert fald savner man en fyldigere redegørelse for den kommunale administrations betydning og indflydelse i samspillet med de tre borgmestre.

Et særligt afsnit om det tyske mindretal hører selvfølgelig med, og heri gøres rede for de spændte nationale forhold efter befrielsen, herunder det kølige forhold mellem hjemmetyskerne og Socialdemokratiet. Senere følger et mere afslappet forhold mellem dansk og tysk og en del af æren tillægges redaktør Jes Schmidt. Også i afsnittet om kulturforhold spiller dansk-tysk problematikken ind. De nye medier – og især tysk tv – skabte en del uro, for faktisk vidste man ikke ret meget om mediepåvirkning. Men det er ikke tilfældigt at Danmarks Radio Syd har hovedsæde i Aabenraa.

Svagest i bogen står afsnittet om kulturlivet, der også er et af bogens mindste. Det virker som om forfatterne har været usikre over for denne del af stoffet, og det kan næsten ses på overskrifter som f.eks. »Sport og lignende« og »Banko og andre forlystelser«. En ana-

lyse af foreningslivets forandring da de unge i 60'erne valgte andre former for fællesskab bliver der aldrig tale om. Man leder også forgæves efter ungdomsarbejde som f.eks. spejderbevægelsen, som netop i Aabenraa stod stærkt tidligere, bl.a. i kraft af meget dygtige ledere – en af dem var Erik Jensen, borgmester og amtsborgmester. Tilsyneladende er der overhovedet ikke kirker i Aabenraa – i hvert fald optræder de ikke i byhistorien.

Men bortset fra dette klagesuk noterer man sig, at det er en stor og fortræffelig bog forfatterne har leveret. Den har store traditioner at leve op til, men den holder standarden.

Verner Bruhn

Helle Denckert og Henrik Fangel: *Aabenraa. Byhistorisk atlas*. Udgivet af Aabenraa Museum og Amtscentralen for Undervisningsmidler i Sønderjylland, 1985. 48 s., 59,60 kr.

Historikere har ofte forsømt de muligheder, der ligger i at uddybe og anskueliggøre en fremstilling ved hjælp af kort. Det er derfor glædeligt at se de seneste årtiers bestræbelser for at tilvejebringe kortmateriale til brug for arbejde med de problemstillinger, der stadig mere optager historikerne, som økonomiske, sociale, administrative og topografiske forhold og udviklinger. Eksempler herpå har man i Karl-Erik Frandsens Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, 1-2, 1984, Projekt Middeldalderbyens række af monografier over middelalderbyer, en række atlas i serien *Scandinavian Atlas of Historic Towns* og ligeledes fra den seneste tid Helle Denckert og Henrik Fangel's *Aabenraa-atlas*.

Dette *Aabenraa-atlas* er overskueligt og lettilgængeligt og giver et ganske glimrende billede af byens udvikling. Det er beregnet til skolebrug, men vil

være nyttigt for enhver, der beskæftiger sig med byens historie. På opslag med tekst på venstresiden og kort eller projekter på højresiden redegøres for de væsentligste sider af byens udvikling, med udgangspunkt i de naturgivne forhold (højdekurvekort med vandløb), fra oldtiden over middelalderens Opnør og senmiddelalderen til de tidsrum, der kan belyses med kort fra Johannes Mejers fra 1640-erne over Pontoppidans, kortet i Traps Slesvig, tyske kort, Geodætisk Instituts og andre til den kommunale tekniske forvaltnings husnummerplan fra de seneste år.

På en heldig måde giver dette atlas gennem teksten mulighed for at knytte iagttagelser ud fra kortene til synlige træk i den eksisterende by, og dette uddybes gennem en række opgaver, der stilles til sidst, til arbejde med atlas selv og studier ude i byen eller på grundlag af værker, der anføres i en litteraturliste. Med et vågent blik også for de nu og da mere uheldige sider af byudviklingen, som meningsløse nedrivninger, anlæg af parkeringspladser osv., giver bogen også et væsentligt bidrag til forståelsen af de arkitektoniske og miljømæssige værdier i de gamle bykvarterer. Til uddybning af bl. a. dette kunne det være nyttigt i en næste udgave at få nogle billeder også af byens huse, institutioner m. m.

Ole Degn

Mogens Bencard (udg.): *Ribe Excavations 1970-76*. (Sydjysk Universitetsforlag, 1984). 191 s., 225,- kr.

I 1981 kom det første bind af det store værk om de arkæologiske udgravninger i Ribe 1970-76, som under redaktion af Mogens Bencard er under udarbejdelse. Mens det første bind efter en indledning om selve udgravningerne behandlede de skrevne kilder til Ribes ældste historie, indtil ca. 1200, og møntfundene, er turen nu kommet til fundene af

genstande, som er resultat af metalstøberes virksomhed. Udgravningerne tilvejebragte her det største samlede danske fundmateriale af denne art, af en sådan størrelse, at det genstandsmæssigt mangedoblede de hidtidige fund. Bogen bringer et systematisk opstillet katalog over de enkelte genstande, som fragmenter af digler, essesten, essegrubeslagger, støbeforme osv. Forud for dette gives i første del af fremstillingen på grundlag af materialet en længere redegørelse for de fundne genstandstyper. Den følges af en behandling af de skålformede spænder, nøgler, nåle o. a., som har kunnet støbes med de fundne støbeformsfragmenter, og der foretages sammenligninger med tilsvarende fundne genstande fra de øvrige skandinaviske lande og England. Endelig gives i et par afsnit en fortolkning af fundene, med henblik på belysning af den anvendte teknik ved fremstilling af modeller og støbeforme, smeltning og påfyldning af metal og efterbearbejdning af støbegodset samt en redegørelse for teorier om værksteder og baggrunden for den geografiske spredning af fundene af syv forskellige typer skålformede spænder i det nævnte område.

Bogen viser, hvordan fundene fra Ribe-udgravningerne 1970-76 kan kaste nyt lys over forholdene i Danmark i 700-800-årene. Man må håbe, at det må lykkes indenfor de nærmeste år at få de øvrige bind i den planlagte serie ud.

Ole Degn

Ingrid Nielsen: *Middelalderbyen Ribe*.

Projekt Middelalderbyen, 1. Statens humanistiske Forskningsråd. (Forlaget Centrum, 1985). 216 s., 248,- kr.

Et af de mere resultatrige af Statens humanistiske Forskningsråds efterhånden mange projekter synes at blive det tværfaglige Projekt Middelalderbyen. Allerede i den fireårsperiode, pro-

jektet kørte, fra 1977 til 1981, kom et par spændende, perspektivrige rapporter; der blev foretaget en fuldstændig registrering af al foreliggende historisk og arkæologisk viden om den middelalderlige topografi i de ti byer, der var blevet valgt ud til undersøgelserne; og der blev gennemført en længere række begrænsede arkæologiske undersøgelser i de ti byer til belysning af væsentlige historiske og topografiske problemer, som registreringen af materialet og de udarbejdede kort havde henledt opmærksomheden på.

Siden er så arbejdet fortsat med udarbejdelse og færdiggørelse af de endelige rapporter, én for hver af de ti byer. Og nu foreligger den første, Ingrid Nielsens store bog om det middelalderlige Ribe. På godt 200 store sider behandler den stofrige bog efter en nærmere præsentation af de forskellige kildetyper (arkæologiske, geologiske, skriftlige og kartografiske) alle tænkelige forhold og problemer i det middelalderlige Ribes fysiske fremtræden og topografiske udvikling. En behandling af naturforholdene giver grundlaget for forståelsen af den bebyggelseshistoriske udvikling, og vi hører derefter om problemerne med at finde det ældste Ribe, om transportmuligheder og færdsel, om bebyggelsen, herunder de dominerende gejstlige institutioner, befolkningen, dæmningerne og vandløbsregulering og gader og torve, dernæst om administrationen, om bebyggelsens udstrækning og dens tekniske og retlige baggrund og former (sociale fordelinger, grundstørrelser, boder og huse) samt endelig om de topografiske virkninger af reformationen.

Med den samtlende minutiøse redegørelse for resultaterne af de nyeste undersøgelser af historiske og arkæologiske kilder er Ingrid Nielsens Ribe-bog blevet en spændende bog. Ribes ældste og middelalderlige bebyggelseshistorie rummer en lang række gåder, som frem-

træder temmelig klart, ikke mindst takket være det omfattende bevarede skriftlige kildemateriale. Man har således mange vidnesbyrd om håndværkeraktivitet i byen i 700-årene, og man har fund af bebyggelse fra 1100-årene; men man mangler at finde bebyggelsesspor fra de mellemliggende århundreder. Og man har med byen Ribe et spændende eksempel på flytning af en bybebyggelse. Ingrid Nielsen har mange gode bud på forklaringer på problemer som disse og talrige andre, og hun er med bogen nået langt, ikke mindst når man betænker, at der er tale om en *dansk* middelalderby, med det kildemateriale, der nu engang står til rådighed til belysning af danske forhold i denne periode – også selv om Ribe her hører blandt de bedst stillede byer. Bogens resultater og dens mange problemformuleringer giver yderligere antydninger af, hvad der vil kunne nås gennem fortsatte arkæologiske udgravninger. Også det ret omfattende skriftlige kildemateriale fra årtierne lige efter middelalderens slutning vil imidlertid i større omfang kunne udnyttes til belysning af middelalderbyens forhold, hvilket Ingrid Nielsen kun for en del synes at have været opmærksom på.

Man vil her kunne pege på en del materiale fra tiden op til i hvert fald ca. 1600, som vil kunne være af værdi, som bytingbøgerne, hvoraf man har en fra 1561 og derefter en ubrudt række fra 1568, skattelisterne, der haves fra 1545, kænnerregnskaberne fra 1548, pengemesterregnskaberne fra 1565, rådstuebøger over byens enge og jorder fra 1544 og damskifteregistre fra 1583 og derefter ajourført til midten af 1600-årene. Således kan man på grundlag af bytingbogen fra 1571 (s. 37b) fastslå, at Klostergade er en nykonstruktion fra 1500-årene (som formodet af Ingrid Nielsen s. 90-91), idet gaden i tingbogen omtales som den nye gade (jfr. min an-

meldelse i Historie XV, s. 305). At »forstadskvarteret« omkring Skt. PETERS Kirke har været beboet, og at det må være blevet endeligt forladt af beboerne senere end Ingrid Nielsen forestiller sig (s. 90, 109, 114, 117, 143), altså senere end midten af 1400-årene, fremgår af skattemønstrene, der viser, at endnu 1557 boede et par skatteydere dér, 1567 en enkelt.

Sammenhængende med dette forhold er problemet omkring »balancen« mellem de to bydele nord og syd for åen og udviklingen i denne. Et bidrag til belysning af dette problem giver tydens skattemønstre fra 1567 (maj og december), der ved sammenstilling afslører en ændring i fjerdingssinddelingen; denne afspejler flytningen af tyngdepunktet fra nordsiden til sydsiden af åen, og det forekommer ikke rigtigt, når Ingrid Nielsen mener (s. 103), at det er vanskeligt at bestemme, hvad den fra 1545 kendte fjerdingssinddeling siger om den middelalderlige by. Den viser i virkeligheden, at skellet mellem byens to halvdele i administrativ henseende engang har gået gennem åen (før opfyldningerne ved Fiskergade-Skibbrokvarteret blev foretaget), og støtter således Ingrid Niensens opfattelse af »balancen« angivet ved sognekirkerne (s. 65). Også forholdene omkring tinget kan belyses af kilderne fra anden halvdel af 1500-årene; det ses, at Tingslippen fra Overdammen ind til tinggården først er anlagt efter branden i 1580, og den formodede gangsti (færdingsti) ned til åen mellem rådhuset og husrækken mod torvet (s. 100) var virkelig nok og ses af byens tingbog at være blevet udstykket og solgt i 1598 (skøde 27/10) til borgere i den nævnte husrække.

At fænomenet »gårdsrum« ikke forekommer i kilderne i sammenhæng med boder, er ikke nødvendigvis et udtryk for, at bodernes jordtilliggende har været små; det middelalderlige gadenet er i

Ribe bevaret i store træk, og da man tilbage til 1500-årene véd, at bestemte gader har været »bodegader«, kan man også se, at boder kan have haft jordtilliggende. Når ordet »gårdsrum« ikke forekommer i forbindelse med boder, skyldes det snarere, at boderne var så små, at der ikke var plads til en portindkørsel og dermed heller ikke reelt et gårdsrum, kun en have.

Ingrid Niensens bog giver en velgenemtænkt og veldokumenteret redegørelse for de mange problemer i Ribes ældre bebyggelseshistorie. En række af de fremlagte opfattelser og detaljer kan vel diskuteres. Således er det ikke alene Vor Frue sogn, der havde en tæt bebyggelse i slutningen af middelalderen (s. 115), det må også i høj grad gælde Dammene. Når Ingrid Nielsen ser begrebet »forban« som »ikke klart defineret« (s. 196, note 16), må det skyldes, at hun overser betydningsudviklingen fra et udførselsforbud til en toldafgift. Og det er ikke rigtigt, at det forekommer, at også navne på personer, der ikke var sat i skat, optræder i skattemønstrene, for der var tale om skatteydere, der på de pågældende taksationstidspunkter blot var takseret til 0 skilling.

Med den store stof- og detailrigdom er det uundgåeligt, at der i bogen trods stor omhu ved udarbejdelsen forekommer fejl. Det er således ikke rigtigt, at man først fik en bybebyggelse nord for åen igen i 1800-årene (s. 117, 143); brandtaksationen viser, at der allerede i 1761 lå fem beboede huse i Saltgade uden for Nørreport og i 1778 var der en lille snes huse her. I redegørelsen for tallet af boliger (s. 120) er opfattelsen af forholdet mellem bebyggelsesenheder og boliger ikke særlig klar. Det er for boligallet uden betydning, at et ret fremtrædende træk i bebyggelsesmønstret var sammenhæng mellem gårde/adelhuse og boder; endnu i hustaksterne fra 1657 og 1661 forekommer snesevis af

tilfælde, hvor et sådant hus takseredes under ét med en eller flere sammenhængende boder, bygget til udlejning. I teksten til kortet s. 147 gives en uheldig vurdering af dette kort; det anføres, at det er J. F. Weckers kort fra 1774, og at det af hans danske bykort skulle være et af dem, der har selvstændig værdi, idet det ikke bygger på andre kendte kort. Men – det gengivne kort er tydeligvis en omtegning af H. H. Scheels kort fra 1726 (der eksempelvis er gengivet i Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen: *Ribe bys historie 1660-1730*, 1929, s. 249).

Dette er dog kun småting i Ingrid Niensens store, velgennearbejdede og engagerede billede af det middelalderlige Ribe, et billede, der for læseren på mange måder bliver konkret og klart takket være det store antal meget over-skuelige kort og kortskitser. Fire bilag med fortegnelser over gadenavne, grunde med målangivelser, boder og stenhuse giver stof til videre arbejde, og ved dette har man god nytte af det afsluttende detaljerede sted- og sagregister.

Ole Degn

Jørgen Burchardt: *Provinsindustri. Arbejdspladser på Fåborg-egnen de sidste 100 år*. (Faaborg Byhistoriske Arkiv. Faaborg Kulturhistoriske Museer, 1984). 119,- kr.

Bag titlen ligger ikke, som man måske kunne forvente, en beskrivelse af den danske provinsindustri. Det er derimod en by i provinsen, nemlig Fåborg – og dens omegn – det drejer sig om.

Forfatteren har tidligere beskæftiget sig med industrihistorien. I 1982 skrev han det første bind, »Fabrik«, i SiD's serie om Arbejdsmandens Historie, og han har endvidere været med til at for-danske Sven Lindquists provokerende bog *Grav hvor du står*. Så det er ganske naturligt, at Burchardt selv har fået lyst

til at grave lidt i Fåborgs industrihistorie.

I indledningen beklager han den korte tid, der har været til udarbejdelsen. Bogens beskrivelser kan derfor kun give rammen for industriarbejdernes tilværelse på arbejdspladserne. De enkelte arbejdspladseres mere udførlige historie må så komme senere.

Bogen indledes med en kort generel indledning om Fåborg og industrialiseringen på egnen. Det er naturligvis svært at få nedfældet et så stort emne på 20 sider, men det lykkes ganske godt. Derefter følger bogens hovedafsnit, beskrivelsen af de enkelte virksomheder, hvor man bliver ført grundigt rundt i Fåborg. Blot får man ikke de mange mindre virksomheder, der ligger på grænsen mellem industri og håndværk, med. Men det er denne bog jo ikke ene om.

Med titlen og i teksten lægger forfatteren op til, at Fåborgområdet viser et typisk industrialiseringsforløb i et dansk provinsområde. På mange områder er det naturligvis rigtigt, men det ses af virksomhedssammensætningen, at den nemme adgang til en række råvarer som træ og frugt har virket fremmende for en række specielle virksomheder. For frugtens vedkommende gælder det bl.a. vin-fremstilling.

Bogen er velillustreret med historiske og nutidige fotografier. Får man ikke i teksten et fuldstændigt billede af arbejdsforholdene, kommer de frem her. Man fornemmer de trange og farlige forhold, der arbejdedes under på maskinfabrikken, følger arbejdsgangen på et træskib på et værft etc. Dertil reklamebilleder og etiketter, der viser et andet billede, nemlig hvordan virksomhederne gerne ville opfattes udadtil.

Der afsluttes med nogle mindre afsnit: »Hvorfor udviklingen« »Teori om udviklingen« og »Fremtiden«. Det sidste er det som bekendt svært at spå om, og det er da heller ikke nogen særlig

troværdig eller blot fantasifuld version af fremtiden, der her toner frem. Derimod har man god brug for det sidste afsnit om historiens bevaring, mundende ud i en lokal bevaringsplan for industrihistorien. Det kan ikke siges for tit, at der er brug for at være mere opmærksom på vore industriminder, der alt for ofte nedlægges af bulldozere.

Alt i alt er det en god bog, udsøgt illustreret og fremstillet i et indbydende lay-out. Den er en udmærket model for, hvordan formidling af industrihistorie kan gribes an, og efterfølgere er yderst velkomne.

Carl Erik Andresen

Jørgen Slettebo (red.): *Sommerglæder*. (Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 1985). 288 s., 215,- kr.

Bogen er et festskrift til Peter Seeberg og indgår som 1985-årbogen i serien »Arv og eje«. Emnet er et godt bidrag til karakteristik af et markant indslag i det sociale liv i årtierne umiddelbart før og efter år 1900. Ydermere rummer den velskrevne og gennemtænkte bidrag, og der er mange og gode illustrationer. Emnet er først og fremmest den københavnske overklassers feriemønster, koncentreret om den tid, hvor det blev moderne at ligge på landet i områderne nord for København.

Ud over det københavnske borgerskab i Hornbæk og andre steder er der lidt om Køgebugt-området og om Anholt. Et større afsnit behandler Vesterhavserne (Før, Sild, Rømø, Fanø), der tidligt var et feriemråde, men falder lidt uden for bogens øvrige emner – om Fanø kunne der nok have været skrevet noget mere, da det netop er københavnere, der er bogens personer.

Emnerne i de centrale afsnit er: landligere til leje hos de lokale beboere, i egen sommerbolig og badhotellerne samt forholdet mellem sommergæster-

ne og lokalbefolkningen. Det er ikke egentlig nyt, der bringes; alle emnerne er tidligere dokumenteret spredt i erindringer, årbøger og skønlitteratur. Her samles stoffet, systematiseres og tolkes, og det gøres på en sådan måde, at man fristes til at sige, at så har vi denne side af tilværelsen bragt i orden. Det samme gælder billederne, der også i rigeligt mål viser emnets facetter, så rigeligt, at det kan virke stereotyp.

Den meget dækkende titel må dog ikke forlede til at tro, at dermed er det danske folks sommerglæder udtømt. Der var også rundt i provinsbyerne et markant specielt sommerliv (Peter Seeberg har selv i en kort optakt givet et meget træffende billede af en tur til stranden i 1932).

Vi mangler de sommerglæder, der karakteriseres af sommerpavilloner, bådehuse, lystsejls, tennisbaner, feriebøsse for blot at nævne enkelte momenter. Der mangler også længere tilbageblik (Eventyr på fodrejsen o.lign.) og 30'ernes koncentrerede sommerhusbyggeri.

Konklusion: bogen er ikke alene vellykket i sig selv, men den kan også inspirere til nye og andre bidrag til belysning af dansk sommerliv.

Vagn Dybdahl

Niels-Knud Liebgott: *Elfenben – Fra Danmarks Middelalder*. (Nationalmuseet, 1985), 87 s., ill., 75,- kr.

Med denne bog fortsættes rækken af emnebøger, som Nationalmuseet udsender om middelalderafdelingen. De små bøger er tænkt som en introduktion til samlingerne, og bør som sådan kunne læses af alle, også læsere uden forudsætninger indenfor området.

Det fremgår af den kulturhistoriske redegørelse, at samlingen ikke blot består af elfenbensgenstande, sådan som titlen lover, men også af udskæringer i narhval- og hvalrostand, idet Danmark

havde lettere adgang til disse materialer end de kostbare elefantstødtænder i middelalderen. Materialet gennemgås kronologisk, og forfatteren giver en indføring i motiver og billedtyper samt de enkelte kunstgenstandes formål og anvendelse. De forskellige værksteders udbredelse og særpræg beskrives.

Det er lykkedes for Liebgott at give en ukunstlet og velskrevet oversigt over den kostbare samling, som overvejende har haft religiøse formål: Andagtsbilleder, bogbind og krucifixer, bestilt af adel og gejstlighed af det kostbareste materiale for at tjene til Guds forherligelse. Bogen er overskuelig i sin inddeling af stoffet, som er sat ind i en forsvarlig, kulturhistorisk ramme – Den formidlingsmæssige opgave er løst på forbilledlig måde.

I teksten er fagbetegnelser, navne og lignede, som forfatteren har skønnet vigtigt, anført i kursiv. For nogle letter det læsningen og fremmer forståelsen, for andre virker det forstyrrende, en kilde til irritation. Jeg hører til den sidste kategori.

Wivan Munk-Jørgensen

Tove Clemmensen: *Skæbner og Interiører. Danske tegninger fra barok til klunketid*. (Nationalmuseet 1984), 177 s., 195,- kr.

1951 var der en udstilling af danske interiørtegninger på Nationalmuseet. Til udstillingen havde den unge Tove Clemmensen forfattet bogen »Danske interiørtegninger fra rokoko til klunketid«. Herværende værk er resultatet af de mellemliggende års fortsatte studier i den specielle, i omfang ret begrænset, maleriske genre. Antallet af billeder er fordoblet og suppleret med flere hidtil ukendte og upublicerede eksemplarer. Som genre kan de sammenlignes med senere tiders interiørfotografier, med et krav om nøjagtighed som det primære;

den kunstneriske kvalitet er til gengæld temmelig svingende. Ofte er det amatører, undertiden beboeren selv, der med kærlig omhu og ejerglæde har skildret alle rummets detaljer, møblernes placering, tekstilmønstre og farver, malerier og nips. Da fotografiet vandt indpas i slutningen af 1800 tallet, ophørte genrens eksistensberettigelse.

Ved en gennemgang af billedmaterialet efterlades man i en særpræget stemning – synet af alle disse lidt stive, ubeboede rum vækker et ønske om at se dem befolkede. Forfatterens motivation til indsamling af de levnedbeskrivelser, der ledsager billederne, kan måske tilskrives denne fornemmelse. Resultatet er et glimrende indblik i skiftende tiders livsstil og moder hos aristokrati og borgerskab. De ældste eksempler viser stilrene og stramme barokrum med rolige trægulve og enkle stole og kister, der taler om mådeholden livsførelse. De yngste eksempler tager os med ind i klunketidens overmøblerede, overpolstrede, i stilistisk forstand umådeholdne stuer, hvor i det mindste husstøvmiderne må have ført et overdådigt liv. Placeringen af rummenes beboere i deres egne omgivelser er kulturhistorie af en fin underholdningsmæssig kvalitet, blandt højdepunkter kan nævnes Frederik VI's arbejds- og soveværelse på Amalienborg, fra hvis smalle seng den replik lød, som det danske folk tog til sig af hele hjertet: »Godnat, Ole! Sluk lyset! Pengene ligger i vinduet«.

Wivan Munk-Jørgensen

Margit Mogensen: *Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840-1915*. (Landbohistorisk Selskab, 1984), 144 s., ill., 144,- kr.

Bogen omhandler en periode, hvor landbruget gennemgik store omvæltninger med hensyn til dyrkningsmetoder, husdyrhold og landbrugsredskaber.

Kunstnerisk er den sammenfaldende med kulminationen indenfor dyrkelsen af landskabsmaleriet. Den tidsmæssige afgrænsning ved 1915 hænger sammen med modernismens gennembrud og maleriets tiltagende ulæselighed.

At udnytte malerkunsten til at supplere og uddybe historien er en helt legitim og rosværdig metode, der giver oplagte muligheder for formidling. Den ikke specielt historisk interesserede læser fanges visuelt og får stoffet levende-gjort. For den ikke særligt kunstnerisk interesserede får billederne til gengæld værdi som oplysning og illustration af historien.

Om malerkunsten som sandhedsviden kan der naturligvis indvendes mangt og meget. Maleriet skildrer sjældent virkeligheden, men fortolker og gengiver den, ikke blot som et produkt af kunstnerens personlige opfattelse, også af hans akademiske skoling og tidens kunstneriske konventioner. Uden at generalisere, står det ofte sløjt til med den kunstneriske kvalitet, hvor der berettes mest sandfærdigt.

Straks i forordet anfører forfatteren da også, at valget af billeder skyldes hendes egen smag, »samt adgangen til at fremskaffe egnede fotografier til en rimelig pris«. Vi skal derfor ikke forvente en strengt saglig gennemgang af periodens landbrug belyst gennem malerkunsten, men snarere et skønsomt udvalg af billeder, der illustrerer nogle temaer og emner indenfor landlivet i sidste halvdel af 1800 tallet, såsom »landskabet«, »husdyrholdet«, »markbruget« og »landsbybilleder«. Det er der kommet en smuk og læseværdig kulturhistorisk bog ud af. Margit Mogensens baggrund som cand.mag. i historie og kunsthistorie har selvfølgelig været afgørende for måden at disponere på, men også hendes tilknytning til Landbohistorisk Selskab og hendes egen landbobaggrund slår igennem i en vidende

og medlevende skildring og tolkning af materialet.

Valget af billeder kan diskuteres. Hvad Anna Anchers raffinerede Ska-gensinteriører har at gøre i denne sammenhæng, for eksempel. Smag og behag kan derimod ikke diskuteres. Personligt bryder jeg mig ikke meget om Julius Exners slikkede, forlorne bondestuemiljøer. Kunst er det ikke. Hvad de fortæller om landmandsliv, må også være begrænset. Peter Hansens »Grise« har så afgjort ikke meget med griseavl at gøre, men et dejligt maleri er det! Synd og skam, at ikke alle billeder er i farver.

Bogen afsluttes med en registrant over malerier, der skønnes at have landbrugs- og kulturhistorisk værdi. Den er ikke komplet, men den giver et godt indtryk af, hvilket stort materiale, der har været at vælge af og bygge på.

Wivan Munk-Jørgensen

Erik Nygård: *Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra 1945-1982.* (Arkitektens forlag, 1984), 295 s., 148,- kr.

Siden 2. Verdenskrig er der bygget mere end en million boliger i Danmark, hvilket er halvdelen af landets samlede boligbestand. Det er forudsætningerne for alle disse boligers udformning, forfatteren har sat sig for at skildre, og det lykkes med både overblik og kompetence. 1945 stod 12-15000 mennesker uden bolig. Det resulterede i et sæt boliglove 1946, som betegnes som den mest konsekvente og sociale boliglovgivning nogensinde. 1945-1957 stod det sociale boligbyggeri for halvdelen af boligbyggeriet. Det var de små boligforeningers tid, og de velkendte 3-4 etages stokkebebyggelser spredte sig på grønne plæner i byernes udkanter. Erik Nygård har meget tilovers for disse små, »sagtmodige« bebyggelser, hvor trivslen på en eller anden måde var indbygget i planen.

Efter denne guldalder fulgte et økonomisk opsving og en eksplosiv udvikling i byggesektoren. Montagecirkulæret begunstigede industrialiseringen af boligbyggeriet, beton fortrængte de traditionelle byggematerialer, og montagesystem og totalentreprise blev nye gloser i vores ordforråd. »Hver by sit højhus« blev et slogan med en ømtålelig betydning for enhver kommunalpolitiker med respekt for sig selv. »Planer« voksede op i et rivende tempo: Ballerupplanen, Ishøjplanen, Gjellerupplanen og mange flere. Et parcelhusboom udgjorde en del af billedet, begunstiget af inflation og skattelovgivning. I løbet af denne periode liberaliseredes boliglovgivningen. 1973 toppede byggeriet med 56000 boliger. Allerede året efter var »den store fest« forbi. Højrentebyggeri, kakkelovns-cirkulære, støtteordninger; nye, dystre toner var slået an.

Erik Nygård er arkitekt og underviser på Arkitektskolen i Århus. Hans vurderinger er snusfornuftige og blottede for krukkeri og indforstået faglighed. Ordene står for pålydende, og når han kalder Sydjyllandsplanens 24000 boliger for »det ringeste og mest trøstesløse, vi har herhjemme«, er det grumme alvor. Overraskende er derfor hans karakteristik af Gjellerupplanen ved Århus som det »mest helhjertede og ambitiøse forsøg på, i stor skala, at realisere 30'ernes sociale vision om en helt ny arkitektur for det moderne menneske«. Det er store ord om denne middelmådige arkitektur, hjemsted for et af de mest belastede miljøer i byen. Ishøjplanen betegnes som »bedre end sit rygte«, og Høje Gladsaxe som »et stykke byplanlægning i den gamle, altomfattende forstand«, med huse, der står som »vældige monumenter i landskabet«. Her anes glimtvis arkitektens farlighed, selv hos den ellers så realistiske Erik Nygård. Arkitekter har en del tilfælles med lystfiskere: Jo større, jo bedre. Lad os der-

for atter engang slå fast, at monumenter hører til på torve og pladser; huse er til at bo i. Alt andet er begrebsforvirring. Høje Gladsaxe er forlængst stemplet som en dårlig boligønsning. Men de mennesker, som bor der, betaler dyrt for fejltagelsen.

I fremstillingen af de seneste 10-15 års bestræbelser færdes forfatteren givetvis på hjemmebane, og taler ud fra egne erfaringer. Han giver en glimrende indføring i bestræbelserne, først og fremmest i det såkaldte tæt-lave byggeri, på at skabe boliger i human skala og gode omgivelser. Han redegør for arkitektens problemer med produktionssektorens stivhed, de lovgivningsmæssige begrænsninger og de kunstneriske betæneligheder: hvor trækkes f.eks. grænsen mellem spekulation i nostalgi og det hæderlige forsøg på at bearbejde ældre byggetraditioner til moderne former? En forværring af boligsituationen i de kommende år er en spådom med en høj grad af sandsynlighed. Erik Nygård har ingen patentløsninger, han mener ud fra erfaringer i udlandet ikke, at hverken den liberalistiske eller den socialistiske model er ideel. Han forudsiger en ny boliglovgivning i 90'erne med visioner og muligheder, både for byggere og brugere. Lad os håbe, at han får ret.

Wivan Munk-Jørgensen

Historisk vejviser. Ved Annegrete Dybdahl. (Dansk historisk Fællesforening, 1986). x + 145 s.

Denne vejviser er en nyudgave af Lokalhistorisk Vejviser (hvis sidste udgave kom i 1978) og omfatter organisationer, arkiver, biblioteker og specialsamlinger, museer og konserveringsanstalter, historiske foreninger og lokalhistoriske sammenslutninger.

Som man kan forvente og forlange, er vejviseren let at gå til med en fyldig indholdsfortegnelse (en komprimeret ind-

holdsfortegnelse er brugt som illustration på bindet, hvilket er en udmærket idé), en kort oversigt over vejviserens historie, brug, opstilling og forkortelser.

Oplysningerne til vejviseren er indsamlet fra 1983. Som følge deraf kan enkelte oplysninger være forældede, men det ligger jo i værkets karakter og forhindrer ikke, at det er en særdeles nyttig lille bog at have stående på sin reol.

Tove Elklit

Ole Høiris: *Antropologien i Danmark. Museal etnografi og etnologi 1860-1960*. (Nationalmuseet, 1986). 389 s., 150,- kr.

Da antropologien begyndte som videnskab ude i den store verden, havde den – om ikke andet – den konkrete nytte, at den kunne tjene til at skaffe et bedre kendskab til kolonibefolkningerne og dermed sikre et bedre herredømme over koloniene. Det er givetvis baggrunden for, at der navnlig i Storbritannien og Frankrig udviklede sig en sociologisk inspireret socialantropologi. Danmark derimod havde kun De vestindiske Øer og Grønland tilbage, og de tillagdes ikke nogen større betydning i anden halvdel af forrige århundrede, hvad meget vel kan siges at være baggrunden for, at interessen herhjemme samlede sig om at indsamle genstande. Udstillet på Nationalmuseet kunne disse give et billede af de primitive folks levevis, anskuet som »ædle« eller »barbariske vilde«, og ved ekspeditioner –

navnlig til Grønland – blev samlingerne stærkt forøget.

Først i 1945 blev der oprettet en lærestol i emnet ved Københavns Universitet, og navnlig i de senere år har der været en stærk vækst i faget, som tilmed har ændret karakter under indflydelse af den teoretiske og ofte samfundskritiske tilgangsvinkel, som i mellemtiden havde udviklet sig i udlandet.

Ole Høiris, som er en eksponent herfor, vil i denne bog belyse sin videnskabs spæde vækst og forgængere i Danmark. Ledsaget af mange fotografier beskrives de enkelte personers virke, arbejder, ekspeditioner og syn på faget. Og af det afsluttende kapitel ser man, at navnlig det sidste har hans interesse. Han påpeger med rette, at den bevidste eller ubevidste holdning hos de fleste var at vise, hvor herligt vidt vi, den europæiske civilisation, har bragt det i forhold til disse primitive, underforstået for os overståede, stadier. At indsamle og systematisere materialet blev opfattet som det, der gjorde faget til en objektiv videnskab, og ingen var sig bevidst, at de dermed forbundne tolkninger var et udtryk for småborgerskabets ideologi og derfor stod i »klassekampens« tjeneste.

Dette må betegnes som et forståeligt opgør med en tidligere tradition; men uden en venlig forståelse for forgængernes samtidsbundethed og med ringe skelen til andre fags debat om synet på fortiden får bogen for let karakter af at vise, hvor »herligt vidt« netop antropologien nu har bragt det!

Erik Christiansen

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600-1660. 1957. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 30,50 (24,40).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. 1958. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. 1958. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905-1909. 1959. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860-1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 48,80 (43,90).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 21,05 (15,55).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. 1961. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør II. 1962. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. 1962. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. Udsolgt.
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. 1965. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie. Sprog og Litteratur 1866-1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 22,00 (17,15).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 36,60 (28,05).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. 1966. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. 1967. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. 1967. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 43,90 (36,60).
20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 36,60 (32,25).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. I: 1968. Udsolgt.
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. 1968. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 51,25 (44,80).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser. 1971. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 89,40 (72,15).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. 1972. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 51,25 (43,90).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 55,70 (46,00).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 48,80 (43,90).
31. *Knud Larsen*: Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918-22. 1976. 454 sider. Kr. 98,30 (64,25).
32. *Jørgen H. Barfod*: Niels Juel. Liv og Gerning i den danske Søetat. 1977. Udsolgt.
33. *Hans Kirchhoff* (udg.): K. H. Kofoeds erindringer. 1979. 562 sider, illustreret. Kr. 47,60 (52,45).
34. *Bent Jensen*: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924. 1979. 598 sider, illustreret. Kr. 172,90 (72,00).
35. *Leo Tandrup*: Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen (1612-1625). I-II. 1979. Udsolgt.

36. *Jens E. Olesen*: Rigsråd – Kongemagt – Union. 1980. Udsolgt.
37. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. 2: Krigsfinansieringsproblemer 1789-93. 1980. 161 sider. Kr. 91,50 (54,90).
38. *Jens Chr. Manniche*: Den radikale historikertradition. 1981. Udsolgt.
39. *Ole Degn*: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660. 1-2. 1981. 458 + 402 sider, illustreret. Kr. 231,80 (122,00).
40. *Jens E. Olesen*: Unionskrige og Stændersamfund 1450-1481. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid. 1983. 534 sider. Kr. 244,00 (146,40).
41. *Roar Skovmand*: Samspillet mellem Nordens folkehøjskoler indtil anden verdenskrig. 1983. 177 sider. Kr. 146,40 (109,80).
42. *Harry Christensen*: Len og magt i Danmark 1439-1481. 1984. 391 sider. Kr. 241,- (137,30).
43. *Edit Rasmussen*: Mester og svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendeløsneproblemer og sociale forhold 1756-1800. 1985. 343 sider. kr. 235,45 (152,50).

Endvidere har selskabet bl.a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved Henning Poulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 13,65 (9,75).
- Tagte Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 19,50 (15,05).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 85,40 (65,90).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 27,65 (21,95).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914-1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 24,40 (18,30).
- Erna Lorenzen*: Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 268,40 (146,40).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1908-1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 18,30 (14,65).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jønkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 36,90 (24,40).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1920-1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M. N. Slebsagers referater. 1977. 280 sider. Kr. 48,80 (36,60).
- Jørgen Fink, Jens Chr. Manniche og Helge Paludan* (udg.): Kildekritisk tekstsamling. 1978. 346 s. Kr. 49,50 (41,35).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. 1978. 162 s. Kr. 36,60 (29,15).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind I. *Niels Erik Rosenfeldt* (red.): Sovjetunionens historie 1917-1970. 1979. 282 sider. Kr. 73,25 (57,80).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind II. *Hans Bagger*: Peter den Stores reform. 1979. 120 sider. Kr. 48,80 (33,45).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind III. *Svend Aage Christensen*: Ruslands historie i det 17. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt. 1979. 180 sider. Kr. 61,15 (45,50).
- Jens Topholm*: Emil Marott. Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. 1980. 155 sider. Kr. 73,20 (48,80).
- Thomas Thomsen*: Farvel til Danmark. De danske skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830-1914. 1980. 149 sider. Kr. 73,20 (48,80).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1929-33. Ministeriet Stauning-Munch. 1981. 252 sider. Kr. 97,60 (54,90).
- Flemming Mikkelsen*: Arbejderkultur. 1981. 120 sider. Kr. 80,55 (59,80).
- Tagte Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1933-40. Ministeriet Stauning-Munch. 1984. 339 sider. Kr. 122 (87,85).
- Kinch*: Ribe bys historie og beskrivelse. I+II. Reprografisk genudgivelse. 1985. 690+922 sider, kr. 325,75 (244,00).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind 4. *Knud Rasmussen*: Ruslands historie i det 16. århundrede. 1985. 161 sider. kr. 158,60. (122,00).
- Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.